

„Eperjes városát alapításától kezdve az európai műveltség iránti elkötelezettség jellemzi. Iskolájának színvonaláról vall egyebek közt a humanista tudós és költő Gyalui Torda Zsigmond, valamint a babérkoszorús és császári költő Bocatius János rektori tevékenysége. S e folyamat teljesedik ki az evangélikus Kollégium megalapítása által és közel 300 éves működésében oly

mértékben, hogy az intézmény nemcsak országos, hanem közép-európai, sőt európai vonatkozásban is jelentőssé vált.

E munkánkban az ismertetés műfajához igazodva s a vonatkozó szakirodalom feltüntetésével tekintjük át tanárai társadalomtudományi, filológiai-filozófiai munkásságának egy részét, hangsúlyozva a Kollégium eszmetörténeti hagyományának tengelyében álló tudományosságigényt, valamint humanista örökségét, amelynek jegyében mindenkor a nemzeti-nemzetiségi és vallási tolerancia letéteményesének bizonyult.

A kötetből nem hiányozhat a visszapillantás az eperjesi magyar cserkészcsapatra sem, amely a Kollégium keretében jött létre, valamint a zsidóság részvételének jelentőségére a városnak és a Kollégiumnak a fejlődésében.”

Zeman László

150 SK

ISBN 80-8062-183-7

9 788080 621834

GYMNASIOLOGIA

Zeman László

Zeman László

GYMNASIOLOGIA

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Lilium Aurum Könyvkiadó

Zeman László / Gymnasiologia

*Megjelent a Fórum Kisebbségkutató Intézet
gondozásában
a szerző 75. születésnapja alkalmából*

ZEMAN LÁSZLÓ

Gymnasiologia

Az eperjesi Kollégium és áthagyományozódásai

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Lilium Aurum Könyvkiadó
Somorja–Dunaszerdahely, 2003

A kötetben található fényképeket a szerző, valamint Molnár Géza, Ladislav Cuper, Ladislav Rozman, Petr Paul, D. Guzi és P. Sárossy készítette

© Zeman László, 2003
ISBN 80-8062-183-7

Tartalom

Előszó	9
Gymnasiológia	13
Egy fejezet a hazai humanizmus filológiai vizsgálatából	37
Ludmann Ottó	57
Dr. Wallentínyi Samu irodalmi (-tanári) hagyatéka	73
Wallentínyi Samu: Petőfi	85
Schöpflin Géza Hviezdoslav-fordításához	99
Az eperjesi Kollégium alapításának 300. és 330. évfordulója	115
Élménycserkészlet	135
Könyvekről toldalékkal	153
Summary	183

...Ne bánd, te árva fűz,

*Te partot kötsz csak, fészket rejtegetsz,
S csak állsz, mint őr, ki őrhelyén kitart,
Téged is itt köt gyökered... Ne bánd!
Szívére zár az omló Tarcapart.*

(Ásgúthy Erzsébet: Tarcapart)

*Így átszellemült a Kollégium immár emlékké. Tanítása,
szelleme inkarnálódott énünk egy részévé bennünk, akik
merítettünk forrásának vizéből... Maga az ősi Kollégium,
Eperjesnek joggal büszkesége, nemcsak iskolája, hanem
a városnak karakterisztikonja...*

(Auszterlitz Tivadar, 1933)

Előszó

Kötetünk címválasztása Johannes Rezik ismert oktatástörténeti művére utal. Egyes fejezeteiben az eperjesi Kollégium hagyományát kíséreljük meg feleleveníteni változó vonatkozásban, műfajilag az ismertetéstől a tanulmányig. A források jegyzéke és szakirodalma be van ágyazva a törzsszöveg felépítésébe és a jegyzetanyagba, egy esetben önállóan is feltüntetett. A szlovák nyelvű műveknek magyarra fordítása csak az eligazító jellegű dolgozatoknál szerepel.

A tárgykör napjainkban „Az eperjesi Kollégium az európai gondolkodás fejlődésének összefüggéseiben” (1/4442/97 számú) Grant-feladat; feldolgozásaként ez ideig több szlovák nyelvű kiadvány jelent meg.

Gömöry János, a főgimnázium egykori igazgatója, a Kollégium történetét olyformán, hogy általa a várostörténet is felfedődjék, három változatban írta meg (nyomtatásban: 1933, 1938, 1994, 1999²); az első fejezetben ezt részletezzük. Az ezt követően Miroslav Okál *Gyalui Torda Zsigmond élete és műve* francia nyelven közzétett munkáját (1976) ismertetjük és egészítjük ki.

A következő három fejezet a Kollégium három tanárának portréját vázolja. Ludmann Ottóét, aki 56 éven át volt oktatója és utolsó polihisztora. Személyét, személyiségét azáltal is jellemezzük, hogy megnyilatkozik benne az intézet tanárainak természetszeretete és érdeklődésük a természettudományok művelése iránt.

Wallentínyi Samu dr. irodalmi hagyatékának a jelentőségéről szóló és módszertani szempontokkal mélyített elemzésünkhöz Petőfi-írását is csatoltuk, hogy a mesterien oktató tanáregyeniség értékvilágát el nem avuló érvényességben észlelhető közelségbe hozzuk mai gyakorlatunkhoz.

Schöpfli Géza által A csősz felesége címmel lefordított Hviezdoslav-mű (Hájnikova žena) taglalása az újabb translációk bevonásával eszközölt összevetés; azt mint mind ez ideig az eredetit a legteljesebben visszaadót minősítjük.

A Kollégium alapításának 300. és 330. évfordulója alkalmából tartott tudományos konferencia ismertetésében élünk a kitekintés további lehetőségeivel. E fejezet könyvünk valamennyi dolgozatának tekintetbevételével együtt körvonalazza mindazt, amit a Kollégium esztörténeti és oktatástörténeti áthagyományozódásának nevezhetünk. (Az alapítás évét a kutatásban az eperjesi döntésre és a kassai gyűlés határozatára vonatkoztatva az 1665-ös esztendőhöz kötik, vagy alapkövének 1666-os letételével adják meg; 1667 a megnyitás éve.)

Közbülső kitérésnek mondhatjuk a Kollégium főgimnáziuma mellett és tanárai vezetésével szerveződő magyar cserkészcsapat bemutatását, amelynek Maléter Pál is tagja volt.

A *Könyvekről toldalékkal* című zárófejezet egyebek közt a zsidóság részvételéről tesz bizonyosságot a kollégiumi hagyomány alakulásában, kulturális tevékenységéről a városban és sorsáról főleg az Új Világ című eperjesi hetilap közleményeire támaszkodva. A Kollégium zsidó hittantanárai, érettségizettjei, diákjai, jogakadémiájának végzettjei közül sokan estek a holocaust áldozatául.

A felsorolt témakörök kölcsönösségükben átszövődnek, s a hagyományörzést hivatottak szolgálni. A kötet szerzője az anyagot még viszonylag közelről ismeri, ősei és rokonsága – részben maga is – a Kollégium főgimnáziumának diákjai voltak, s akadémiájának végzettjei vagy választmányi tagjainak sorába tartoztak. Dédanyjának öccse a Kollégiumban 1873-ban létesülő tanítóképző első tanári karának tagja volt, s könyvtárát a Kollégiumnak adományozta (önálló részlegként számon tartott). Úgyszintén rokona az intézetnek 1901-től tanára, majd 1905-től igazgatója, aki 1919-ben Miskolcra távozott, ahol a Líceumban töltötte be e tisztséget, ennek falában helyezték el emléktábláját.

Az iskola tanárait a király ismételten kitüntetésekben részesítette (Hazslinszkyt, Vandrákot, Ludmannt), többen külföldi tudós társaságok tagjai, külföldi egyetemek díszdoktorai lettek. Berzeviczy Albert az MTA elnöke volt, mások tanárai és neveltjei közül tagjai (Hazslinszky, Vandrák, Haan Lajos, Vécsey Tamás, Bruckner Győző, Szlávik Mátyás, Erekly István). Lajstromunk, amelyből természetesen nem hiányozhat Hunfalvy János és Pulszky Ferenc sem, jelentősen bővíthető, például Görgey szárnysegédjével, Duka Tivadarral, aki ké-

sőbb angol katonaorvos- és neves orientalistaként az MTA levelező és tiszteletbeli tagjává vált. Hazslinszky unokaöccse, Mágócsy-Dietz Sándor a főgimnáziumot látogatta, s nagybátyja vezetésével tanulmányozta a növénytant, amelynek több évtizeden át tanszékvezető professzora volt a budapesti egyetem természettudományi karán.

Dr. Flórián Károly és dr. Maléter István jogakadémiai tanárok tudományos és oktatói tevékenysége közismert. S jegyzékünk szinte kimeríthetetlen Csupka András jogászprofesszortól vagy Greguss Mihálytól az MTA-tag Papp Szilárdig, esetleg a budapesti egyetem jogtudományi kara volt dékánjának, Király Tibornak az említésével. A közel-múltból Ónodi Olivér brazil diplomatát és közgazdászt, valamint Borsody István pittsburghi professzort gyakran idézik.

Mivel az oktatásban a tárgyi tudás átadásán kívül a hagyomány, azaz az intézet tudás- és tudományosságigénye, nemzetközi jelentősége, eszmeiségének kisugárzása, légköre jelenti a meghatározó hatást, neveltjei magatartásának, értéktudatának formálását, a feltüntetett névsorral is ezt kívántuk hangsúlyozni.

Az újabb feltárást az Acta Collegii evangelici Prešoviensis 1997-től megjelenő évkönyv- és tanulmánygyűjtemények sorozata tartalmazza. Az 1999. július 3-án nemzetközi részvétellel megtartott ünnepi ülésen, amelyet a díszterem felújítása alkalmából rendeztek, Fabiny Tibor professzor Az eperjesi Kollégium a magyar evangélikusok hagyományában című előadása hangzott el.

Kötetünkben az alapozó irodalomra hívjuk fel a figyelmet és a Kollégium örökségére.

A szerző

Gymnasiologia

Beleszületünk egy kultúrába, azaz hagyományba, s a személyek és tárgyak benne mások számára többé-kevésbé jelentés nélküli megnevezése, a könyvcímek (mint a fenti) stb. kialakítják azt a nevezéktant, amely már önmagában elégséges közlés, rámutatás, hivatkozás és meghatározás.

Az olvasó Gömör János nevével legutóbb Kováts Miklós magvas kötetkéjében,¹ korábban az *Emlékeim egy letűnt világról* (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1964, 248 p.) című könyv vagy a *Tátra-Almanach* városképei közül az Eperjest bemutató révén találkozhatott (Eperjes. In: *Tátra-Almanach. Szlovenszkói városképek*. Tátra-Kiadás, Bratislava-Pozsony, 1938, 137–188. Újabban: Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999, 86–122. Ismertetését lásd Zeman László, *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, III, 2001, 1, 177–181). Bizonyos kiegészítésekkel az utóbbit ismétli az *Eperjes és az evangélikus Kolégium története* (Evangélikus Országos Múzeum, dr. Fabiny Tibor, 1994, 100, I–XII. p.) – hátrahagyott kéziratból szerkesztett kiadvány. A *Tátra-Almanach*-ban olvasható feldolgozással kisebb eltérésektől eltekintve (egy-egy szócsere, szórendi csere) szövegezésében nagyobb részt egyezik. S mi újból megállapíthatjuk, hogy a tárgyalásmód mikéntje, a szerző stílusa eredeti mivoltában van jelen, tárgyismerete, a színvonalas ismeretközlés célzata és a szerző sajátos elkötelezettsége különválasztó ismérve. Az Almanach-beli változat megkomponáltságában teljes és lezárt, reprezentatív, kompozicionálisan végigvezetett, összefogott variáns, ami a fejezetcímekben is kifejeződik: *Eperjes magyarsága és keletkezése* (137–142), *Eperjes a középkorban* (142–149), *Eperjes a reformáció és az ellenreformáció korában* (149–164), *Eperjes a barokk-rokokónak, a XIX. század uralkodó eszméinek hatása alatt és az államfordulat után* (168–188). Az új kötetben főképpen az utolsó fejezet bontódik természetszerűen az egyes korszakok szerint (36–93), s egészül ki a „résztvevőknek” az első változathoz képest kifejezettebben önállósuló portréjával (Berzeviczy

Gergely, Kazinczy Ferenc, Kossuth Lajos, Csengey Gusztáv), valamint a szerző személyére vonatkozólag.

Gömöry János a Kollégium krónikása, utolsó magyar hírmondóként a Kollégium sorsa által láttatja a várost, sőt egy helyütt megjegyzi: „egy iskola belső életében az ország sorsa tükröződik vissza” (i. m. 62). A szemszög a történész tudósítását ekképpen még közvetlenebbé teszi. Amint mindegyik szavából kivehetjük, bár nem volt, akár csak számos tanártársa, egy Ludmann Ottó², Wallentínyi Samu vagy Schöpflin Géza s mások a város szülöttje, a város lelkének, szellemének, amelynek a Kollégium is egyik eltetője, foglya lett. A „genius loci” e varázsát megérezte Petőfi, aki az *Úti jegyzetek*ben azt írja, hogy Eperjes ama városok egyike, ahol nyomban otthon érzi magát. Ignotus pedig, aki egy évet töltött Eperjesen a királyi katolikus főgimnázium tanulójaként, egyebek közt így emlékezik vissza: „Gimnáziumot és jogot azonban Budapesten végeztem, kivéve egy esztendőt, életem legszebb esztendejét, mikor 1882-ről 83-ra a harmadik gimnáziumot Eperjesen jártam”.³ Kötetünk Kazinczyt idézi a *Pályám emlékezetéből*: „Eperjesen lelém magamat először életemben azon boldog állapotban, hogy senkitől sem függék, s ezt a legbájosabb, leg-tündéribb tájon, melyet képzelhetni, mert az merő paradicsom” (i. h. 50), vagy egy másik módozat szerint: „szerelmesen, a leg-tündéribb tájon, melyet képzelhetni, s könyveim birtokában, Eperjesen éltem át életemnek leg-tündéribb szakát” (i. h. 54).⁴ Gömöry János Kazinczy és az eperjesi Steinmetz Anna idilljét mint a szépirodalom iránti rajongásuktól elválaszthatatlant írja le, miáltal irodalomtörténeti jelentőségűvé válik, az író ittlétét – mint élete fordulópontját – önálló írásban taglalva is közzétette.⁵

Nem kevésbé részletezi a kötet Kossuth eperjesi diákéveit (1816–1819), tanárának, Greguss Mihálynak, akinél a Kollégium épületében lakott, fejlődésére nézve meghatározó szerepét (58), idézve vallomását, miszerint „...nem is találtam magamat rosszul Eperjesen, sőt igen jól találtam” (i. h. 59), s „Ott virradott fel lelkemben azoknak az elveknek világossága, amelyek vezéreltek... Adná az Isten, hogy oly viszonyok között élnék, hogy bebizonyíthassam, milyen háládatos vagyok az eperjesi Kollégium iránt” (uo. 58–59).⁶

A városhoz kötődés nyilvánult meg abban, hogy akik az államfordulat után azt elhagyni kényszerültek, másutt többnyire nehezen ta-

lálták meg helyüket. Maga Gömör János is érezte a törést, amelyet Csengey Gusztáv esetében tragikusnak mond (73), amikor 1931-ben Kassára költözött (92). Távozását barátai, tanítványai nehéz szívvel fogadták, s még egyszer „visszahozták” Eperjesre (92).⁷

A végsőként vállalt példája Wallentínyi Samu, s ezt tudhatjuk be Schöpflin Géának és a királyi katolikus főgimnázium volt tanárának, Gyulai Pál tanítványának, az Eperjesi Torna- és Vívó Egylet (ETVE, később PTVE) egyik alapítójának és „művezetőjének”, Pethe Ferencnek, valamint az eperjesi születésű jogakadémiai tanárnak, dr. Flórián Károlynak.

* * *

Már az Almanach-beli változat olvasásakor észrevehetjük, hogy még e rangos kiadványban is, amelyben bevezetésképpen Szvatkó Pál a felvidéki városokról a mélyreható társadalmi változások ellenére mindmáig érvényes várostipológiát rajzol,⁸ Gömör János írása más, mint a többi. A témára a szerző feltette az életét, amint erről az első könyv alakban megjelent feldolgozás előszavában vall (*Az eperjesi ev. Kollégium rövid története [1531–1931]*. Kósch Árpád könyvnyomdája, Prešov 1933, 79 p.).⁹ A történésznek, tudós tanárnak évtizedeket magukban foglaló bűvárlásai, történelemszemlélete és értékelése motiváltságával együtt az Almanach publicisztikai szintjét messzemenően meghaladja. Joggal emeli ki a bibliográfus J. Repáček, miszerint „Gömör dolgozata Eperjes korai históriáját tekintve történeti forrásanyagával jól megalapozott”,¹⁰ s a középkorra vonatkozóan Iványi Béla kutatásaival egybevágó. S ilyen értelemben hivatkozhatunk az új kötet szerkesztőjének jellemzésére is a szerzőről – „aki... tanulmányozta a hagyomány- és mondavilág anyagait, rendszerezett történeti eseményeket, kutatót a levéltárakban okmányok, királyi kiváltságlevelek, telekkönyvi, bírósági és céhbeli iratok, évkönyvek után”, és „kezdetől fogva az otthonának tartott várost akarta megajándékozni munkájával” (i. m. 7).

A „tetralógia” első könyvében, a *Rövid történetben*, amelyet a Kollégium „négy százéves” évfordulója alkalmából írt és adott ki, a 400 év szellemi azonosítás eredménye. Mivel 1531-ben a város teljességében protestáns, a magas színvonalú, líceumi jellegű városi iskolát

Gömöry János a Kollégium előzményeként, elődjeként fogja fel. A városi iskola és az 1667-ben alapított Kollégium között azonban jogfolytonosság nem áll fenn, sőt az iskola megszűntetése a Kollégium megnyitásának egyik feltételeként szabódott ki. A hagyomány szempontjából viszont a folytonosság tény, ahogy ezt a külföldi egyetemeken végzett humanista műveltségű tanároknak, mint amilyen Wernher György elégiaköltő és a *De admirandis Hungariae aquis...* szerzője, később sárosi várkapitány, valamint a szepesi királyi kamara igazgatója, veje, a Krakkót és Wittenberget, Leuvent, Bázelt és Padovát megjárta Gyalui Torda Zsigmond, e korszak egyik legjelentősebb hazai írástudója,¹¹ Bocatius János császári és babérkoszorús költő¹² vagy a városi iskolát hétéves líceummá fejlesztő rektora, Bayer János és társa, Czabán Izsák működése tanúsítja. Kettejüket tekintjük már ebben a szakaszban az úgynevezett „eperjesi filozófiai iskola” alapítóinak. Joannes Bayer wittenbergi teológiai és filozófiai tanulmányai befejezése után az egyetem filozófiai fakultásának oktatójaként ismerkedik meg a tanulmányait ott végző Czabán Izsákkal. Bayer 1659-ben elfogadta szülővárosa meghívását a városi iskolára, s amikor rektor lett (1662), része volt abban, hogy a konrektori tisztséget Czabánra bízzák. A szlovák származású Izak Caban (Czabán, Czabány, Zaban, Isaacus Zabanius) legjelentősebb műve, az *Existencia atomorum* Wittenbergben jelent meg 1667-ben, ő maga a Kollégiumnak is tanára maradt. A Bacont és Comeniust követő Bayerral és az atomok reális, fizikai létének tételét hirdető Czabánnal kapcsolatban Gömöry kiemeli, hogy „a két kiváló tudósnek a maga idejében nálunk páratlanul álló állásfoglalása olyan tudományos kérdésekben, amelyek külföldön is még teljesen újszerűek voltak – bizonyítja a Kollégium szabad szellemét” (i. m. 25). Épp ily nemű jellegével e filozófiai iskola a történelmi Magyarországon a szó legszorosabb értelmében páratlan.¹³

A Kollégium alapítása évében a város főbírája Weber János. Egy főiskolai jellegű intézmény létrehozását, amit Bayer vetett fel, pártolta, és az alapításhoz kétszáz forinttal járult hozzá. Alakját Gömöry az első és a második változatban egyformán, jellegzetesen „belletrizáló” előadásban jeleníti meg. Weber két ízben volt a város főbírája, orvos és Felső-Magyarország örökös gyógyszerésze. Bécsben nősül, s elveszi a puritánok elől Rudolf császár prágai udvarában menekült angol főúri családból származó Elisabetha Johanna Westonia humanista

költőnő leányát (akit Gömöri Felicitásznak nevez, de a név elvétel, i. h. 29).¹⁴ Legjelentősebb műve, az *Amuletum* németül, magyarul és szlovákul (illetve a cseh biblia nyelvén) jelent meg; orvosi mű, amely a pestis elleni védekezést írja le. Weber Wesselényi nádor és Széchy Mária orvosa és bizalmasa. Egyéniségüket, a szereplők jellemét a szerző stílusához híven, utánozhatatlan módon ecseteli – „Az örege-dő szépasszony porladozó egészségét és bizony már hervadó bájait a híres városbíró reparálgatja” (i. h. 29). A városbíró így belebonyolódott az összeesküvésbe, s az udvarnál a hűtlenség vádja alól csak nehezen tisztázta magát. Evégett tért át katolikus hitre is, de amikor 1682-ben Thököly kurucai elfoglalták Eperjest, visszatért korábbi hitéhez; 1684-ben halt meg, két fia Caraffa vérpadjára jutott, nevüket – Dániel, Frigyes – a Kollégium északnyugati falszögletébe mélyített emlékmű táblája örököltette meg (Markupp Béla alkotása; itt imádkozta el a megbékélés jegyében a Miatyánkot II. János Pál pápa 1995. július 2-án). Weber Jánosnak Frigyes fia által Kossuth édesanyja – Gömöry szerint is – egyenes ivadéka (i. h. 60). Eszerint Kossuthot rokon szálak is fűzik a város történetéhez.

* * *

A kezdetek kezdetén, tudjuk, a monda szerint Vak Béla epret tapintva ki a majdani város helyén adja meg nevét. A magyar név az okiratokban a legrégibb, s a németek is átveszik, a „Theutonici de Epuries”, akiknek határfoglalásait a bártfai ciszterciták rovására IV. Béla király 1247-ben leiratban korlátoztatja. A Tompa regéjéből (*Eperjes*) verses formában ismert történet és névadás azonban nyilván nem ilyen egyenes vonalú. Bár a régióban az Árpád-korabeli földrajzi nevek jelentős része kizárólagosan magyar, mint például *Ardó* (erdővédek falva), *Nyárs*, *Kende*, *Somos*; a város határában levő ásványvízforrás neve magyarul-szlovákul mindmáig egyaránt *Borkút*, s a várnak, majd az aljában keletkező községnek (később szabad királyi városnak s a megye központjának), valamint a kialakuló megyének a szlovák jelölése zárványként őrzi az ómagyar formát (*Saris*), megjegyezhetjük, a magyar városnév nem bizonyítottan elsődleges.¹⁵ Magának a városnak az alapítását Gömöry János is a tengerár miatt németalföldi otthonukat elhagyni kénytelen flamandoknak tulajdonítja,

akiket II. Géza, a tatárjárás után pedig IV. Béla telepített be. A magyar lakosság jelenléte azonban a szlávval együtt már korábbi, s a városnak a későbbiekben van szlovák és magyar negyede (Quartale Sclavorum, Quartale Hungarorum; az utóbbi a déli, kassai kapu felé). A magyarok számaránya a 16–17. században a legnagyobb, számukra 1642-től 1647-ig új evangélikus templom épül. Benne helyezték el 1930-ban Caraffa négy áldozatának a színei templomtorony alatt talált maradványait.¹⁶

A flamand városeredetet véli bizonyítani a műtörténész Divald Kornél azáltal is, hogy az eredetileg 13. századi templom helyén a 14. század közepén (1347-től) egyhajósként épültnek az átalakításával emelt plébániatemplom Szent Miklósnak, a hajósok és a kereskedők patronusának nevét viseli, akinek tiszteletét ősi hazájukból hozták magukkal a flandriai vendégek a Felvidékre és Erdélybe. 1502–1515 közt nyerte mai alakját, amely „a csúcsíves csarnoktemplomok legtekélyesebb példánya Magyarországon”, hosszával csak a lőcsei és a pozsonyi múlja felül.¹⁷

A kötetben vázolt a fontos kereskedelmi útvonal mentén és elágazásában alapított város szabad királyi és tárnoki várossá fejlődése. Róbert Károly 1314-ben megerősíti az eperjesiek korábbi kiváltságait, 1299-es kiváltságlevelüket, a felmentést a várispánság joghatása alól, amelyet III. Andrástól nyertek, s amelybe Nagysáros és Kisszeben is belefoglaltatott. Nagy Lajos 1374-ben engedélyezi a városfalak építését, s a várost olyan ipari és kereskedelmi szabadalmakkal ruházza fel, amilyenekkel ez idő tájt csak Buda rendelkezett; 1536-ban árumegállító joga van. Az V. László által adományozott címer 1453-ból, az I. Ferdinánd adományozta 1548-ból való (nagyobbított s később még bővített), a harmadik címer is tőle van 1558-ból, a ma használatoshoz – az elsőhöz – a város a 20. század hetvenes éveiben tért vissza. A leírás kellőképpen részletezi a céhrendszer kialakulását, a céhek szabályzatait a nyelv szempontjából is, majd rátér a reformáció terjedésének kérdéskörére, a város részvételére a szabadságharcokban és a megtorlásokra (Caraffa 1687). Az eperjesi vérpadról Gömör János az 1930-as években többször is írt. Monografikus feldolgozásaiban a történeti tényekre általában mint „előrevivó motívumokra” támaszkodik, s a részleteket „funkcionálisan” iktatja, a szemléltetés végett egy-egy eseménynek, a résztvevőknek bel-

letrizáló, illetve lélektani festéseként. A tárgyalásmódban ekképpen kifejezést nyer, hogy a szerző a történésnek nemcsak ok-okozati láncolatában érdekelt, hanem mindaz, amiről szól, egyben az időbeliségtől függetlenül, az idő haladványában egymást váltó korszakok háttereként és eredőjeként mint az értékek állandóan ható vonatkozási paradigmája van jelen.

Az előbbiek sokoldalú megközelítését és plasztikussá tételét szolgálják a szervesen beépült művészettörténeti jellemzések és ismereitek. Csak ennek segítségével érthetjük meg teljességében a kort, s foghatjuk fel örökségét. A reformáció, valamint a műveltség-történet és tudománytörténet összefüggéseiben Gömöry János – magától értetődik – a reneszánszt mint eszmétörténeti irányzatot és mint építészeti stílust a barokk fölé helyezi, az utóbbi vonatkozásban Divald Kornél hasonló felfogására, érveléseire hivatkozva, s felsorolja a jellegzetesen felvidéki és sárosi reneszánsz jegyeit (27–28; a *Rövid történetben* lásd a *Jegyzetekben*, 57–60). A tények szemléletében s a következtetések kifejtésében a történész pártatlanságát is érvényre kell juttassa, a tények tisztelete abszolút követelmény.¹⁸ A barokk ellenhatás ugyan megakadályozza a reformációban rejlő lehetőségek kibontakozását, de ne feledjük, hogy azt a reformáció is átvette, tehát nem tagadható történeti indokoltsága. Eperjes építészettörténetileg mindenképpen reneszánsz város, a barokk, bár úgyszintén számos műemlék képviseli, nem nehezedett rá. A homlokfalak barokk átörösei, díszítményei, a rokokó belejátszása csak változatosabbá teszi összbenyomásunkat a városról. A barokk, de a rokokó jegyeit is felmutató Kálvária, a háromtornyos Szent Kereszt-templom a kapuzat felőli két karcsú tornyának hegedűtök ablakaival, a stációkkal és fekvésével együtt az ország három legszebb Kálváriájának egyike. (Kazinczy Ferenc is gyakran sétált fel ide Steinmetz Annával; sírkertjében egyiptomi stílusú Paracelsus József orvos és táblai ülnök, a nagy Paracelsus egyenes ágú leszármazottjának kriptája 1827-ből, formájával alkímista tevékenységére nézve jelképes). Gömöry János nem tér ki az elől, hogy megfogalmazza a két korszaknak, eszmeáramlatnak a lényegét. Míg a reneszánsz a természet- és szabadságfogalomnak a korhoz és nem csak a korhoz kötött módozata, a személyesnek és a személyiségnek tisztelete, az egyénnek és az egyéniségnek jogosultsága, hogy szembenézzen „a világgal és annak titkaival” (36), a ba-

rokk a hagyatkozás és függőség iránti igény. Mindkettőnek megvan a történeti és nemcsak történeti értéke. „A nyomorban, kínban vergődő, reményvesztett népnek segítségére jön, abba lelket önt a barokk szemlélet... Eperjesen a sok-sok megaláztatás, és szenvedés után szükség is van a felzaklatott lelkek megnyugtatóására. Ezt a jezsuiták az egyház kegyelmi eszközeivel kísérlik meg” (uo.). Ezután következik a „festés”, a részletek halmozása, s vált át a Kollégium sorsához kapcsolódó történésre (38). Az új változat itt bővül elsősorban a Berzeviczy Gergelyről szóló fejezettel (41–48), hogy már az előbbieknél során jegyzetekkel a reformkor végéhez érhessünk, a szerzőnek több munkájába beillesztett szakaszhoz: „Ehhez hasonló pezsgő, eleven ifjúsági élet nincs ebben a korban talán sehol másutt az országban. Itt él báró Eötvös József is, akinek atyja Sáros vármegye főispánja. Pulszky Ferenc ösmerteti meg őt a Magyar Társaság írói gárdájával. Ő maga is belevegyül az ifjúság társas életébe. Így amikor az ifjúság Kisfaludy Károly »Csalódásait« adja elő, Eötvös Pepi – mint becézve emlegetik – vállalkozik a nyitányba beleszótt flótaszó előadására. De itt él Trefort Ágoston, a későbbi magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, aki abban az időben joggyakornok az eperjesi kerületi táblán báró Eötvös Józseffel együtt. A fiatal jurátusok eljárnak a joghallgatók Jogmívelő Társaságába, ahol sorra veszik az aktuális politikai kérdéseket, és a konzervatív és liberális irány parázs vitákban méri össze erejét. Lehetetlen, hogy ez a szabad szellemi légkör ne lett volna hatással Eötvös későbbi fejlődésére; aminthogy az eperjesi kollégiumi ifjúság a XIX. század elején sorsdöntő szerephez jutott az ország politikai életében is. Pulszky Ferenc, Greguss tanítványai közül pedig Kossuth Lajos az országgyűlésen viszik diadalra a kor uralkodó eszméit. A Magyar Társaság vezető ifjai közül Kerényi Frigyes, Lisznyai Kálmán, Sárossy Gyula, az Arany Trombita szerzője, Irányi Dániel és a körükben megforduló Tompa Mihály, legfőképpen pedig Petőfi Sándor tagjai voltak 1847-ben a történelmi emlékü »Tizek« társaságának. Úgy ezeknek, mint Vahot Imrének és Sándornak, Székács Józsefnek és sok más eperjesi diáknak része volt 1848 március tizenötödike forradalmi jellegű lefolyásában” (61).

A szerző tevékenysége mint téma a Kollégiumnak mint néző- és értékelőpontnak a közvetlenségét fokozza. Az eperjesi Széchenyi Kör

ismertetése az *Emlékeim...* önálló fejezete (kötetünkben lásd 82–86). A társadalomtörténeti fejlődés jellemzésében Gömöry János nem hagyja ki az első változatban a zsidóság szerepét méltánylót, „...amennyiben annak új szint kölcsönöz eleven szellemével, erős kultúr- és sociális érzékével” (i. m. 185).¹⁹ Mindkét változat egyaránt kitér arra, miszerint az államfordulat után elsőként a „szocialista munkásszervezetek voltak azok, amelyek a magyar kultúrát felkarolták” (87, 187).

A látszólag szerény kötetke által egy város és egy iskola történetével ismerkedhetünk meg, értékelő szempontjai pedig régiókra vonatkozóan a történelminek napjainkba átnyúló érvényességére mutatnak rá.

A kötetben, akárcsak többi művében, írásában, Gömöry János a nyelvek és a nemzetiségek együttéléséről mint a város és a Kollégium lényegbeli örökségéről szól. Eperjesi búcsúzásakor, fogadalmat téve, hogy nem szűnik meg soha eperjesinek, sárosinak lenni, azzal zárja szavait, hogy ünneplői, azaz a sárosiak becsülik meg egymást, és becsülik meg a mindenkori értéket, bármily felekezeti, bármily nemzetiségű, bármely társadalmi osztályú az, aki az értéket képviseli.²⁰

A Kollégiumban kezdetektől fogva tanították a magyar, a szlovák és a német nyelvet. A városfalakon kívülre szorult egyházat és iskolát 1770-ben II. József, a sóbányászás megtekintéséről a Tarca-part mentén a város felé tartva, meglepetésszerűen meglátogatja. Kriebel János lelkész és az iskola tanára fogadja ott levő társaival együtt. A grammatisták és donatisták osztályába térve, arra a kérdésre, hogy ebben az osztályban mit tanulnak: „Mivel itt három nemzetiség van együtt, az ezen országban szükséges nyelveket, s azonkívül latint, földrajzot, történelmet, mennyiségtant” – volt a császárnak tetsző felelet (i. h. 39–40; az eseményt Kriebel – ma már elveszett – német nyelvű naplójában írja le). A város négy nyelvűségét Kazinczy is, aki valójában itt tanult meg németül és latinul, jellemző sajtósággaként említi (i. h. 49–50).

S amikor Greguss Mihály „hathatós támogatásával” Nemessányi Károly magyar irodalmi felolvasásokat és olvasókört szervezett 1827-ben,²¹ a következő évben megalakult Magyar Társaságot követően megalakult a szlovák és a német (i. h. 60–62).

A nemzetiségi hovatartozás ellentété éleződése ugyan a Társaság Törvényeinek 2. pontjában feltűnik, ez tudniillik kimondja, miszerint „minden rágalmozás, szemrehányás, viszszavonás, a' mely a' Nemzetek és Nyelvek külömbségéből származhatik, tilos”,²² de utalhatunk e vonatkozásban arra is, hogy Sárossy Gyula mindhárom nyelven verselt, Haan Lajos és érdemileg ő is a magyarnak és a szlováknak, más a magyarnak és a németnek egyszerre volt tagja.

Ignotus visszaemlékezései Eperjesre a későbbiekben úgyszintén az egymást elfogadásról tanúskodnak – „Találni azonban a legmenyeibb békességet találtam ott, fajtáknak és felekezeteknek egyetértését”; „...de teszem a katolikus Berzeviczy Albert, maga is alig végezvén az egyetemet, professzor lett a lutheránus jogakadémián s itt kollégája egy Doktor Horovitznak, kinek ősei a római joggal, aminek ő tanára volt, inkább csak passzívan lehettek vala ismerősek”.²³ Ezekre az évtizedekre nézve szlovák szerzők tollából sem olvashatunk ki mást: „Dokiaľ otázky národnostné nepřišli na pretras a nedostali sa i medzi múry prešovského kolégia, zatiaľ slovenské študentstvo mohlo sa voľne a nehatene vzdelať v slovenčine a smelo sa hlásiť k svojeti. Pomery sa zmenily za ministra Treforta...”²⁴ (Míg a nemzetiségi kérdés nem vált vita tárgyává, és nem került az eperjesi Kollégium falai közé, a szlovák diákság szabadon és akadályozás nélkül ápolhatta a szlovák nyelvet, s bátran vallhatta nemzetiségi hovatartozását. A viszonyok megváltoztak Trefort minisztersége alatt...)

A magyarosítást Gömöry János nem helyesli, káros kihatására, következményeire ismételten rámutat (i. m. 62, 86). A *Rövid történet*-ben megállapítja, hogy „az 1868-i nemzetiségi törvényt végre nem hajtották; külső hatásokra a Kollégium életében is történtek a XIX. század végén oly dolgok, melyek a szlovákokat elkeserítették... több teológust a szlovák kultúra ápolása miatt a teológiából eltávolítanak” (i. m. 39).²⁵

A tudós tanár az államfordulat után 1926-ig, illetve 1928-ig a főgimnázium igazgatója maradt, a magyar és a szlovák osztályok együttes létezésének éveiben teljes egyetértésben a szlovák és a cseh tanárokkal a legkisebb súrlódás nélkül vezette az intézetet. A teljességében szlovák nyelvűvé váló iskola 1929/30. évi Értesítője s említése másutt is tanári és közéleti tevékenységét méltatja.²⁶ Amit köte-

tünkben Wallentínyi Samu tanártársáról vagy Flórián Károlyról mond, saját személyére is maradéktalanul ráillik – Wallentínyi „Nem ismert felekezeti és nemzetiségi különbséget sem az iskolában, sem azon kívül. Érthető tehát, hogy a szlovák kultúra képviselői is nagyra becsülték” (i. m. 90).²⁷

„Ugyanígy folyt dr. Flórián Károly lelkületéből is a más nemzetiségűek nyelvének, kultúrájának megbecsülése” (uo.; Flórián Károly volt kollégiumi jogakadémiai tanár, 1924-től 1928-ig a város polgármestere, a Masaryk Akadémia tudományos osztályának elnöke²⁸).

A nyíregyházi születésű Gömör János az egymás elfogadását magáénak valló sárosi és kollégiumi hagyományra írásaiban sehol sem felejt el hivatkozni. A *Bánó Dezső ifjúsága* (Minerva, Prešov-Eperjesen, 1929) című munkájában egyik lapalji jegyzetben találjuk, hogy „Mint a sároszempléni esperesség felügyelője ügyelt arra, hogy a szlovák egyházközségek jegyzőkönyvei szlovákul szerkesztessenek, hogy a hívek a hozott határozatokat megérthessék”, továbbá: „Egy lipótszentmiklósi ev. tanító szlovák egyházi munkáját, szlovák ajánlással küldi el Bánónak. Ezt bizonyosan nem teszi, ha Bánó a szlovák nyelvvel szemben elutasítólag viselkedik” (i. m. 18). A következő lapon fejtegetést olvashatunk, mely szerint „Nálunk a sárosi szlovák nyelvet, akárcsak a németet és a magyart kultiválták a legjobb körökben is. Sőt úgy vettem észre, hogy ha a sárosi ember földijével kedélyeskedni akart, előszeretettel használta a szlovák nyelvet” (uo. 19). Állítása igazolásául a lapalji jegyzet tartalmazza Pulszky Ferenc jubileumára 1884-ben az Országos Régészeti és Embertani Társulat által kiadott albumban Henszlmann Imrének az ünnepelt nagybátyjáról levél formájában érkező írás részletét, amelynek jeligéjét („Rendez dai ti mi vous-m...”) és befejező sorait is Henszlmann szlovákul fogalmazta meg, megadva ennek indoklását: „Nem Budapesten kívánom a rendezvoust, hanem Eperjesen... s ezért illő, hogy Sárosmegye nyelvén, tőt verssel kezdjem beszédemet” (i. m. 19).²⁹ Gömör megjegyzi: „Érdekes ez a levél azért is, mert sem Pulszky, sem Henszlmann nem voltak szlovák származásúak” (uo.). S a *Rövid történetben* is kitér arra, hogy amikor a magyar lett az oktatás nyelve, „A fenntartó és tanári kar súlyt helyezett emellett arra is, hogy a német és szlovák nyelvet az iskolában továbbra is tanítsák, sőt ezeket a nyelveket a magyar ajkúak is tanulják. A nyilvános kollégiumi ünnepélyek el

nem képzelhetők, hogy azokon német és szlovák beszéd, szavakat ne legyen. Még 1883-ban, Vandrák András tanár 50-éves tanári jubileumán is felhangzott a szlovák szó” (i. m. 38–39).

A szlovák líra mindmáig egyik legjobb fordításantológiájának (*Hegyország hangja. Szlovák költők versei*. Darvas János fordítása. Kazinczy, Pozsony, 1934) megjelentetését Gömöry János egyengeti, s az általa írt előszóban a műveltség és az irodalom kapcsoló erejét hangsúlyozza. Ily formán érthetjük meg, hogy számára végül is „Nemzetiségi kérdés nincsen; a legnagyobb érték az ember!” (lásd kötetünkben a 47. lapon). Az egyén személyes viszonyulásán, értékrendszerén múlik minden; ember voltának természetesen megvannak a függőségei, miközben az anyanyelv megtartása, használata és oktatásának lehetősége minden szinten s bármilyen arányszám, százalékarány korlátozása nélkül nem válhat sohasem vita tárgyává. A viszonylatban hadd idézzük még a Kollégium két volt diákjának az állásfoglalását: Ónodi Olivér szerint „Historici kvalifikujú túto neznášanlivost ako kultúrny útlak. Uvažujeme, či nejde skôr o teóriu voľnosti, ktorej korene sa skrývajú v povahe človeka, ktorý je vždy neznášanlivý, ak nenarazí na neprekonateľnú hrádu a ak nemá solídnu kultúrnu výchovu”.³⁰ (A történészek ezt az intoleranciát kulturális elnyomásnak minősítik. Mérlegelhetjük azonban azt is, vajon nem inkább a szabadságeszmének az ember természetében gyökerező olyan felfogásából következik, mely szerint az ember mindenkor intoleráns, amennyiben nem ütközik leküzdhetetlen akadályba, és amennyiben nevelése az alaposabb műveltség szempontjából hiányos.) „V lavi-ciach kolégia učili sme sa úcte a láske človeka k človeku... Sediace vedľa Žida, Nemca, Maďara, Rusína, katolíka, gréckokatolíka, kalvína spoznali sme svoju spoločnú podstatu človeka... učili sme sa poznávať hlbšie zákonitosti pravdy a kriticky hodnotiť každý jav, ako aj to, ako je možné nedať si zastrieť tento prístup, ani skriviť, ani deformovať nijakou schémou, šablonou či už filozofického, politického alebo konfesionálneho dogmatizmu.”³¹ (A kollégium padjaiban a más-
sik ember tiszteletét és szeretetét tanultuk... Zsidó, német, magyar, ruszin, katolikus, görög katolikus, református társunk mellett ülve ismertük fel közös humán lényegünket... sajátunkká vált az igazság mélyebb törvényszerűségeinek felismerése és a jelenségek kritikai értékelése, valamint az, mit kell tennünk, hogy e látásmódot semmi

se homályosítsa el, semmi se hajlítsa, semmilyen, akár filozófiai, akár politikai vagy vallási dogmatizmus sémája, sablonossága ne torzítsa.)

S nem vonatkoztathatunk másképpen az ősi Kollégium emeleti szárnyában egykor a Szirmay-könyvtárba nyíló bejárat fölött márványtáblába vésett, a horatiusi ódát egyetemesebb értelemben ismétlő felirat – paralelizmus – alapján sem:

HIC.LOCUS.INVITAT.PROHIBIT.DESIDERAT.ARCET.
MUSARUM.SOCIOS.TURBAS.PIA PECTORA.VULGUS.

(Szabad fordítása: Ez a hely hívja múzsák társait, tiltja a zavart, óhajtja az áhítattal teli szíveket, kizárja a közönségest.)

Az ismertetett kötet, amint utaltunk rá, egy „letűnt világ” értékeire hívja fel figyelmünket, egy városra és egy iskolára, amelynek a jelentőségét, örökségét kívánta Gömör János ránk hagyományozni.

A könyvecskét a forrásművek-jegyzetek lajstroma és az említett személyek névjegyzéke teszi áttekinthetőbbé. A benne foglaltak a múltból szólnak, tehát nem kérhetjük számon az újabb, főképpen a szlovák kutatók eredményeinek hasznosítását (lásd például B. Varsík és F. Uličný település- és etnikumtörténeti vizsgálatait). A tárgykör megközelítése a négy nyelv ismeretét nyelvtörténetükkel együtt (kelet-szlovák nyelvjárás, a cseh biblia nyelve) feltételezi.³²

Jegyzetek

1. Kovács Miklós: *A Város és az Író. Kazinczy Kassája és Kassa Kazinczyja*. Madách, Pozsony, 1994, 66–67; Gömör Jánost a Kazinczy Társaság főtítkáráként említi (1932); amint tudjuk, 1938-tól elnöke volt. Gömör Jánosról összefoglalóan lásd Kalavszkyné Flórián Katalin: Gömör János életművének értékelése. In: *Pamätnica prešovského kolégia 1667–1967*. Zost. Dr. E. Lazar, CSc. – Július Žilka. Mestský národný výbor v Prešove, Prešov, 1967, 83–88.
2. Ludmann Ottó Lőcsén született 1839-ben. Érettségi után az eperjesi teológiai kar hallgatója; tanulmányait Berlinben folytatta. Görög–német szakos tanár, 1863-tól 1919-ig a Kollégium főgymnáziumában oktat; ti-

- zenőt évig a gimnázium igazgatója, e tisztségében Gömör János köve-
ti (1903). Munkásságát kötetünk harmadik fejezetében kíséreljük meg
felvázolni.
3. Lásd *Ignotus válogatott írásai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest,
1969, 37.
 4. Lásd úgyszintén Kazinczy F.: *Az én életem*. Magvető Könyvkiadó, Buda-
pest, 1987, 133.
 5. Gömör J.: Kazinczy Ferenc Eperjesen. *Új Világ*, XIII, 1931, 34, 1 [au-
gusztus 23.]; 35, 2 [augusztus 30.]; 36, 2 [szeptember 5.]. Gömör
nem említi Kazinczy és Rombauer festő ismeretségét. Az 1824. év tava-
szán Pétervárról visszatért s Eperjesen letelepedett mestert, a cári mű-
vészeti Akadémia tagját Pétervárott ugyanez év őszén meglátogatta, s
1825. február 23-án Kiss Jánoshoz írt levelében megemlíti: „Azt
beszélé Rombauer egy eperjesi prókátornál, hogy velem úgy szóla a
mesterség felől, mintha én is festő volnék” (lásd Divald K.: *Eperjes
templomai. Adatok Rombauer János festőről*. Singer és Wolfner Kiadá-
sa, Budapest, 1904, 84). A festőt régebből ismerte, Rombauer Kazin-
czy-képe 1826-ból jegyzett.
 6. Kossuth felhívásából a brit protestánsokhoz az eperjesi Kollégium meg-
segítésére 1861-ben, amikor Olaszországban tartózkodott. (Magyarra
Ludmann Ottó fordította; lásd Gömör J.: *Az eperjesi ev. Kollégium rövid
története [1531–1931]*, 67–69.)
 7. A szeretet és megértés géniuszának áldozott Eperjes társadalma,
Gömör János búcsúztató ünneplése alkalmából. *Új Világ*, XIII, 1931,
42, 1–3 [október 17.]. Búcsúztatásakor a Gellért Szálló termében Sebe-
si Ernő az ünnepeltnek ezüst pálmaágot nyújtott át, amelynek kétszáz
levelébe vészték barátainak, híveinek és tanítványainak nevét. A díszva-
csora vendégei közt találhatjuk az egykori kollégiumi diákot, az orvos
Weiszlovits Aladárt nejével, az ETVE (PTVE) labdarúgócsapatának kiváló
védőjátékosát s egyben a szakosztály titkárát, később 1937-ig az egye-
sület főtitkárát, Zeman Jenőt. Akkor még egyikük sem gondolt arra, hogy
tízegynéhány év múlva a „vagonok” ellentett irányban, de ugyanolyan
vég felé szállítják őket.
 8. Szvatkó P.: Szlovenszkói városok. In: *Tátra-Almanach. Szlovenszkói vá-
rosképek*. Tátra-Kiadás, Bratislava-Pozsony, 1938, 23–42; uő: *A válto-
zás élménye*. Kalligram, Pozsony, 1994, 155–165.
 9. Székely I.: Gömör János: Szeptemberi majális. *Magyar Írás*, 2, 1933,
359. (A cím téves, Schöpflin Aladár egyik kritikájáról „átcsúszott”); a kö-
tet ismertetését lásd még *Új Világ*, XV, 1933, 16, 5 [április 16.].
 10. Repčák, J. (zost.): *Ján Gömör 1869–1966. Personálna bibliografia*.
Štátna vedecká knižnica v Košiciach, pracovisko v Prešove, Prešov,

- 1966, III. A Kollégiumra vonatkozóan lásd J. Repčák további összeállítást: *Bibliografia k dejinám Kolégia v Prešove*. Prešov, 1966; *Bibliografia k dejinám kolégia*. In: *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*. Zost. I. Sedlák. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1967, 311–349.
11. Gyaluiról Gömör János több írásban emlékezik meg; ezek a Repčák-féle bibliográfiában hiányoznak. Gyalui Torda Zsigmond. *Evangélikus Lap*, Rožňava-Rozsnyó, XVI, 1937, 23, 360–364; uő: Eperjes magyar múltjából. *Új Világ*, XIX, 1937, 49, 2–3 [december 4.]. A legtüzetesebb monográfia Okál, M.: *La vie et l'oeuvre de Sigismond Géolous Torda*. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia*. Ročník VI., 1974, 105–155; ismertetését lásd Zeman L., *Irodalmi Szemle*, XXVI, 1983, 3, 222–231; *Magyar Könyvszemle*, 99, 1983, 1, 102–110; úgyszintén kötetünk következő fejezetében.
 12. Bocatiusra vonatkozóan lásd Repčák, J. (zost.): *Ján Bocatius. Personálna bibliografia*. Štátna vedecká knižnica v Prešove, Prešov, 1969.
 13. Kiváló áttekintését nyújtja Jaromír Červenka (Prešovské Evanjelické kolegium v dejinách filozofie. In: *Sborník prác profesorov ev. kol. slov. gymnázia v Prešove 1940*. Ev. kolegium, Prešov, 1940, 97–138). A filozófusok közül Bayert és Vandrák András mondja a legjelentősebbeknek (127). Gregussnál jártasságát emeli ki Kant filozófiájában, sokoldalúságát, valamint a nemzetinek a szolgálatát. Bayer tárgyalásához még később is visszatért (Přírodní filosofie Jana Amosa Komenského a Jana Bayera. In: *Jan Amos Komenský a Slovensko*. Acta facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Red. E. Karšai. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1971, 97–110). Az utóbbiról úgyszintén Felber, S.: *Ján Bayer, slovenský baconista XVII. storočia*. Slov. Akademia vied, Bratislava, 1953. Az iskola magyar nyelvű filozófiáját mutatja be Mészáros András: *Vandrák András filozófiai rendszere* (Mádách, Bratislava, 1980), kitérve Greguss, Serédi és Szlávik Mátyás munkásságára is. A tárgykörhöz lásd Repčák, J. (zost.): *Mihály Greguss. Personálna bibliografia*. Štátna vedecká knižnica v Prešove, Prešov, 1971; uő: *Andrej Vandrák. Personálna bibliografia*. Štátna vedecká knižnica v Prešove, Prešov, 1968.
 14. Weber Jánosról a legtöbbet a források kritikai vizsgálatát eszközlő Frenyó Lajos (Kövényi F. Lajos) dolgozataiból tudhatunk meg. Eszerint 1612-ben született Eperjesen (?), hogy hol szerezte orvosi képzettségét, nem tudni; tanácstag, 1662-től Felső-Magyarország örökös gyógyszerésze; 1661–1668 között a város főbírája, másodszor 1675-től 1682-ig viseli e tisztséget. Négy műve közül a pestis elleni védekezésről szóló *Amuletum* a legjelentősebb, Bártfán 1644-ben német nyelven, 1645-ben magyarul (*Amuletum, az az: Rövid és szükséges oktatás a*

Döghalálról. Bártfa, Kloesz Jakab 1645, 144 p.), ugyanebben az évben Lőcsén szlovákul (= csehül) adja ki (*Krátka Zpráva a potřebná o Moru od... apatykáře Pressowského*, Brewer, Leutschoviae, 1645). Ezt felesége anyjának-mostohaanyjának ajánlja, aki szeret csehül olvasni. Felesége nevét „Johannu Elisabetu Breithauptovu”-ként említi. Frenyó szerint Leo vagy Löw Johanna Erzsébet Breithaupt János Frigyesnek, a német birodalom bécsi ügyvivőjének az özvegye, kit 1643-ban Bécsben nőül vett, s aki négy év múlva Eperjesen meghalt (1647). A gyászbeszédet Samuel Dürner mondta, és azt ki is adták (*Christlicher Leich-Sermon... zum Ehren... Johanna Elisabeth geborenen Löwin*. Leutschau, 1647). A második házasságából származó hét gyermeke közül háromnak Széchy Mária a keresztyanya, az 1663-ban született Felicitasnak is (Weber János áttérése. *Új Világ*, XV, 1933, 46, 4–5 [november 12.]; Weber János élete történetének forrásai. *Új Világ*, XV, 1933, 49, 4–5 [december 3.]; Weber János mint orvos és patikus. *Új Világ*, XVII, 1935, 51, 2 [december 15.]; 1935, 51, 3 [december 24.]; XVIII, 1936, 1, 5 [január 4.]; 1936, 2, 3 [január 12.]; 1936, 3, 3 [január 19.]). A tárgykörhöz még lásd Repčák, J. (zost.): *Súpis literatúry na tému Život a dielo Jána Webera*. Štátna vedecká knižnica v Košiciach, pracovisko v Prešove, Prešov, 1964; uő: *Ludovít Frenyó 1872–1944. Personálna bibliografia*. Štátna vedecká knižnica v Košiciach, pracovisko v Prešove, Prešov, 1966. Újabban: Bartunek, A.: *Život a dielo lekárnik Jána Webera (1612–1684)*. Jan Weber: *Amuletum alebo správa o more*. Vydavateľstvo Osveta, Martin, 1984. A szerző Weber feltüntetett szülőhelyét és eperjesi stúdiumát vitatja. Szerinte, mivel amikor eperjesi polgárnak fogadták, mint „de Thierling”-ből származót írták be (Thierling, Terling, Malé Trnie, ma Vinosady a Pozsony-vidéki járásban). Eperjesen orvosgyógyszerész képzést, iskolát is fenntartott. Első feleségének apja Johann Leon (Löw), a dán királyság bécsi követe, ennek második felesége (tehát Weber „mostohaanyósa”) a Frydenfeldből származó Johanna Seltenschlag. Weber második feleségéről, Stierblitz Felicitasról többen jegyzik fel, hogy 1668-ban börtönben halt meg, s közköltegen lett eltemetve férje mellé a „nagytemplomnál”; lányai elhagyták a várost, és kolduzni mentek (Frenyó, Rezik). Az idevágó irodalmat tekintve vö. Bubryák Orsolya: Weber János Wappen der königlichen freyen Stadt Eperies című művéről (*Irodalomtörténeti Közlemények*, XCIX, 1995, 3–4, 335–343).

Frenyó regionális történeti kutatásainak értéke a levéltári anyag felfedése és precíz számbavétele. Dolgozataiból több kéziratban maradt. E jegyzetben utalunk még két közleményére, amely a város tisztiorvosáról, Samuel Kriegerről szól. „A helybeli evangélikus temetőben, a bejárattól

jobbra, a temető szélén, a M o e s-család sírboltja mellett... van egy csoport sírhalom, fölötté termésköböl állított síremlékek emelkednek. Ez a sírcsoport a Krieger-, illetve Csatáry-család nyugvóhelye. A síremlékek között balról a második – dr. Krieger Sámuel orvos, városunk jeles fiának a sírhelye” leírással kezdődik a sorrend szerint első (*Új Világ*, XVI, 1934, 52, 2–3 [december 23.]). A hét sírkő közt balról ma is ez a második, de erősen megdőlt, s Frenyónak köszönhetően ránk maradt feliratából esetleg már csak a név olvasható (szövegét lásd a másik közleményben); eredetileg a következő volt: „Ruhestätte des weiland Herrn Chr. Samuel v. Krieger, Doktor der Medicin und Stadtphysicus, geb. den 5. März 1777. gest. den 7. Sept. 1843. Unerschütterliche Rechtschaffenheit, gewissenhafte Pflichterfüllung und seltene Amtstreue sind sein bleibender Nachruhm” (Néhai Chr. Samuel v. Krieger úr, orvosdoktor és városi fizikus nyughelye, szül. 1777. március 5-én, meghalt 1843. szept. 7-én. Megingathatatlan becsületesség, lelkiismeretes kötelességteljesítés s egyedülálló hivatalbeli hűsége maradandó hírneve utólag is.)

Az orvos a városban a múlt század első évtizedeiben meginduló emberbaráti mozgalom vezető személyisége volt. Az első kórház építését oly módon kezdeményezte és vitte végbe, hogy a városban működő színjátszó csoportot (Societäts-Theater) szervezett, amely a Klobusiczky-palotában divatos szerzők, például Kotzebue darabjait adva elő, a bevételből megmaradt összeget a kórház megépítésére fordította. Krieger volt a társulat igazgatója, dramaturgja, pénztárnoka, sőt mind-egyik színdarabnak szereplője is. Az 1804-es és az 1805-ös évből megmaradtak a színlapok; a szereplők nevét ugyan nem nyomtatták ki, de megőrződött olyan példány is, amelyre a rendező odaírta vezetéknevüket és keresztnévük kezdőbetűjét; még Rombauer, a festőművész is színeskedett. A közönség és a szereplők a város polgárai és a vidéki nemességből toborzódtak. A kórházat, az úgynevezett „belső ápodlát” a Flórián-kapunál – a kapu fölött volt a kápolnája – 1808-ban nyitották meg, és 1934-ig szolgált a városnak. Kriegernek az igyekezete hozta létre a temetőfalnál épült „külső ápodlát” is (1829; egy évtizede lebontották). A folyóirat következő évfolyamában megjelent közlés – Dr Krieger Sámuel asztaltársai. *Új Világ*, XVII, 1935, 9, 2–4 (február 24.) – arról számol be, hogy az orvos a Kollégiumhoz közel eső fő utcai, főtéri házában egyféle internátust tartott fenn, amelyben főképpen a Kollégium tanárainak és diákjainak nyújtott szállást és kínálta fel az étkezést, de tanulmányaik végett a városba érkezett más személyeket is befogadott. S asztaltársairól, vendégeiről (1812-től 1841-ig) feljegyzéseket vezetett. Nála kosztolt Greguss Mihály, Kossuth Lajos és Irányi Dániel is.

Mint a tehetősebb városi polgároknak, Kriegernek az egykori városfalakon kívül volt kertje. A Krieger-, illetve Csatáry-kert a majdani Kertsor utca közepe tájától a Tarca átellenes partján túlra terjedt. A két részt a múltban lánchíd kötötte össze, amely az 1944-es bombázáskor leszkadt és megsemmisült.

A városháza előtt a közelmúltban felállított védőangyal-szobor talapzatába vésett névsorból Krieger neve hiányzik, ott olvashatjuk azonban unokájának, a város érdemes orvosának a nevét (August Csatáry, 1859–1922).

Az eperjesi evangélikus temető sírfeliratait Gömör János gyűjtötte össze (*Új Világ*, XV, 1933, 44, 1 [október 29.]). Rombauerét, azaz a festő sírját már nem találta, de megörököltette a Pétervárról vele jött feleségének és 18 éves korában elhalt egyetlen leánya sírköfeliratát (Jungfrau Mathilde Regina Rombauer, ihres Vaters einziges Kind und letzte Hoffnung auf Erden, geb. den 10. März 1829, Gest. d. 19. Febr. 1848).

A régi sírkövek gyérülnek; ma még megvan Vandrák András, Hazslinszky, Flórián Jakab, Herfurth, Husz Ármin, Frenyó Lajos, Fábry Viktor, Walentínyi Samu, Szutórisz Frigyes, Flórián Károly, Raffay jogakadémiai tanár, a hírneves Csupka András, Munyay síroszlopa, sírköve, -helye. Schöpflin Gézáét nem találjuk... Itt vannak eltemetve Borsody István szülei (apja Károly 1903-tól 1920-ig a főgimnázium történelem–földrajz szakos tanára volt). Ónodi Olivéréi, s a gimnáziumi, tanítóképzői, teológiai és jogakadémiai tanárok közül is még többen. A könyvtáradományozó Binder Károlyé a temetőrendezések áldozatául esett (csak atyja síroszlopa magasodik még Munyayéval szemközt), nővérének Rombauer festette leánykori portréját a Sárosi Galéria őrzi. Duka Róbert huszárezredes, a Széchenyi-kör igazgatóválasztmányi és a Kollégium választmányi tagjának sírkövét 1998-ban ásták ki, miáltal a nagy múltú történelmi családnak a neve a sírkertből letűnt. S a történelmi légkört őrzik a nemesi sírboltok. Gömör János közlésében a temetőrészleg műemlékjellegűvé nyilvánítását szorgalmazta. E jelleg napjainkig már nagymértékben megbontódott, mint a Kollégium hagyományai mentésének a feladata hárul ránk.

15. A régió földrajzi neveinek, megnevezéseinek, dűlőneveinek vizsgálata rendkívül tanulságos a város közelében fekvő Gyűlvésztől (Gyűvész – Gulwas; a szlovákban 1945-től az utóbbinak, amely eredetileg az írott alak, fonetikai „fordítása” használatos – Dulová Ves; a magyar alak ’gyűlést’, ’gyülekezetet’ s ’gyűlvészt’ mint újonnan telepített falut jelent a régiségben) a Hétháron (Siebenlinden; Lipany ~ Lipjany) túli Décsőig (Gyécső; Dzačov – Ďačov, Dačov). Az átvéő nyelvben a név motiválatlan

marad vagy etimologizálódik. (Az előbbi példája Šariš, Saris vár mint Fehér vár az eredetében török szó jelentése alapján, a név a vár alatt keletkezett községnek és a kialakuló vármegyének is a megnevezése lett.) Frenyó eszmefuttatása, aki feltételezte az „Eperjest” megelőző német városnevet s erre a magyar név ráillesztését s annak elterjedését, s a szlovák városnévnek is ily nemű kialakulását, módszertanilag nem mondható megalapozatlannak (Kövényi F. Lajos: Az „Eperjes” helynév magyarázata. *Új Világ*, XVII, 1935, 29, 2 [július 14.]; e témájú további értekezéseit lásd a Repčák-féle bibliográfiában).

A városnév levezetésének lehetőségéről a „preš” szóalakból a szlovákban (Uličný) – ez írásos alakban csak a 16. századtól ismert – lásd tömören P. Kónya áttekintését (In: Autorenkollektiv: *Führer durch das historische Prešov*. Universum, Prešov, 1997, 14). A magyar név összefüggésének a kérdése a „peres” (pres >) szóalakokkal nyelvtörténeti és történeti tisztázást, egyeztetést követelne (Z. L.)

16. Gömör János Pogány Gusztávval lefordította Rezik művét – *Theatrum Eperiense anno 1687 erectum seu Laniena Eperiensis Auctore Johanne Rezik... Ex originali manuscripto transsumpserunt Johannes Gömör et Gustavus Pogány, Sumptibus „Tranoscii”, S. Nicopoli MCMXXXI* – Az 1687 évben felállított eperjesi vérpád, vagy az eperjesi vérfürdő (Liptószentmiklós, 1931). A latin–magyar kétnyelvű kiadvánnyal együtt jelent meg Pogány fordításában a latin–szlovák is. Rezik tudósításából megtudhatjuk, hogy Szinyei Merse Miklós özvegye, lipóci Keczer Klára, Keczer András nővére, miután az áldozatok felhagyolt teteme a városkapuk előtti bitókon függött hónapokon át, megbízta három emberét, hogy Radvánszky György fia, János segédletével a négy vértanú (Keczer András, Radvánszky György, Palásthy György és Bertók János) maradványait szedjék le, s azon sötét éjjel szekéren hozzák a szinyei templomba, ahol azokat – Rezik szerint a torony alatt vagy az átriumban – koporsóba helyezve elrejtette. Amikor a templomot renoválni kezdték, a plébános Dobránszky János, aki ismerte Rezik írását, jelentette fellelésüket, illetve e tényt. A kiszálló bizottság Gömör részvételével elvégezte az exhumálást, Austerlitz Vilmos bártfai orvos, egykori egyetemi bonctani tanársegéd a csontokat szakszerűen minősítette és összeillesztette. Radvánszky György koponyája hiányzott, mivel (amint Rezik kitér erre) azt János fia, kihúзва a tartószöveget, saját kezével levette, törölbe csavarta, s Radványba a családi sírboltba vitte, a szöveget is megőrizve. Az eseményt és körülményeit, feltételezését Rezik nyomán s a négy vértanú földi maradványainak fellelését a templomtorony tövében és a bejáratnál, valamint az exhumálást Gömör magyar és szlovák nyelvű cikkekben közzétette (*Caraffa áldozatainak nyugvóhelyét hol keressük?* Evangélikus

- Könyvtár, 1–2. füzet. A Magyar Evangélikus Szövetség kiadványa, Rozsnyó, 1930; *Kde odpočívajú obete Karaňfovej krvavej jatky?* Poslovenčil Gustáv Pogány. Pallas, Prešov, 1930). A vértanúk maradványai részarkokfágban nyugszanak az evangélikus templom kriptájában, komor pompájú eperjesi újratemetésüket Gömöry János az *Emlékeimben* is leírta (133–146).
17. Divald K.: *Eperjes templomai. Adatok Rombauer János festőről*. Singer és Wolfner, Budapest, 1904, 4, 10. A város alapításáról Tarczai György írói álneven történeti regényt is írt (*Mikó Solymár*).
 18. A történeti tények szabatos kezelését minősíti egyebek közt a szerző érdemének Gömöry János egyik recenziójában: A kassai szent Erzsébet dóm. Írta Dr Wick Béla. *Evangélikus Lap*, XIV, 1937, 12/a, 185–190; 13–14, 211–219; új kiadása: Nap, Dunaszerdahely, 2000. Egy másikban az analitikus eljárást, tehát a stílusjegyekre támaszkodó elemzést exponálja mint művészettörténetileg megfelelőt és indokoltat. Vö. Móricz Virág: Szárnyasoltárok a bártfai Szent Egyed templomban. *Magyar Írás*, I, 1932, 790–791.
 19. A zsidóság a 19. század folyamán és a 20. században Eperjesnek nemcsak kereskedelmi életében és az iparban, hanem a közművelődés terén, a társasági és a társadalmi életben és szervezetekben, a lap- és könyvkiadásban (1919-től Spányi Artúr szerkesztésében jelenik meg az Új Világ hetilap, nevezett a Minerva könyvkiadó tulajdonosa is, ezenkívül még négy kiadónál jelennek meg Eperjesen magyar nyelvű könyvek) stb. olyan feladatot tölt be, amely a város urbánus és európai karakterét erősíti. A *Szótartot* héberre fordító s részvételéért a szabadságharcban távollétében halálra ítélt Schiller (*-Szinessy*) Salamon 1844-től a város első rabbija és később a Kollégium tanára is, aki az 1887-es tűzvész után gyűjtés útján Angliából támogatja ujjáépítését, a század második felében a cambridge-i egyetem professzora. Lau M. Chajm 1928-tól 1937-ig volt az ortodox hitközség rabbija, fia pedig Izrael Állam főrab-bija. Landau Izidor kiadói tevékenysége vagy dr. Auszterlitz Tivadar sokrétű publikációs tevékenysége részletes elemzést érdemelne. Bárkány Jenő építésmérnök és Auszterlitz nevéhez fűződik Szlovenszko területén az egyetlen zsidó múzeum megalapítása 1928-ban Eperjesen. Külföldi egyetemeken szerzett diplomával, a berlini, stockholmi, londoni, edinburghi, bécsi és prágai klinikákon több éves orvosi gyakorlattal mélyítve el szaktudását, térnek vissza a zsidó származású orvosok a sárosi városokba. A Jogakadémia 1901-ben a hallgatók 19,8%-a, a hat egyházkerületi gimnázium diákjainak 37%-a, a kollégiumi főgimnáziumban az 1918/1919-es tanévben 48,2%-a, az 1938/1939-es tanévben 28,3%-a izraelita vallású. A tárgykörhöz lásd Kónya, P. – Landa, D.:

Stručné dejiny prešovských židov. PVT a. s., Bratislava, divízia Prešov pre ŽNO P., Prešov, 1995, főképben 21–43, magyar nyelvű összefoglalás: 97–103.

20. Lásd a 7. jegyzetet. Az ez alkalommal elhangzott beszédek közül a legmaradandóbb dr. Auszterlitz Tivadaré (uo.): „És akkor megjelenik közöttünk egy ember, Istentől bocsáttatott, kinek neve János, és rendületlenül hisz és bizakodik, hirdet és tanít hitet, bizakodást, és jövődöli, hogy jönni fog, mert jönnie kell, ama nagy Világosságnak, csak egyengessétek meg az Úrnak útját: a mindeneket felölelő, geográfiai, faji, nemzeti, nyelvi, hitbeli határokat nem ismerő, nagy szent Emberszeretetnek útját! S mi ámuló csodálattal hallgatjuk a szavát és kérjük: Hát Megváltó vagy-e Te, hogy üszkös romok tetején, pusztá sivárságban, gyűlölet és emeberirtás közepette hinni tudsz és hinni tanítasz? Tanítómesterem és papom! Tanítómesterem, bár soha tanítványa nem voltam. Papom, bár más hitben születtem. De tanítómesterem és papom, mert az ő tanításai az ősi kollégium falain túl is szárnyaltak, és az ő életének példaadásai eszményeket, célokat, útjelzőt, iránytűt állított az életem útján, generációknak élete útján” (uo.). S azt hisszük, hogy a másik világégés és a holocaust után sem mondott volna egyikük sem mást. S ma sem mondana, amikor ártó szándékú nyilatkozatok hangzanak el. Megjegyezhetjük: Auszterlitz beszédeinek és írásainak a dikciója „tartalmi”, s ezáltal messzemenően haladja meg a formális retorika szerinti kortárs úzust.
21. Gömöry János dolgozataiban általában az 1827-es évet jelöli az alapítás éveként. Vö. Diákfegyelmi ügyek a XVIII. században és a XIX. század elején. *Magyar Írás*, II, 1933, 4, 234–238, 236. (A közleménysor első részében Meltzl Mihály városi tanácsosnak az 1670-től 1720-ig történeteket tartalmazó latin nyelvű krónikájából merít: *Magyar Írás*, II, 1933, 1, 3–12); hasonlóképpen: *Bánó Miklós ifjúsága* (Minerva, Prešov-Eperjesen 1929, 17). Bodolay Géza monográfiájában (*Irodalmi diáktársaságok 1785–1845.* Akadémiai Kiadó, MTA Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, 1963) az 1927-es év szerepel (az „olvasókör” szervezésének éve), alapítóként azonban Pulszky Ferencet, Henszlmann Imrét, Ürményi Lászlót és a későbbi tanárnőket, Vandrák Andrást tünteti fel (172 skk.); uő: Vrcholné obdobie prešovskej maďarskej spoločnosti v minulom storočí. In: *Prešovské kolégium v slovenských dejinách.* Zostavil I. Sedlák. Východoslovenské vydavateľstvo, Krajský národný výbor, Košice, 1967, 175–193. A témakör irodalmát lásd még: *Maďarská spoločnosť na Kolégiu v Prešove (Súpis literatúry).* Zost. J. Repčák. Štátna vedecká knižnica v Košiciach, pracovisko v Prešove, Prešov, 1965.
22. Bodolay G.: i. m. 365.

23. Ignotus – Eperjesről. *Új Világ*, XV, 1933, 22, 2 [május 28.] (eredetileg: Költők nyomán. *Magyar Újság*, 1933. május 21.).
24. *Sborník prác profesorov evanj. kolegiálneho slov. gymnázia v Prešove*. Ev. koll. V Prešove 1940, 13.
25. 1882-ben a jogakadémiának egy, ugyanebben az évben a tanítóképzőnek hat, 1900-ban a teológiai akadémiának hét diákját nemzetiségük ki nyilvánítását hazafiatlanságként megbélyegző határozat alapján kizárták. Ezzel összefüggésben lásd Gömör J.: *Emlékeim...* 85–86.
26. Riaditeľ Ján Gömör. In: *Výročná zpráva prešovského kolegiálneho gymnázia za šk. r. 1929/30*. Prešov 1930, 11–12. „Opravdový apoštol viery, kultúry a lásky.” Lásd Ján Gömör odchádza na odpočinok. *Šariš*, roč. I., 1930, č. 13, 29. marca, s. 3.
27. Gömör János utal a kollégium igazgatójának, a Masaryk-tanítvány dr. Stanislav Treybalnak búcsúbeszédére Wallentínyi Samu temetésekor (akit a búcsúztató „kedves barátom”-nak nevez). Lásd Sebesi Ernő: *Dr. Wallentínyi Samu emlékezete*. Minerva, Prešov, 1933, 23.
28. Schöpflin Géza: Dr. Flórián Károly. In: *Evangelikus naptár az 1942. évre*. Szerk. Kowarik S. Szlovenszkói Magyar Evangélikus Szövetség Prešov, 1941, 48–54; uő: *Dr. Flórián Károly emlékezete*. J. Nižnik, Prešov, 1942.
29. A teljes szlovák szöveg: „Rendez dai ti mi vous-m na tak hesku na pilnu besedu...”, „Žil by si dluho radosť býti roký doniesly priateľ!” A „hexameter” irodalmi nyelvi szintű, a kortárs szlovák úzusnak megfelelő, kivéve talán a „dluho” nyelvjárási szóalakot.
30. Ónodi Olivér: Vplyv udalostí na dejiny kolégia. In: *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1967, 61–64. Egyértelmű megfelelés azonban itt sincsen. Gyakran az úgynevezett egyszerű emberek szintjén vagy épp népi szinten az egymást elfogadás természetes. Az „írástudók árulása” itt sem kizárt; a műveltség nem egyetemes gyógyír, bár tapasztalhatjuk, hogy az értelmiségiek a nemzetiségi ellenszenvet, elfogultságot vagy gyűlöletet legalább palástolják, mint a homoszexualitást. S már ez is valami.
31. Fabrici, O.: Můj životný mílník. In: *Pamätnica prešovského kolégia 1667–1967*. Mestský národný výbor v Prešove, Prešov, 1967, 6–7.
32. A hiányok, elvételések a kötet használhatóságát nem zavarják. Mégis célszerűnek véljük, ha összefoglaljuk még a korrekcióra szoruló szövegelmozdulást. A szlovák lágyítójel (mäkčeň) műszaki hibaként vonul végig szinte az egész kötet szlovák kifejezéseiben fordított alakjában. Bacon angol filozófusnál sem kell a „francia” betű (24, 96). „Rudolf ghimesi báró” (23, 97) helyesen: „Rudolf király ghimesi báró Forgács Simon...” (lásd az Almanach-beli változatban: 155). A 72. lapon a „Papi pályára

készültem, de mivel...” tévesztés, az *Emlékeim...* 65. lapján a szerző nagybátyának leveléből idézett szövegként szerepel. Gyalui Torda Zsigmond neve az Almanach-beli változatban korrektori javítás nyomán Gyalui (155; gyakori saját írásainkban is...), az új kötet a latinos Geleivel él. A szerző tévedése, hogy a Borkút ásványvízforrás szlovák neve Borkútka (ez a borkúti vízre vonatkozik), az első változatban hasonlóan (140). A képanyag szövegében a Szent Miklós-székesegyház (II) helyesen: plébániatemplom. A 17. lapon bemutatott táblaképek már nem díszítik a szentély hosszában álló padsort, tizennégy táblakép az északi templomhajó keleti sarkában levő állványzaton látható. Tizenkettő az evangélikusok által összetört főoltárból, kettő a mellékoltárakból maradt meg. A főgimnázium új épülete (1911), amelynek építését Gömöry János kezdeményezte (XII), ma az eperjesi egyetem rektori hivatalának és a bölcsészkar evangélikus gyakorló gimnáziumának adott helyet.

Egy fejezet a hazai humanizmus filológiai vizsgálatából

OKÁL, M.: La vie et l'oeuvre de Sigismond Gélous Torda
[Gyalui Torda Zsigmond élete és műve]. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientaia*. Ročník VI., 1974, 105–155.

Az akadémiai irodalomtörténet első kötetének a magyar humanizmust tárgyaló részében többször találkozunk Gyalui Torda Zsigmond nevével. Az erdélyi Torda melletti Gyalu községből származó humanistát a fejezet mint eperjesi rektort, majd a kassai kamara elnökét idézi, aki „görögről latinra fordította Euripidész Oresztész-tragédiáját (Bázel 1551)”, s közzétette Galeotto Marziónak Mátyás király bölcs mondásairól és tetteiről írt könyvét; ezenkívül a humanista írásbeliség műfajainak ismertetésekor is említés esik róla (vö. Klaniczay T. [szerk.]: *A magyar irodalom története 1660-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 289–290 és másutt). De bár a korral foglalkozó valamennyi dolgozatban kiemelik jelentőségét, egységesebb szempontúnak csak Gömörý János vázlata mondható.¹ Ilyenformán a magyarországi humanizmus e képviselőjét mind ez ideig a legrészletesebben Miroslav Okál feltüntetett tanulmányából ismerhetjük meg. A szerző mind Gyaluinak, mind barátainak, társainak és tanítványainak egymás közti levelezésére, továbbá Gyalui esküvője alkalmából a prágai Collinus szerkesztette humanista gyűjteményre (*De nuptiis Geloi*) és a költőnek saját kezűleg írt naplójára-feljegyzéseire (*S. Tordae Ephemerides*) támaszkodva fűzi egységbe az életrajzi adatokat, és filológiai részletezéssel elemzi irodalmi munkásságát.

Eszerint az általa német származásúnak vélt, de hungarus-magyar patriotizmusát minduntalan kinyilatkoztató Sigismundus Gelous Torda (vö. 151) – akinek magyar tudását Paxy Annához, Révay Ferenc özve-

gyéhez írt magyar nyelvű levele bizonyítja – 1535-ben iratkozott be a krakkói egyetemre,² amiből arra következtethetünk, hogy a század tízes éveit végén vagy a húszas évek elején született. Nem tisztázott, hol végezte korábbi tanulmányait, de tanáraként Kálmáncsehi Mártont említi.³ A krakkói egyetemi évek után öt évet tölt Wittenbergben, ahol Melanchton kedvelt tanítványa, s 1544. január 31-én huszonhét pályázó közül az első helyen végezve szerez magiszteri fokozatot (e napon felolvasott értekezésében azt taglalja, vajon a „prosz ton deon” kifejezésben a „prosz” előjárónak dativusi vagy accusativusi vonzata érvényesül-e).

Gyalui már ekkor szoros kapcsolatot tart fenn Wernher (Werner) György királyi tanácsossal, a sárosi vár tudós kapitányával. Wernher, amint a levelezésből kitűnik, egyrészt Révay Ferencnél, a turóci főispánnál és nádori helytartónál ajánlja Tordát az olaszországi tanulmányokra készülő Révay-fiúk nevelőjének, másrészt meg akarja nyerni eperjesi rektornak. Az ugyanis ez okból kifolyólag Szklabonyára Révaiékhoz (1544), majd Eperjesre látogat, ahonnan ismét Wittenbergbe tér vissza, s e második wittenbergi tartózkodása idején írja Rubigallus Pál⁴ művét (*Epistola Pannoniae ad Germaniam recenscripta* [Magyarország újólágy írt levele Németországhoz], Wittenberg, 1545) az olvasónak ajánló versét. A következő év tavaszán Pozsony és Bécs érintve a Révay-fiúkkal Padovába megy. Nevelői tevékenkedése mellett itt orvostudományi stúdiumokat folytat, s jártasságra tesz szert az asztronómiában. Gyakran vált levelet Melachtonnal, Joachim Camerarius-szal, a század nagy német filológusával (például Theognidész verseinek szövegfeltárását illetően) és másokkal. A reneszánsz tudomány e központjában 1548 novemberében két beszédet mond (*Oratio de beatudine* [A boldogságról], *Questio An honesta sint natura, an vero opinione* [Vajon az erény a természettől való, vagy csupán vélekedés dolga]); mindkettőt 1549-ben ugyanott ki is nyomatta. Az ugyancsak ekkor készült, a szokásos ajánlások szerelékével ellátott (a művet a szerző Perényi Péternek dedikálja), az ismert evangéliumi anyagot hatvankét szapphói strófában feldolgozó „karácsonyi ének” (*Genethliacon in diem Natalem Christi*) s a hasonlóképpen szapphói versszakokból álló, főképpen az Ótestamentumból merítő *Hymnus de Angelis* Velencében jelent meg 1548-ban.

Gyalui Itáliában megismerkedett a tanulmányai befejeztével Erdélybe készülő, a későbbiek során Bártfán Stöckellel is hitvitázó s az erdélyi reformációban bolygó és bolygató modenaival, Francesco Stancaróval;⁵ egyik válaszlevelében (1549) azt tanácsolja neki, hogy a fennálló állapotokra való tekintettel gondosan mérlegelje elhatározását.

A dolgozatban olvashatunk Gyalui Zsigmond szerepléséről a *Historia Francisci Spierae* (Bázel, 1550) szerzői között. E gyűjteményben, amelybe Henricus Scotus, Kálvin és mások is írtak, az egyes írások F. Spierának, az eretnekséggel vádolt, majd hitének nyilvános megtagadására kényszerített s ezután búskomorságba és – rokonai, orvosai és vigasztalói, köztük Gyalui Torda mindennemű igyekezete ellenére – e lelki kór áldozatául eső gazdag itáliai polgárnak és jogtudornak esetét (1548) kommentálják.

Életrajzának adatolásából megtudjuk, hogy Gyalui Torda Zsigmond 1550-ben tért vissza Itáliából. Egy ideig Szklabonyán tartózkodik még Révayéknál, de csakhamar Eperjesre megy, s elvállalja az iskola rektori tisztségét. Még ugyanebben az esztendőben feleségül veszi Wernher György leányát, Eufémiát. Ebből az alkalomból adják ki a csehországi humanisták, élükön Matthias Colinusszal ünneplő epigrammagyűjteményüket: *De nuptiis clarissimi doctoris Sigismundi Geloi Pannonii et honestissimae puellae Euphemiae* (Pannóniai Gyalui Zsigmond, a legnevesebb tanár és a legerényesebb Eufémia hajadon esküvőjéről. Prága, 1551). A kiadványban tizennyolc szerző vett részt; Melanchton négy latin és két görög disztichonnal. Collinus jókívánságaiban többek közt még a városnév etimológiáját is felhasználja (az etimologizálás egyébként mint költői módszer a poémákban gyakori), az ifjú arának gyermekáldást kívánva ugyanis az „ahány hal van a Tiszában...” szólásmondást tovább szöve „és ahány eper Eperjesen, mely gyümölcstől a város nevét eredezteti” toldással él. Okál professzor megjegyzi, hogy a városnév származtatását⁶ Collinus a Prágában tanuló Wernher-fiúktól hallhatta.

Az üdvözlő költemények a műfaji szabályokhoz híven az ifjú pár érdemeit méltatják, de Gyaluinak a humanista tudományokban való rendkívüli jártasságát, orvostudományi erudícióját, valamint asztrológiai és asztrológiai érdeklődését is megemlítik. Némely vonatkozásban Gyalui életrajzához szolgáltatnak adalékot. Így például

Bozinius (Bazini) János már az itáliai útját megelőző időkből tanárának vallja, ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a költő 1545 végén és 1546 elején már taníthatott Eperjesen.

De a humanista díszletek felvonultatásán túl a gyűjteményben fellelők a kor másik történeti vonulata, a török veszély. Simon Ennius azt kívánja, hogy a magyaroknak s a mátkapár utódainak sikerüljön megtörni Mahomet hatalmát és felújítani Magyarország dicsőségét. Collinus barátja, Johannes Balbinus – aki nem tartozott prágai iskolájához – a kötet művészileg legértékesebb költeményében a témát jelenések sorozataként verseli meg, amelyben a nyilazgató Cupidó, Apolló, Hermész és a Gráciák egyaránt fellépnek, s bár a szerzőnek Hermész az olimposziak üzeneteként tolmácsolja, hogy a műzsák szolgálata mindenkéül föltt való, s a szerelemért el nem cserélendő..., végül azt látja, hogy Apolló is Gyalui esküvői ünnepségére távozik. Nem hiányzik azonban a költeményből az „intés” sem, mivel Gyalui hazája oly bizonytalan sorsú, s a költészetnek alig kedvező, a műzsák (Thália) ne szálljanak le közvetlenül Eperjesen, hanem válasszák e célra a Szepességet...

De a rideg magyar valóság, ahogy azt a tanulmányban feltártak által követhetjük, a legáthatóbban természetszerűleg a résztvevőknek a korszak jellegzetes tényirodalom-műfajává váló episztoláiban jelenik meg. Gyalui Melanchtonnak már az 1545 karácsonján Eperjesről keltezett levelében a magyarországi és erdélyi politikai és hatalmi helyzet alakulásáról ír, a török dűlásáról, az ország megosztottságáról és a magyar királyok nemtörődömségéről, s bár örül annak, hogy Erdély virágzásnak indult, nyugtalanítja, hogy Martinuzzi szövetkezni látszik a törökkel, s hazaféltésének az olaszországi levelekben is minduntalan hangot ad. Visszatérte után Itáliából egyik levelében (1551. január 21.), amelyben szó esik Melanchtonnak esetleg Gyaluihoz jöveteléről, közli, hogy a török kivonult Erdélyből, s hogy Izabella királynő és Fráter György megbékéltek, s Erdély talán Ferdinánd fennhatósága alá kerül; a következőben (1551. január 21.) arról ír egykori tanárának, miképpen pusztítják szűlőföldjét mind a hazai, mind a török hadak. Gyaluról (?) küldött episztolájában (1551 októbere) pedig felvilantja a kor jellemző kettősségét, amikor tudatja Melanchtonnal, miszerint a török engedélyezi a vallásgyakorlást, sőt pártolja a protestánsokat, s a nép Isten küldöttének véli, hogy az igaz hitet szabadon

szolgálhasssa, s a budai basa felhívásának eleget téve a prédikátorok egy része visszatér a hódoltsági területre. Levelezőtársának, Johannes Cratónak, Ferdinánd orvosának úgyszintén siet hírül adni (1552. október 21.), hogy a török elvonult Eger alól. (A leveleket lásd Bauch G.: Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században. *Történelmi Tár*, 1885, 527, 533–535).

Az episztolákból, amelyeknek tartalmát a dolgozat részletesen ismerteti, megtudhatjuk azt is, hogy Gyalui szüleit Gyaluról Lengyelországba szándékolta költöztetni, s ennek érdekében Krakkó prefektusával, Tarnoviusszal előbb levélben, utóbb személyesen érintkezésbe lépett, átadva neki a hozzá írt ünneplő költeményt (1545), sőt ez ügyben két ízben Melanchton is megkeresi soraival Tarnoviust, az első levelében (1545. március) figyelmébe ajánlja a kiváló humanistát, s megemlíti – ő maga Gyaluit szüleivel együtt Németországba invitálta, a másikkól (június) kitűnik: Gyalui felkereste volt Tarnoviust, s megpihelve nála, baráti fogadtatásra talált. A levelezésből így a személyiség szűrőjén, sorsán, értékítéletein és viszonyulásán keresztül válnak láthatóvá a történelmi helyzet s a kor társadalmi és műveltségi viszonyai. „Bizalmas” információként a nevelés örök gondjairól, például Révay Mihály rakoncátlanságáról értesülhetünk, apjuknak írt levelében Gyalui a fiúk magatartásával kapcsolatban a rossz, csábító barátokra utal. De Lőrincet a későbbiekben egy helyütt legkedvesebb tanítványának mondja, s jeles poétikai gyakorlatait dicséri. Melanchtonnak küldött írásaiban a sárosi ifjaknak (Koberger Dániel, Mexner József), tanítványainak (Szécsi Balázs) és ismerőseinek (Cyrkei György) wittenbergi egyetemi felvétele érdekében szól. Hogy neves humanistánk a pénzbeli dolgokhoz is értett, arról nemcsak későbbi tisztsége alapján, hanem a Révay-levelezésből – főképpen az eperjesi rektori állás feltételeinek tisztázását egyengető részletekből – is meggyőződhetünk.

Eperjesi rektorként filozófiát és retorikát tanít; mint hírneves elődjéről emlékezik meg róla e posztón egyik versében Bocatius János.⁷ Csakhamar azonban országos szolgálatba lép, 1554-ben a felső-magyarországi javak és jövedelmek kezelésében Wernher „koadjutora” lesz, s ugyanez év tavaszán Nádasdy Tamás pozsonyi nádorrá választásán van jelen, s az újdonsült palatinust az általa rendezett fogadá-

son dicsőítő ódával ünnepli. A költeményt még egy epigrammával kiegészítve adta ki (*Epigrammata Sigismundi Tordae Geloj ad illustrem Thomam a Nádasd, Posonii per occasionem scripta, dum tenuit consultatio de eo in Palatinum deligendo. Eiusdem ode in laudem illustris Thomae a Nádasd electi et publice denunciati Palatini*. Viennae Austriae Anno 1554 – Gyalui Torda Zsigmond epigrammái a fényességes Nádasdy Tamáshoz, Pozsonyban az alkalommal írottak, hogy tartott az őt nádorrá választandó tanácskozás. Ugyanannak éneke a fényességes Nádasdy Tamásnak, választott és nyilvánosan kihirdetett nádornak dicsőségére). A versek elé prózában írt ajánlást, ebben kifejti: Nádasdy előbb visszautasította a felajánlott méltóságot, de később meggyőzetett és megválasztott. A visszautasítás mozzanatát foglalja ugyancsak újból össze az első vers öt disztichonja; a második poéma huszontkét disztichonba foglalt elmélkedés arról, miszerint a felajánlott tisztség vállalása honpolgári kötelesség, s Nádasdy, kit Isten és haza egyaránt kíván, nem térhet ki ez elől. Pannónia állapota, igaz csüggesztő, de a szerző él a történelmi példázattal: Görögországot is elárasztották Xerxész hadai, Thémisztoklésznek mégis sikerült Szalamisznál legyőzni a perzsákat, s hasonlóképpen a karthágóiak hatalma alól Scipiónak felszabadítania hazáját. S ilyen értelemben mondhatjuk a hét disztichonból álló negyedik epigrammát jellegzetesen humanista örökségnek és prognózisnak. Abban ugyanis Gyalui a békés jövő, az aranykor eljövetelét jósolja az érdemesek vezetésével. S bár az adott kor hierarchiájának megfelelően fogalmaz, amikor kifejti, hogy mindegyik rendnek teljesítenie kell az előjárók parancsát, mert akárcsak a vér is ugyanaz az egész testben, a szellemnek is hasonlóan kell lennie: az uralkodók akarata az alattvalók által elfogadandó, s „az országban így minden világossá válik”, nem lehet – szerintünk – a történelmi viszonyok hátterével nem venni észre, hogy mindez egyben a feudális anarchia ellen szól, s hogy a szellemnek-eszmeinek mindent átható érvényesülése mint követelmény a humanista racionalizmus és demokratizmus kinyilvánítása.⁸

A költeménysor utolsó poémája tizenkét szapphói strófában – amelyben a kezdőbetűk akrosztichont képeznek (*Thoma Nadasdy, Palatinus, vive et feliciter diuque gubernat* [...élj és szerencsésen sokáig kormányozz]) – az ünnepeltnek férfiúi erényeit sorolja fel, igazságosságát, értelmességét és jószívűségét, azt, hogy a filozófus Kratip-

posznál is jobban tudja megkülönböztetni a hasznosat az ártótól, a becsületeset a becstelentől, kitér továbbá itáliai iskolázottságára, és méltatja háborúban és békében szerzett érdemeit.

M. Okál professzor, akárcsak Gyalui valamennyi művének elemzősekor, ez esetben is filológiai szabatossággal azonosítja a megfelelőseket és átvételeket, a klasszikusoknak a humanista normához igazított visszhangját a költeményekben. A tisztség elutasításának a motívumát Horatiusra vezeti vissza (*Carmina* III, 2, 31–24), kimutatja, hogy a szerző az aranykor festésében Ovidius *Metamorfózisaiból* és Vergilius *Aeneiséből* merített a görögök és a rómaiak felszabadító harcának idézésében (ez egyben buzdítás a török kiűzésére), amikor arról szól, hogy minél súlyosabb a helyzet, annál nagyobb lesz Nádasdy dicsősége, mert „virtus difficilis tendit ad astra via” („meredek a virtus útja a csillagokig”) – e szólást Seneca *Hercules furenséből* (Tomboló Herkuleséből) való átvételként valószínűsíti.

Ismertetésünkben nem térünk ki a tanulmányban taglalt valamennyi részletre. Gyalui irodalmi tevékenységének jelentős mozzanata azonban, hogy 1563-ban Bécsben második kiadásban jelentette meg a Mátyás király bölcs és tréfás mondásait és tetteit megörökítő Galeotto-művet.⁹ S a történelem iránti tartós vonzódásról tanúskodik, hogy ki akarta adni Bonfini *Magyar Történetét*, valamint hogy őbenne is felmerülhetett hasonló mű megírásának a szándéka (legalábbis Camerarius erre bízta, ahogy az a humanista filológia e neves művelőjének Cratóhoz írt 1553. december 15-i leveléből kitűnik).

Már az eddig idézettek alapján is láthatjuk, hogy Gyalui a történelmet és a klasszikus örökséget korának „aktualizáltságában” szemlélte, s ez érvényes Oresztész-fordításával kapcsolatban is (*Euripidis Orestes, tragoedia cum primis elegans Latino carmine longe doctis, expressa nunque primum in lucem edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete*. Basileae 1551 – [Euripidész Oresztésze, tragédia, mely első ízben választékos, messzemenően a legképzettebb latin versekkel kifejezett és most először kiadatott Pannóniai Gyalui Zsigmond által fordítva]; a szerzőnek egy levélbeli nyilatkozatából tudjuk, hogy a fordítás – amelyet Kálmáncsehi Mártonnak ajánlott – már 1547-ben kész volt, s azt át is adta a kiadónak). Az előszóban Platón idézi (a forrásra való utalás helyesbítését lásd a 243-as jegyzetben, 142), s kifejti: Euripidész műveinél nincs jobb nevelési célzattal felhasznál-

ható. A tanulmány szerint az átültetés – egy-két szándékos motívum-változtatástól s néhány szerkezeti betoldástól és cserétől eltekintve – híven tolmácsolja az eredetit. Ritkán adódik, hogy a választott kifejezés nem eléggé pontos vagy világos benne (az összevetés effajta listája a dolgozatban fél oldalra terjed, miközben a tanulmány szerzője csak néhány kurtított szóalak – aedib, civib, turrib, genub – használatát kifogásolja). Verselését tekintve a fordítás megtartja az eredeti jambikus trimétereit és trochaikus tetramétereit, másutt azonban megváltoztatja, egyszerűsíti a metrumot. Számunkra a metrikai eltérés úgyszintén annak a tanújele, hogy a fordító nyelvi és poétikai felkészültsége alapján az eredetit alkotó módon kezelte (a kimutatott kifejezésselhagyást, -betoldást és -kurtítást nyilván a megválasztott metrumképlet kitöltésének kényszerével kell magyaráznunk).

Gyalui Zsigmond az 1552-ben¹⁰ Keresztelő Jánosról szapphói strófákban szerzett „himnusznak” záró részében is szerepelteti a görög mitológia alakjait és a görög antikvitást, itt abból a célból, hogy föléjük helyezhesse a megénekelte. De a költő a görög műveltség, költészet és szónoklattan jelentőségét fejti ki Wernhernek immár második kiadásban megjelenő *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum* [Értekezés Magyarország csodálatos vizeiről. Bécs, 1551]¹¹ című művéhez írt, Herberstein bárónak, királyi tanácsosnak címzett ajánlásában is. Hasonlóképpen és a humanista alkotásprogram jegyében használ fel minden lehetőséget a görög filozófia, a görög és a római történelem és irodalmi hagyomány beépítésére a Galeotto-mű elé írt, Miksának szóló ajánlásban (ebben többek közt megállapítja: Galeotto Plutarkhosznak, Valerius Maximusnak és Microbiusnak saját művével azonos tematikájú és célzatú leírásait választotta példaképül; újabb kiadását lásd Schwandtner: i. m. 528–532).

Az összegező értékelésben (150) Miroslav Okál kiemeli Gyalui Torda tökéletes görög és latin nyelvtudását, a görög – Platón, Hérodotosz és Plutarkhosz, a szónok Lükurgosz, Homérosz, Theognidész, Euripidész – és a latin szerzők beható ismeretét (Cicero, Valerius Maximus, Macrobius prózáját olvassa, Horatiust, Vergiliust, Ovidiust, Senecát gyakran idézi); latin tudását Melanchton és kortársai is dicsérik.

A görög filozófiában való elmélyülésről vall – az előbbieket során idézett – két beszéde: *Oratio de beatudine* és *Questio An honesta sint*

natura, an vero opinione. Az elsőben a klasszikus mintákhoz igazodva eszmélkedik a boldogságról s elérésének módjáról. A lélek arisztotelészi felosztását veszi alapul, s kifejtésében a boldogságot a gondolkodó léleknek (tehát a megismerő értelemnek), valamint az akarást és a cselekvést vezérlő „igaz értelemnek” (*recta ratio*) egysége eredményezi. Tudniillik csak ennek alapján művelhetők az erények, melyek révén a boldogság elérhető. Orációjában bírálja a sztoikus erénykoncepció formalizmusát és Epikurosznak a tanítását, de Arisztotelésszel sem látszik egyezni abban, miszerint a filozófus feladata csak a természetnek és az isteni dolgoknak a tanulmányozása. Elveti a boldogságnak a sors ajándékaként való felfogását, s bizonyítja, hogy nem kötődik a gazdagsághoz sem, azt valójában csak az erények művelésével érhetjük el, s ennek a *ratio recta* mellett az ember természete és neveltetése is lényeges tényezője. A didaktikai és etikai célzatú oráció záró részében a hatalmasoknak és gazdagoknak az erény híjával való semmisségét nyilatkoztatja ki, s tagadja azt, mint ha nem az értelem, csupán csak a szerencse uralná az életet. A kifejtetteket – amint a feldolgozás leszögezi – a görög filozófusok tételei pontos rekonstrukciójának tekinthetjük. Szerzőnk ekképpen Arisztotelésznek a gondolatról és az igaz értelemről, valamint az erényekről s azoknak mint értelmi jellegűeknek és mint etikai jellegűeknek az osztályozásáról szóló tanítását ismétli (s csodálkozik azon, hogy a padovai oktatásban mellőzik az etikát). Platónnal egyezően a filozófusok részvétele mellett tör lándzsát az állam igazgatásában, a bölcsélet társadalmi jelentőségét, az ifjúság neveléséről való gondoskodást hirdeti, s átvesszi tőle a jó ideájának mint a legfőbb jónak a tételét. A részletekben azonban – az epikureizmus kritikájában, az erényekben gyökerező boldogságot illetően stb. – Cicerót követi. Számos részelemet pedig Homérosztól, Vergiliustól és Ovidiustól kölcsönöz; a hatalom és az igazság viszonyának kifejtésekor mintha Horatius ismert verssora – „*vis consilii experts mole ruit sua*” (az erő értelem nélkül saját súlyától összeomlik) – ihletné.

Az *An honesta sint naturae, an vero opinione* kveszcióban elsősorban azt a kérdést kívánja megválaszolni, vajon az igazságról és az erényről, valamint ellentettjükről szóló ítéleteink az ember vele született sajátságaiból erednek, vagy csak változó emberi szerkesztmények. Ismeri és felsorolja az etikai relativizmus érveit, de arra utal-

va, hogy bizonyos erények (például a jótevés és a hála mint ilyenek) minden társadalomban megvannak, az erények forrását az ember természetében rejlő – ma azt mondanánk – invariánsként fogja fel. Ennek igazolása végett pedig főképpen a költőkhöz folyamodik. Elfogadja a természetnek és az emberi értelemnek lényegbeli azonosságát; szerinte van törvény, amely szabályozza, mit kell erényesnek tartanunk, és mástól óv minket. Az igaz, arányos és állandó mind az értelem sajátossága, s ami az értelemben van, az a természetből származik. A *recta ratio* az erények forrása, s a rosszat a „gondolat elhomályosulása” okozza. Amint kivehetjük, érvelésében így legfőképpen Cicero *De legibus* első könyvére támaszkodik, mely szerint a természettől fogva minden érvényes, s a törvények, az erkölcs és az eszmék nem emberi konvenciók, hanem a természettel azonos s abból származó isteni (s vele egyező emberi) értelem által felismert erények kifejezői. Eközben Gyalui a természetet már a bevezetésben – az arisztotelészi felfogáshoz híven – mint az anyagot, a formát, mozgást, annak okát és célját egyaránt magában foglaló fogalmat határozza meg.

A tanulmányban összegeződő anyaggal kapcsolatban ez esetben is megjegyezhetjük: Gyalui Torda Zsigmond érvelésében, általa a klasszikusoknak a szemléltetett módon (Platón és Arisztotelész tanításának bizonyos egyeztetésére törekedve) való szelektív megközelítésében a humanista értelemközpontúság, a ráció iránti bizalom manifesztálódik.

A feldolgozás külön tárgyalja az életrajzi vonatkozásokat és külön a művek tartalmát és filológiáját, ismertetésünkben megbontottuk a tárgyalás sorrendjét, s a következőkben a humanista tudós sorsának alakulásához térünk vissza. Fonalát ott hagytuk el, amikor a költő és tudós az oktatói pályát államigazgatásira cserélte.¹² Melanchtonnal mindvégig kapcsolatban maradt, s leveleinek egyik témakörét változatlanul a magyarországi és erdélyi hadihelyzet képezi (1556). Gyalui mint királyi biztos Eperjesnek és a vármegyének főleg a hadi helyzettel összefüggő ügyeit intézi, s ebből kifolyólag a keleti régiókban állandóan úton van. Védelmi célokra az egri püspöktől igényel pénzbeli támogatást, Verancsics azonban ezt ismételten megtagadja. Levelezésük tanúsága szerint a két férfi közt emiatt feszültté vált a viszony, amiben nyilvánvalóan Verancsicsnak a vallásügyekbe való be-

avatkozási kísérletei is közrejátszottak (személyesen 1558 decemberében találkoztak a sikeres hadjáratot folytató Telekesi táborában). Bár Gyaluit rokonai kapcsolatai és vagyoni helyzete egyaránt Eperjeshhez kötötték (házat és kertet is vett Eperjesen 1558-ban), úgy látszik, épp e „különbözés” vezette ahhoz, hogy tisztsége alól felmentését kérje. Melanchtonnak 1559 nyarán Bécsből küldött levelében azt az óhaját fejezi ki, hogy csak az írásnak és tanulmányainak élhessen. Naplójából¹³ értesülünk arról, hogy 1560-ban Miksa Bécsben kihallgatáson fogadta. M. Okál a reneszánsz kutató Andrei Otatea idevágó munkájára hivatkozva úgy vélekedik, hogy a szövetségesnek ígérkező moldovai Jacobus Braculides Despotes fellépésével kapcsolatos kérdésekről tárgyalhattak (annak megjelenését Bártfán naplójában 1559. november 29-én jegyzi, 113 [Z. L.]). Miksa ezek után felmentette Gyaluit eperjesi kötelmei alól, s rövidesen a magyar kamara pénzügyi igazgatójává nevezte ki; e tisztségéből adódóan még két ízben jelentkezik Miksánál. 1561-ben ugyan még Eperjesen tartózkodik, s ez év márciusában a szepesi bányákról küld jelentést, októberben azonban Miksától házat kap ajándékba Pozsony külvárosában (Bors Benedekét a suburbiumban, vö. *Ephemerides*, 116). Bécsben vagy Pozsonyban találkozott ez idő tájt Zsámbokival, akinek valószínűleg ekkor adta át Bonfini *Históriájának* a Révay-fivérek által kiadása céljából rábízott kéziratát.

Hosszú betegség után meghalt a felesége (1562; házasságából két fia és egy leánya született); 1563-ban eljegyzi, s a következő év elején nőül veszi Gyerendy Dorottyát, Giczi István özvegyét. Nevével ezek után csak a János Zsigmond és Miksa közt kiújuló háborúval kapcsolatban találkozunk. A „török kártya” megjátszásának és fordulásának jegyében folyó háborúskodás egyik szakaszában, Sziget esletének évében, amikor a tatárok Kassa alá érnek, Miksa tábornoka, Schwendi Lázár (aki 1565-ben először Eperjesre szállásolódik, majd megvívja Tokajt [február 11.], amelyet később feladni kényszerül) Gyaluit Bebek Györgyhöz, János Zsigmond hívéhez küldi parlamenterként.¹⁴ Bebek azonban várában fogva tartja őt. Csak miután Schwendi újlag katonai sikereket ér el, hajlik Bebek a békealkura, de a tábornok a tudós humanista szabadon bocsátását a tárgyalások előzetes feltételéül szabja. Ez meg is történik, s Gyalui 1568-ban visszatér Pozsonyba, s itt csakhamar – 1569 márciusában – meghal.

Halála alkalmából Zsámboki János versgyűjteményt írt és adott ki (*Epicedia aliqua de obitu Sig. Tordae* [Némely gyászdalok Torda Zsigmond haláláról]); a műre vonatkozóan M. Okál Gulyás Pál adatolását tünteti fel, de egyben utal arra, hogy az nincs már meg a bécsi Országos Könyvtárban, s így nem sikerült megszereznie, illetve elolvasnia (vö. 131–132).

A források feltárása révén tüzetes monográfiának beillő tanulmány szerzője végső értékelésében Gyalui Torda Zsigmondot Janus Pannoniusz után és Zsámboki, valamint Martin Rakovský (Martinus Rakocius) előtt a magyarországi humanizmus legjelentősebb egyéniségének tekinti; érinti azt is, miben követhető nyomon műveinek hatása mindkét fiatalabb kortásánál (Zsámboki *Emblemata* című művének második kiadásában egy poémát is szentel Gyalui Zsigmondnak – *Dolus an virtus quis in hoste requirat?* Ad Dn. Sigismundum Torda, consil. Camerae Panno. Virum doctissimum. *Emblemata*. Antverpiae, 1566, 239; a verscím Vergilius *Aeneise* második énekének ismert [390] sora: „Csel avagy virtus, az ellenségnél ki kutatja.”).¹⁵ Hogy a reformáció fejlődésvonulatában hogyan viszonyult a lutherit meghaladó irányzatokoz, az elemzett anyagból – a szerző szerint – nem derül ki. Így például nem tudjuk, milyen álláspontra helyezkedett Stöckel és Stancaro hitvitájában, vagy az eperjesi lelkésznek, Lauterwald Mátyásnak hitelveit követően (az eperjesiek és a bártfaiak, amikor a Stöckel részvételével rendezett vita során sem tudták tisztázni az eltérés jellegét [1544], Melanchtont kérték fel állásfoglalásra, s ő – annak ellenére, hogy Lauterwald tanítványa volt –, amennyiben nem állna el tételeitől, eltávolítását javasolta). Stöckellel, tudjuk, jól megfértek, miközben az ellenfele volt Kálmáncsehi Mártonnak, akihez viszont Gyalui mint tanárához ragaszkodott. Verancsicsnak a reformáció elleni buzgalmát visszatetszéssel követte. A török kiűzésében, amint azt közéleti és irodalmi tevékenysége egyaránt bizonyítja, a német megoldásban bízott. A megszemélyesített Magyarországnak ily nemű segélykérését fejezi ki és indokolja már a Rubigallus-műhöz – annak témájával egyezően – írt ajánlásában.¹⁶ Mindehhez hozzáfűzhetjük még: irodalmi munkásságának a tanulmány által feltárt eszméisége, egyértelmű vonzódása a klasszikus filológia és bölcsélet iránt, illetve ezek bizonyos aktualizálása és közéleti szerepvállalása – mind

a kor társadalmi feltételeit reálisan értékelő egyéniségnek tüntetik fel.¹⁷

A magyarországi humanizmus e századbeli célkitűzései, eredményei és történelmi-társadalmi feltételei az ő esetében is sajátosan, azaz egyfajta közép-európai változatban állnak össze, Gyalui Torda sorsában és teljesítményében a műveltségi és a társadalmi feladat kölcsönösségét, olykor ellentmondásosságát sajátosan tükröztetendő. Az ismertetett tanulmányt Gyalui irodalmi munkássága teljes feldolgozásának kell tartanunk, amelynek alapján életművének a megfelelő eszmetörténeti, művelődés- és irodalomtörténeti folyamatba helyezését el lehet végezni. A teljesség érdekében azonban a tanulmánynak s a másutt található feldolgozásoknak vagy utalásoknak összevetése-egyeztetése igénylődik.¹⁸

Gyalui humanizmusának „helyszínrajzában”, színhelyei által markánsan vésődik belénk főképpen az északkeleti régiók Európa-közelsége, az, hogy Gyalu, Torda, Krakkó, Eperjes, Bártfa, Kassa, a Szepesség, Szklabonya, Pozsony, Prága, Wittenberg, Padova vagy Leuven mind mint a reneszánsz áramlatok „közlekedőedény-rendszere” jelenik meg, illetve mérődik be a 16. századi európai reneszánsz eszmei és műveltségi körleteibe.

Miroslav Okál professzornak e tanulmánya a humanizmus írástudóinak munkásságát taglaló hasonló jellegű dolgozataival¹⁹ együtt jelentős mértékben gazdagítja a korra és irodalmi alkotásaira vonatkozó ismereteinket, illetve a tárgykör filológiáját.

Jegyzetek

1. Gömöry J.: Gyalui Torda Zsigmond. *Evangelikus Lap*, (Rožňava-Rozsnyó), XVI, 1937, 23, 360–364.
2. *A Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum* (Buda, 1821) nevének magyar alakját – Gyalu – jegyzi (s így írja le Wernher is Révay Ferencnek küldött 1544. május 4-i levelében); lásd a tanulmány 2. jegyzetét a 105. lapon.
3. Horváth János erre vonatkozólag, nyilván Heltai állítását véve figyelembe Kálmáncsehi iskolamesteri működéséről, egyértelműen Gyulafehérvárt jelöli (vö. Horváth János: *A reformáció jegyében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 270).

4. A körmöcbányai születésű selmeci polgár és bányatulajdonos Paulus Rothan, költői nevén Rubigallus – aki 1536-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1540-ben tagja volt a Konstantinápolyban járt magyar követségnek, 1571-ben pedig Korponánál harcol a török ellen, érdemeiért királyi tanácsosi címmel és zólyomlipcsei várkapitánysággal kitüntetett (a várnak birtokosa is lett) – műveinek újabb kiadását és jellemzését lásd Pauli Rubigalli: *Pannonii Carmina*. Edidit Miroslav Okál. Teubner, Leipzig, 1980. Az *Epistolában* a törökellenes harcok történetét írja le, s kiemeli a magyaroknak – elsősorban Hunyadi Jánosnak (vö. i. m. 46–47) – a vitézségét.
5. Stancaro nézeteire és a tárgykör filológiai elemzésére vonatkozóan lásd Dán R.: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 31, 91–97, 100, 214 skk.
6. Bizonyára az ismert mondával együtt; s még egy észrevételünk: a szövegben olvasható „une déformation du terme magyar...” (117) helyett „une dérivation...” a helyes kifejezés.
7. A wetschaueri születésű (1569) Bocatius (Bock) János Rudolf császár borostyánkoszorús versszerzője s később foglya; 1594-től az eperjesi, 1599-től a kassai iskola hírneves rektora, 1603-tól Kassa városbírája. Bocskay István szolgálatában Németországba megy, de a braunschweigi fejedelem elfogatja, és Prágába szállíttatja (1606). A várbeli Fehér Toronyból való szabadulásának „kalandos” verziója szerint (értékelését lásd Rexa D.: Bocatius prágai fogságához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 18, 1908, 43–44; Kövényi F. L.: A kassai bíró kenyérben sült mentőkötele. *Új Világ*, XV, 1934, 31, 4 [július 29.]) a várbörtönbe cselédnek szegődő, fogdájába kenyérbe dagasztva kötélhágcsót csempésző felesége, Erzsébet asszony segítségével szökött meg (1611). Kassán újból együtt vannak, 1618-ig folytatja tanári működését, majd elfogadja Bethlen Gábor meghívását, s Gyulafehérvárott könyvtárnoka és történetírója lesz. Újabb küldetés közben éri a halál (Uherský Brod, 1621). Számos versgyűjteményt tett közzé, s részt vett mások gyűjteményeiben; új jegyzetekkel ellátott kiadásban jelentette meg Galeotto művét (*Salomon Hungaricus vel de Matthiae Corvini... dictis ac factis libellus*. Cassoviae, 1611). Legterjedelmesebb kötete: *Hungaridos poematum libri V*. (Bartphae, 1599). Verseinek sokrétű a témaköre, tőle származik a Magas-Tátráról szóló legelső költemény. Művei társadalmi és pedagógiai szempontú mondanivalóját elemzi F. Karšai: Jan Bocatius (1568–1621) pedagóg – humanista. In: *Lětopis Instituta za serbski ludospyt* (Budyšin); Rjad A.: *Rěčespyt a literatura*. Č. 7, 1960, 124–138; a vonatkozó bibliográfiát lásd Repčák, J.: *Ján Bocatius. Personálna bibiliografia*.

- Prešov – vedecká knižnica, Prešov, 1969. Szülővárosában 1999 szeptemberében emléktáblát helyeztek el, s nemzetközi tudományos szimpóziumon emlékeztek meg róla. Rudolf Schuster még amikor kassai polgármester volt, 16. századbeli elődjéről drámát írt, melyet 1998 szeptemberében a város fő utcáján, illetve főterén eljátszottak.
8. S ez – ha visszahelyezkedünk a korba – az idézettekkel kapcsolatban paradox módon rajzolódik ki, mert bár a költeményben Nádasdy palatinussá választása kétszer is az uralkodó kívánsága szerintinek nyilvánított, másutt olyan állítással találkozhatunk, miszerint épp a király akaratának ellenében, azaz az eretneküldöző Báthory Andrást mellőzve (aki elől Kálmáncsehi is szökni kényszerült...) választották meg Nádasdyt (vö. Zoványi J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Genius, Debrecen, 1921, 269; Kálmáncsehire vonatkozóan úgyszintén: Egri Lukács levele Melanchthonhoz. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. XI, 1927, 74–75).
 9. *Galeotti Martii Narniensis, Regie quondam Bibliothecae Budensis praefecti, Comentarius elegans de Matthiae Corvini Hungariae regis, egregie, sapienter, iocose dictis et factis*. Viennae Austriae A. C. MDLXIII. Újabb kiadása: Schwandter, J. G.: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini*. I. Bécs, 1746, 528–565, Galeottónak a címlapon és Gyalui Torda ajánlásában („et Bibliothecae Regiae Budae praefuit”, 532) megadott királyi könyvtárnoki tisztsége cáfolt (lásd Hegedűs I.: *Bartolomeo della Fonte. Irodalomtörténeti Közlemények*, XII, 1902, 12–13).
 10. A mű keletkezésének időpontját Gyalui a filológiai érdeklődésű Gasparus de Nydbruckhoz, királyi titkos tanácsoshoz a nagysárosi várból (ahol apósánál töltötte épp családjával együtt a húsvéti ünnepeket) 1555. április 8-án írt levelében rögzíti. A költeményt azonban csak Schwandtner adta ki *Sigismundi Tordae in Divum Joanem Bapstistam Hymnus* címmel (i. m. 566–568; a tanulmányban a kiadást jelölő évszám [146] sajtóhibás).
 11. A humanista költőként is neves Wernher György elégiagyűjteménye: *Elegiarum liber unus* (Cracoviae, 1523); az 1554-ben Krakkóban megjelent *Pannoniae luctus* kötetben a mohácsi vészről szerzett költeménnyel, több dicsőítő poémával, gyászverssel és epitáfiummal szerepel. E műve egyedülálló, s európai viszonylatban is a legelső effajta szakkiadványok közé tartozik. Igazi sikerkönyv, amely még a 16. században nyolc kiadást ért meg (Bázel, 1549; Bécs, 1551; Bázel, 1556; Antwerpen, 1557; Bécs, 1558 [német nyelven]; Köln, 1563, 1591, 1595), a folytatásban pedig még hármat (Frankfurt, 1600; Nagyszombat, 1713, Bécs, 1746 [Schwandtner: i. m. 842–862; Gyalui verses ajánlását lásd

- a 842–844. lapon]]. Sőt újabban magyar és szlovák hasonmás kiadását és fordítását idézhetjük (Értekezés Magyarország gyógyvizeiről. In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*. No. 29, Budapest, 1963, 103–168; Juraj Wernher: *O podivuhodných vodách Uhorska*. Osveta, Martin, 1974, 86 p.). A Szepeesség vizeiről írt hasonló „feljegyzései” az előbbinél korábbi keletűek, de a kiadás éve nincs megbízhatóan tisztázva (Bécs, 1551?). Az eredetit és a szlovák fordítását lásd Georgius Wernherus: *Hypomnemation de aquis in Scepusio admirandis* (Podivuhodné vody na Spiši). Osveta, Martin, 1980, 23 p.; magyar nyelvű fordítása (Varga Erzsébet): A Szepeesség csodálatos vizeiről. *Irodalmi Szemle*, XXVI, 1983, 10, 232–234.
12. Gyalui 1554-től a királyi javak és jövedelmek kezelésében Wernher „coadiutora”, s miután apósa 1556-ban meghalt, követi őt az adminisztrátori tisztségben (vö. Hörk J.: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*. Bernovits, Kassa, 1896, 36); a későbbiekben Eperjes és a körzet királyi biztosa – lásd a tanulmányban a 129. lapon és másutt, a levelekben előfordul „praefectus”-kénti jelölése is (128; hasonlóan Bauch: i. m. 539); 1600-tól a pénzügyi királyi kamara igazgatója, prefektusa.
 13. Sigismundi Tordae Ephemerides. In: Kovachich, M. G. (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum minores. I.* Budae, 1798, 112–128. A naplónak – amelyben Gyalui egyaránt rögzíti a családi jellegű és a történelmi eseményeket – első bejegyzése 1558 májusából, az utolsó 1567 októberéből származik; a tanulmányban feltüntetett második, 1561-es évszám sajtóhiba (150).
 14. Erre az időszakra vonatkozólag vö. *Ephemerides*, 122–126; Gyalui fogvatartását az 1567-es év végétől számíthatjuk.
 15. Gyaluinak és Martin Rakovskýnak a műveiben található egyezések tömör összefoglalását lásd Okál, M.: Martin Rakovský und die Humanisten seiner Zeit. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia*. Ročník IX–X., 1977–1978, 134–135.
 16. A török elleni harcra való ilyenmű felhívás és ösztönzés a magyarországi humanizmus jellegzetes „toposza”, amelyet egyetemes tematikai-műfaji jellegében szemlélhetünk, vagy pedig követhetjük, mennyire árnyalja programszerű általánosságát a költői realizálás. Az utóbbi viszonylatban például Rubigallus Pál műveiben izzik fel figyelemreméltó közvetlenséggel és változatokban. Lásd Rubigallus: i. m.; ezenkívül uő: *Querela Pannoniae ad germaniam* (1537), *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani*; *Satyriscus* (1544). S természetes eleme Zsámboki és Martin Rakovský eszmekörének, emennél főképpen Nádasdyhoz írt dicsőítő *Encomium*ában (1560; elemzését lásd Okál, M.: *Život a dielo Martina Rakovského. I.* Matica slovenská, Martin, 1979, 220–236), vagy a kö-

vetkezőkben még említésre kerülő Purkircher György munkásságában (lásd például *Pannoniae lugensét* [1565]). De a motívumkört és a vele társuló békevágynak a megszólaltatását – ne feledjük, hogy az Európát sújtó háborúk e korszakában s azok ellenében fogalmazódik meg a humanizmus összetevőjeként a modern békeeszmény – követhetjük Janus Pannoniustól (lásd *A békéért* című versét és másutt) Bornemisza feljajdulásain keresztül akár a felvilágosodásnak ekképpen is klasszicizáló visszacsatlolásáig Csokonainál (*A békekötésre*).

17. Gyalui Torda Zsigmond művei, tevékenysége és kapcsolatai alapján a reformáció feltétlen hívének kell tekintenünk; Melanchton Perényi Péternek írt levelében (1545. március 27.), amelyet a feldolgozásokban gyakran idéznek, Gyaluit nemcsak a klasszikus nyelvekben, hanem az egyházi tudományokban is képzett férfiúként jellemzi. Írásainak tanúsága szerint a reformációnak melanchtoni jellegű változatához állt közel, s az egyoldalú és „hitvitás” állásfoglalástól mintha idegenkedne. Az effajta arányérzék mögött pedig, feltételezzük, egyrészt az antikvitáshoz való – a tanulmányban és ismertetésünkben egyaránt kifejezetten hangsúlyozott – erős s eszmei kihatásában meghatározó kötődése rejlik, másrészt az előbbi is magában foglaló sokoldalú és sokrétű műveltsége (erazmusi értelemben is), amelynek „padovai szerzeményét” (a padovai egyetemnek a reneszánszban kialakult szabadgondolkodású hagyományát) talán olyformán kell számításba vennünk, ahogy arra Miroslav Okál a pozsonyi orvos, botanikus és humanista költő, Purkircher György életművének tárgyalásában utal, rámutatva, hogy írásainak torzszalkodó, vallási élezettségét a padovai orvostudományi stúdiumok után mérsékeltebb és egyetemesebb, humanisztikus hazafias témakör és hangvétel váltja fel (vö. Okál, M.: Bratislavský humanista Juraj Purkircher. *Vlastivedný časopis*, XXVIII, 1979, 2, 71–74, 73). Purkircher költői életműve – Georgius Purkircher: *Opera quae supersunt omnia*. Edidit Miroslav Okál, Academia, Budapest, 1988. – Megjegyezhetjük még: az Oresztész-fordítás ajánlása Kálmáncsehinek az eszmei differenciálódás szempontjából önmagában nem értékelhető, mivel Kálmáncsehi radikalizmusa csak az ötvenes évektől válik látványossá, de talán bizonyos mértékben diagnosztikus – a levelek tanúsága szerint (lásd a továbbiakban) – Gyalui bensőséges barátsága az ugyancsak görögös Dryanderhez. A burgosi születésű, spanyol családból való Franciscus Dryander (Enzitas) tanulmányait fivérével együtt Németalföldön végzi. Spanyolra fordította az Újtestamentumot, s a fordítást V. Károlynak dedikálta. A császár azt elfogadta ugyan (1543), de udvari papja, Dominique de Soto észrevételei alapján a szerzőt kiszolgáltatta az ink-

vízióinak, amelynek fogságából csak 1545-ben szabadult (jogtudós fi-vérét az inkvizíció Rómában 1547-ben halálra ítélte).

18. A tanulmány nem említi Gyalui Torda Zsigmondnak Temesi Alfréd közléséből (Humanisme Franco–hongrois. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 62, 1938, 305–320) ismert hat levelét Franciscus Dryanderhez, akit – Temesi szerint – valószínűleg Leuvenben ismerhetett meg. Az első levél 1543. augusztus 1-jén Leuvenből küldött, a másik 1543. szeptember 11-én Frankfurtból, a harmadik 1545. április 7-én nyilván Boroszlóbból (a városnév fordítása a közleményben [309] félreértés lehet), a negyedik 1546. április 1-jén Pozsonyból, az ötödik (1547) és a hatodik (1550) Padovából való. Amint kivehetjük, az első két levelet a wittenbergi egyetemi évek szakasza „fedi”, a harmadik keltezése azonban egybeesik Gyaluinak a wittenbergi collegium facultatis artiumba való felvételével (vö. a tanulmány 107. lapján), valós voltát ez azonban nem zárja ki, Gyalui Boroszlón keresztül utazhatott Wittenbergbe... – Az egyeztetésnek mint feledatnak felvillantása végett térünk ki még néhány adatra. Melczer István: Melczer János ismeretlen strassburgi dissertatioja 1595-ből című közleményében (*Magyar Könyvszemle*, 1888, 252–263) megállapítja, hogy az író „szépatyja Wernher György, és nagyatyjának sógora, Gyalui Torda Zsigmond ismeretes hazai történelmi írók” (262). De Gyalui naplójában pontosabban határozza meg e rokonsági kapcsolatot, feljegyezve, hogy eperjesi házát sógorától, Wernher Páltól és sógornőjétől, Wernher Sabinától, Melczer Kristóf feleségétől vette (vö. Torda: *Ephemerides*, 112). Melczer Kristóf és Wernher Sabina házasságára a prágai Matthias Collinus epitalamiumot írt (lásd *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě. I.* Truhlář, A. – Hrdina, K. (red.). Academia, Praha, 1966, 422–439). Gyaluira vonatkozólag a legtöbb eltájékoztató utalás a lexikonszerű feldolgozásokban akad, így például a Kuzmík, J.: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu. I.* (Matica slovenská, Martin, 1976) című kiadványban a 250–251. lapon két szerző olvadt össze, Gelous ~ Geleus és a cseh származású Sigismundus Gelenius, akit Gyalui egyik levelében említ is (vö. Temesi: i. m. 311). Iványi Béla levéltári kutatásainak tételei (lásd Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVII. században. *Magyar Könyvszemle*, 1911, 132–146, 215–226, 301–318), melyek szerint Gyaluinak könyvei Wittenbergből és Itáliából történő hazaszállításához az eperjesi tanács pénzbeli segílyt szavazott meg 1549-ben, és 1551-ben (ez utóbbi alkalommal jelentős összeget, 25 forintot; i. m. 219), valamint hogy 1559-ben a királyi jövedelmek kezelőjeként tevékenykedett (uo. 309), az életrajzi adatokkal jól egyeztethetők. Nincs M. Okál tanulmányában utalás Gyalui Torda három eperjesi levelére; a Camerariusnak címzett-

ben (1552. október 23.) Eger ostromáról és Dobó Istvánról számol be; a másik kettőnek Melanchton a címzettje, az 1555. március 14-iben rokonát, Crispus Bálintot ajánlja volt tanárának pártfogásába, az 1559. március 16-án keltben pedig egykori padovai diáktársát, Demetrius Megalophront (lásd *Magyar protestáns Egyháztörténeti Adattár*. XI, 1927, 70–74, 82–83; a 102. lapon Gyalui Torda hivatali ügyintézését olvashatjuk Petrus literatus Kys kérvényét illetően).

19. Az előbbiek során iktatottakon kívül lásd Okál, M. (ed.): *Martini Rakovský à Rakov. Opera Omnia*. Slovenská akadémia vied, Bratislava, 1974 és Okál, M.: *Život a dielo Martina Rakovského. II*. Matica slovenská, Martin, 1983.

Ludmann Ottó

Miután 1929. június 26-án betöltötte (s „vivide transgressus est”) kilencvenedik életévét, az egyházkerületi Kollégium három ízben (per triennium) megválasztott kiváló és tudós rektorának, tizenöt éven át (per lustra tria) főgimnáziumi igazgatójának s ugyanott ötvenhárom évig a görög, valamint a német nyelv tanárának tiszteletére és emlékezetéül tanítványai az ősi Kollégium nagytermének előterében emléktáblát avattak:

IN MEMORIAM
ANNUM VITAE SUAE NONAGESIMUM DIE XXVI. JUNII
A.D.MCMXXIX VIVIDE TRANSGRESSI
OTTONIS LUDMANN
EV.A.C.DISTR. ALMAE MATRIS COLLEGII PRESOVENSIS
PER TRIENNium
PRAECLARI DOCTISSIMIQUE RECTORIS EIUSDEMQUE
COLL. GYMNASII
PER LUSTRA TRIA PRAEFECTI DIRECTORIS ET IBIDEM PER
ANNOS
LIII OPTIMI PROFESSORIS LINGVAE GRAECAE NECNON
GERMANICAE
TABELLAM HANC GRATO ANIMO ERIGI CURAVERUNT
JUBILANTIS DISCIPULI.

A megörökítést egykori tanítványa, Bárkány Jenő¹ kezdeményezte. Ludman Ottó ugyan személyesen nem vett részt az avatáson, de levélben mondott köszönetet, s fejezte ki örömét afölött is, hogy ez alkalomból emlékalbummal örvendeztették meg, amelyet 330 volt tanítványa, híve és tisztelője írt alá, s amelynek lapjait Lőcse és Eperjes negyvenkét városképfelvétele díszítette (*Új Világ*, XI, 1929, 27, 2 [június 30.]).

Budapesten május hó 8-án fogadták körükben volt tanárukat és tanártársukat az Eperjesi Kollégiumi Diákszövetség tagjai közgyűlésükön. Az elnöklő Pap József dr., a budapesti ügyvédi kamara elnöke és a Felsőház tagja nyitotta meg a gyűlést Ludmann Ottó üdvözlésével, ez után volt tanártársa, dr. Szlávik Mátyás mondta el az alma mater nesztorának élettörténetét, s Bruckner Győző, az eperjesi Jogakadémia egykori dékánja, a szövetség ügyvezető elnöke, a Miskolcon működő Akadémia nevében Ludmann Ottót „mint volt tanárát, mint szepesi férfiút és mint turistamesterét” éltette (lásd Az ősi Kollégium két tudós professzorának ünneplése. A 90 éves Ludmann Ottó és a 60 éves Gömör János. *Új Világ*, XI, 1929, 21, 1–2 [május 19.]). A szövetség üléseinek Ludmann máskor is kedves vendége volt (lásd Az Eperjesi Ev. Kollégiumi Diákszövetség november hó 7-én tartotta ez évi rendes közgyűlését Budapesten. *Új Világ*, XIII, 1931, 46, 5 [november 15.]), s még kilencvennegyedik életévében is jó egészségnek örvendett, amikor a *Budapesti Hírlap* tudósítója (Némethy Béla) a Sashegy lábánál a csendes Schweidel utcában fekvő családi házában felkereste (közvetlen hangnemben folyó beszélgetésüket az *Új Világ* átvette – XV, 1933, 11, 4–5 [március 12.]).² Eperjesről való távozása után (1922) ott él Ballóné Ludmann Paula rajztanárnő és festőművész leányával együtt.³ Személyisége a 19. századi és 20. századi Kollégiumot kapcsolja egybe. Tanártársa volt még Vandrák Andrásnak, Herfurth József történelemtanárnak,⁴ Hazslinszky Frigyesnek, s a régiek közül baráti köréhez tartozik a más nyelveken kívül a latint mesterien oktató Flórián Jakabnak. A tudós professzor Lőcsén született, ahol atyja az evangélikus elemi iskola tanítója volt. A Ludmannok ősi szepesi nemes családból származnak, Hadusfalván – innen ered „hadusfalvi” előnevük –, Mahálfalván és Káposztafalván voltak birtokaik és kúriájuk (Edősfalva; Hadušovce, Machálovce, Hrabušice).

Német anyanyelvével szinte párhuzamosan tanult meg apjától magyarul, s még gyermekkorában elsajátította a helybeli szlovák nyelvjárást is. A lőcsei piactérre nyíló ablakukból látta a félszemű Schlick fehér kabátos katonáit azon az éjjel, amikor az iglói csatában vereséget szenvedtek, s a Branyiszko hágójára vonultak vissza, ahonnet Guyon ezredes vetette ki őket állásaikból.

A lőcsei evangélikus líceumban hat osztályt végzett, amikor azonban a Bach-korszakban a gimnáziumokban bevezették a Thun-féle

rendszer, ennek követelményeit a líceum nem tudta teljesíteni, s reáliskolává alakult. Ludmann Ottó az utolsó két osztályba ezért a piaristákhoz ment át, akiknek helyére ekkor cseh tanárok jöttek. Tőlük megtanult csehül, és e nyelvből érettségi vizsgát is tett. Lőcsén akkoriban az volt a szokás, hogy az érettségizettek több nyelven búcsúztak az alma matertől és tanáraiktól. A magyar búcsúztatót abban az évben (1857) Ludmann Ottó tartotta. Csáky Albin gróf, a későbbiekben vallás- és oktatásügyi miniszter és Bánffy Dezső báró, a majdani miniszterelnök, iskolatársai voltak (az utóbbival együtt érettségizett, és évfolyamtársa volt a berlini egyetemen is), s barátságukat mindvégig megtartották. A lőcsei Probstner Alapítvány ösztöndíjasaként 1857 őszén Eperjesen beiratkozik az akkor három éves teológiai akadémiára, amely az evangélikus középiskolák tanárainak képzését is szolgálta. Tanulmányai során minden tantárgyból végig eminens, 1860-ban leteszi a papjelölti vizsgát, s már az 1860/1861-es tanévben a Kollégium fenntartó hatósága mint póttanárra rábízta a görög nyelv oktatását. Mivel azonban nevelői állást vállal, s kötelmei vidékre szólítják, az oktatást csak az 1861/1862-es tanév második felében folytatja. Stúdiumai alatt megtanult görögül és latinul, továbbá magánúton angolul, franciául és olaszul; amikor Némethy Béla felkereste, épp Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét* olvasta francia fordításban... Hazslinszky Frigyesel működve együtt alapos ismeretekre tett szert a botanikában és a földrajzban, a geológia és ásványtan szakterületein. Nevelősködésével megteremtette az anyagi feltételeket ahhoz, hogy az 1862/1863-as tanévet a berlini egyetemen tölthesse. Klasszika-filológiát, filozófiát, matematikát, fizikát, német irodalmat és történelmet hallgatott olyan tanároknál, mint a történész Mommsen, Curtius, Ranke, a filozófiatörténet művelője Trendelenburg, a fizikus H. W. Dove s mások. Utolsó beszélgetésekor említi a nagy természettudóst, Alexander von Humboldtot (Wilhelm von Humboldt öccsét), aki berlini tartózkodásakor már nem élt, de ötkötetes *Kosmos* című, a világ fizikai leírásának vázlatát tartalmazó műve (1845–1862; az ötödik kötet posztumusz) ismereteinek jelentős forrása volt. Németországi tartózkodásakor Jénában és Halléban is hospitál, s mindenütt figyelemmel kíséri a gimnáziumi és nevelőintézeti oktatás kérdéskörét. Még Berlinben van, amikor 1863 őszétől rendes tanárnak választják meg az eperjesi kollégiumi főgimnázium-

ban, s megszakítás nélkül tanít 53, illetve 56 évig. Tudniillik bár 1916-ban nyugdíjazását kérelmezi, aminek eleget is tettek, az igazgatóválasztmány kérésére, mivel a görög és a német nyelv tanszékét a háborús években nem tudták betölteni, tanári működését még három évig, 1919-ig folytatta. 77 éves korában is bámulatos frissességgel heti húsz órában oktatja a német és a görög nyelvet. Az oktatás színvonalát illetően a Diákszövetség elnökének, Pap József dr.-nak a szavait idézhetjük, aki 1879-ben érettségizett: „Igen nagy súlyt helyeztek ott a latinra és a görögre. Amikor hetedikbe jártunk, már olyan jártassággal bírtunk a görögben, hogy Cornelius Nepost kellett latinból görögre fordítani. De nagy súlyt helyeztek a német nyelvre is. A gimnáziumban az volt a divat, hogy voltak bizonyos napok, amikor még egymás között sem volt szabad másképp beszélnünk, mint németül” (Pap József, eperjesi vérünk, a budapesti ügyvédi kamara elnöke, elmondja eperjesi diákélményeit. *Új Világ*, XI, 1929, 18, 4 [április 28.]). Ludmann képzettsége folytán hosszú pályája alatt más tantárgyat is tanított, önként jelentkezők számára francia és angol nyelvet. Az 1869/1870-es tanévtől számítva húsz évig a kollégiumi tápintézet (alumneum és konviktus) gondnoka (ephorusa); az intézménynek alapként jelentős összeget gyűjtött. Az 1872/1873-as tanévben Otrokócsy-Végh Dániel tanártársa segítségével rendezi a Szirmay-könyvtárat. Hazslinszky Frigyeszt váltva fel a tisztségben 1887-től az 1902/1903-as tanév végéig a főgimnázium igazgatója. A Kollégium részére államsegélyt eszközöl (1887; azt 1889-ben még megemelik), s eléri a tanárok felvételét az országos nyugdíjintézetbe (1894). Ludmann négyszer volt a tanári karok és az igazgatóválasztmány bizalmából a Kollégium (azaz a négy intézet) rektora – 1903/1904, 1906/1907, 1907/1908 és 1913/1914.

A Széchenyi-körben igazgatóválasztmányi tag, s 1909-ig az idegen nyelvi szakválasztmánynak elnöke; gyakran tart előadást az angol és a francia irodalom tárgyköréből. Amint nem sokkal elhunyt előtt szlovenszkoí látogatójának vallja, az angol irodalmat kedvelte leginkább és az útleírásokat. Flórián Jakabbal és Otrokócsy-Végh Dániellel maga is ellátogatott a párizsi világkiállításra (1878), később – már Budapestről – leányával háromszor utazott Dél-Itáliába, továbbá a Közel-Keletre és Észak-Afrikába (Karthágó romjaihoz).

Érdemei elismeréséül a király 1908. április 7-én kelt kéziratával a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki.

A Kollégium tanárai – Jogakadémiájának, majd a budapesti egyetemnek jogászprofesszora és az MTA tagja, Vécsey Tamás szerint – mind természetimádók voltak. Kossuth Lajos is arra emlékszik vissza, hogy Greguss Mihállyal bejárták a város környékét, s kirándulásaikról élményekben és ismeretekben gazdagodva tértek vissza. A múlt században Herfurth, Flórián Jakab és Ludmann Ottó öregbítették e hagyományt, nem térve most ki Hazslinszky nagyszabású szakmabeli vándorlásaira. A humánnak és a természettudományinak találkozási tanári tevékenységüknek és életmódjuknak természetes velejárója volt. Vandrák András a filozófiától a matematikáig a tantárgyak egész sorát tanítja, Hazslinszky a matematikai-fizikai tanszéket foglalta el, a világhírű botanikusnak ugyanis a matematika is szívügye volt, sőt egy iskolaévben héber grammatikát is tanított (vö. Hörk J. *Kollégiumtörténete*ben, 1896, 383).

A közvetlen kapcsolat a természettel ekképpen indíték, háttér és személyes kötöttség. Ludmann Ottó édesapját és egyik tanárát említi, akikkel hármasban végigbarangolták szűkebb pátriájukat, a Szepességet. Eperjesen tanártársaival járja a közeli hegyeket, felkeresik az Eperjes–Tokaji-hegylánc legmagasabb csúcsát, a Simonkát; s különösen a Vihorlát kelti fel érdeklődését topográfijával. Főképpen a kassa–oderbergi vasútvonal megépülése után (1873) könnyen elérhető közelségbe kerül a Magas-Tátra, amelynek „nincsen... csúcsa, egy völgye, amit ne ismernék” mondja; ha a múlt században Hazslinszkyval, Vécseyvel, Herfurthtal, Flórián Jakabbal járt fel, a hetven felé közeledő Ludmann a dr. Flórián Károly vezette fiatalok csoportjához csatlakozik, megmászva velük a Lomnici-csúcsot, a Gerlachfalvit, a Koncsisztát, a Krivánt, a Tengerszem-csúcsot, a Vadorzhágót, a Lorenc-, Luka-, Téry-hágót. Nem csoda, hogy sohasem gondolt arra, hogy Eperjestől megváljon. „Eperjest mindig nagyon szerettem. Igazi kulturváros volt a múlt század végén. A Tarca-parti Athén, ahogy mondták. A város a hatvanas években háromnyelvű volt, magyarul, szlovákul, németül egyaránt beszélt az intelligencia. Nyelvi viszály, vezetéségi surlódás abban az időben ismeretlen fogalom volt Eperjesen. A magyar és szlovák intelligencia testvéri jóviszonyban élt.

Közös nagy mulatságokat tartottunk Bártfafürdön” (*Új Világ*, XVIII, 1936, 5, 2–3 [február 2.]).⁵

Mégis, 1922-ben „fájó szívvel... otthagytuk Eperjest” (neje már Budapesten, főerdész fia még a világháború előtt hunyt el).

Az idézett 1933-as interjú befejeztével kezébe vette tátrai turistabotját, és a hűvös tavaszban kalap nélkül kísért ki látogatóját, miközben edzettségével „hivalkodott”: „Én edzett ember vagyok, nekem nem árt a hideg. Örök életemben nagy turista voltam.” Hetvenedik születésnapját is a Lomnici-csúcson ünnepelte, „s már a 80-ik életévem felé haladtam, amikor utoljára voltam fenn Faragó József eperjesi polgármester, Flórián Károly⁶ jogakadémiai tanár és Balpatakylmre közjegyző társaságában” (uo.).

Az eperjesi társadalmi és kulturális *Šariš* hetilap tárcarovatában írt elhalálozásakor személyes hangú nekrológot úgyszintén egykori tanítványa, Zoltán Marenčin: „Amikor megtudtam, hogy Ludmann Ottó, a legjobb tanárom, aki a háború előtt 53 évig tanított Eperjesen, meghalt, a mélyreható tisztelet érzése uralkodott el rajtam. Érzelem, amely akkor ejt hatalmába, ha olyan emberekre emlékszünk, akik szakterületükön utolérhetetlenek voltak, s mindig és mindenhol csodálták őket... Egy tanár sem volt rám olyan hatással, mint ő, bár nem szerettem. Most azonban be kell vallanom, hogy igazságtalan voltam vele szemben. Félttem tőle, mint minden diák, mert szakmájában tökéletes volt, s azt, amit tudott, kiválóan tudta.

Személyiségének tökéletes volta késztet ellátogatni sírjához, s ott átérezni hozzá mérve jelentéktelen, parányi voltomat, őhöz, aki oly nagy volt és szerény. Meggyónni őelőtte, akit sohasem szerettem...

Csak az idő múltával látom be, mit jelentett, s ki volt, akkor, amikor a többi tanár emléke elenyészett már mint a múlt napok és a múlt mindennemű eseménye. Mintha a többiek jelentéktelenné halványultak volna, csak ő nőtt számomra egyre nagyobbra, szinte heroikus alakká.

Valamennyi tudományszakban jártas volt, s amit mondott, annak megvolt a szilárd alapja. A növénytanon és a földrajzon kívül – ezek ablakot nyitottak a környező világra – a legodaadóbban a klasszikus nyelveket művelte, amelyek az emberek szívét nyitották meg előtte. Magyarul tanított, oktatta a német nyelvet, s jól tudott csehül is; leg-

kedveltebb tantárgya azonban a latin és a görög nyelv volt, amelyeket mindvégig szinte fokozhatatlan hozzáértéssel oktatott. Az órákra nem kellett készülnie, tudása révén a tárgyat a végtelen szemszögéből látatta. S amikor előadott és magyarázott, mindannyian az Isten gyermekeinek éreztük magunkat, akik a mát egybeolvadni látják a tegnapal.

Hogy az örökkévalóság és a múlhatatlanság valóban létezik, azt nem a templomban tanultam meg vagy a hittanórákon, hanem Ludmann tanár úr előadásai nyomán, amelyeken a múltbeli dolgokról is úgy szólt, mintha most játszódna le a jelenben. Korára nézve törődöttnek véltük volna, de tárgyát olyan eleven szemlélettel és szeretettel közelítette meg, hogy úgy tűnt, mintha épp csak akkor kezdte volna el előadásait. A múltat beemelte a jelen fényébe, s szellemével megújította. Valamennyien úgy néztünk fel rá, mint a régmúltak tanújára, aki mindent tapasztalatból ismer.

Amikor most halálhírét olvasom, nem akarom elhinni, hogy ez megtörténhetett, s kételkedve kérdelem önmagamtól, vajon lehetséges-e ez egyáltalán. Megindulással olvasom élettörténetét, s azt érzem, mintha valami tévedés történt volna.

Az ember életében vannak pillanatok, amikor a halhatatlanságot észleli, s ez az érzet meggyőződésként és elragadtatásaként urrá lesz rajtunk. Az életnek e kivételes pillanatai talán az egyedül igazak. S ilyen érzés teljesedik ki bennem most is, amikor tanárom távozására gondolok, Ludmann tanár úr halálára; s mint akadályt nem ismerő fuvallat járnak át az élet titkai és örökkévalósága” (Šariš, VII, 1936, č. 10., 7. marca, s. 2; Prešov; saját fordításunk).⁷

Ludmann Ottónak van egy dolgozata – A klasszikus nyelvek tanításának korlátozásáról. In: *Az Országos Ág. Hitv. Ev. Tanáregyesület Évkönyve az 1909/10 évről*. Szerk. Gömöry J. Kósch Árpád könyvnyomtató-intézetéből, Eperjesen, 1910, 84–92 –, mely révén az előbbiben mint tanárról szóló emlékezőt oktatáselméleti és elvi-módszertani vonatkozásai felől követhetjük. Bevezetésként a 19. század utolsó harmadában és a századforduló táján felújuló vitának előzményeire utal (Descartes, Leibniz, Comenius, Rousseau). Arra, hogy a nevezettek „és Basedow befolyása következtében mindig több és több reál-tudomány foglaltatott be a gimnáziumi tantervbe – annyira és oly ter-

jedelemben, hogy az eredmény a legnagyobb felületesség volt” (84). A klasszikus nyelveknek kifogásolt pusztán formális művelését azonban a kortárs gyakorlatban már felváltotta az, „hogy a tanítványt a klasszikus tanulmányok segítségével helyes gondolkodásra, minden jó, nemes, igaz és szép iránti lelkesedésre, szilárd és kitartó akarásra” vezessék. Észrevehetjük tehát, hogy az indoklást, amint azt az elmúlt évtizedekben az ókori kultúra örökségét napjaink műveltségismerényének szemszögéből tárgyaló konferenciák és kiadványok anyagában is megtalálhatjuk (a kérdéskörben tájékoztató Borzsák I.: *Kell-e a latin és mosoly*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980), a klasszikus nyelvekre épülő kultúrtörténeti hagyománynak („feltárni és megismerni... a mai műveltségnek gyökereit”, 86) képesség- és jellemformáló hatására alapozza.

A latin és a görög tanítását illetőleg mindkét nyelvet szükségesnek tartja. („Mindegyik a kettő közül egyenlő fontosságú, de más-más irányban... Tartalmilag a görög magasabban áll, de a latin közelebb áll hozzánk mint a nyugati kulturfejlődésnek alapnyelve, mint politikai, jogi és egyházi történetünk legközelebbi előfeltétele” (88; második anyanyelvünk vagy lingua patris).

Ludmann rámutat arra, miszerint „Minden új nyelvnek megtanulásával tisztább fogalmakat, új eszméket, tágabb szellemi látkört nyerünk, de egy nyelv sem nyújtja ezeket az előnyöket olyan mértékben, mint a régi nyelvek a grammatikai formáknak bőségével, a kifejezéseknek gazdagságával és határozottságával, és azon képességgel, hogy a gondolatot (különösen a görög) minden árnyalatával a legbiztosabban kifejezheti”. A grammatizálás túlajtásától óv, miközben „természetesen folytonosan szem előtt tartjuk az anyanyelvet is, melylyel a régi nyelveknek alakját, kifejezéseit, szerkesztéseit összehasonlíttjuk: az egyik megvilágítja a másikat, és ez eredményezi az anyanyelvnek alaposabb megismerését. Azért minden latin vagy görög tanóra egyúttal tanítás az anyanyelvben...” (88–89).

„Igen gyakran hallani azt az ellenvetést, hogy a gondolkodást az *anyanyelven* kell tanítani, és hogy a grammatikai fogalmakat, a beszédnek törvényeit legjobban az anyanyelven lehet kimutatni. Ez igaz, de csak részben. Az alapot igenis csak az anyanyelvben lehet rakni, de miután ez alap megvan, akkor a nyert fogalmak más nyelvvel való

összehasonlítás által megvilágíttatnak s bővítetnek, és mennél idegenebb a másik nyelv, annál tisztább képet nyer a tanuló” (90). Ma ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a klasszikus nyelvek esetében, mivel az oktatás folyamatában és céljaival a fordítás lényegbeli, az összevető nyelvvizsgálat kényszerű. S ennek alkalmazása a modern nyelveknél, amelyeket gyakorlati használatra, beszélt jellegük teljességében kell elsajátítanunk, sem hanyagolható el. A tudós tanár érvelése és figyelme ezekre is kitér, említve főleg a német nyelvdidaktikában hangoztatott nézetet az angol nyelvnek a fentiek vonatkozásában redukált voltáról.

A szókincs fejlesztése, a lexikológiai ismeretek, az etimológia bevonása az oktatásba a tudományos és szakterminológiák megértésénél és bevézésénél evidens mint a felhozott „fogalminak” szabatosabb körülhatárolása. Nem szorul különösebb győzködésre, hogy a görög és a latin nélkül a filológiai, nyelvészeti-irodalmi, bölcséleti, teológiai, történeti, régészeti, az elmélyültebb jogi stúdiumok közvetlenül a latin nélkül nem képzelhetők el. A reáltudományok közül az orvostudományban, az orvosi gyakorlatban, a farmakológiában minősül nyilván a legkevesbé mellőzhetőnek. De amennyiben a klasszikus nyelveket elhanyagoljuk, a természettudományok terén általában sem tehetünk szert többre, mint látszatoműveltségre, ami a benső összefüggéseket és a belső értelmezést tekintve érvényes minden tudományosságra is (vö. 86). A görög szótövek és képzők, toldalékok – akár latin öltözékben is – állandó forrásul szolgálnak a terminológiai szóképzésben: a görög ekképen nem „holt nyelv” (Z. L.).

A tudós professzor nem tagadja a reálképzés jogosságát, más jellegű oktatás szükségességét. S amikor egy szellemes francia szerzőt idéz, aki úgy vélekedik, hogy a görögöt nem szükséges tudni, hanem el kell felejtetni („On n’a pas besoin de connaître le grec, il faut l’avoir oublié”), ez annyit jelent, hogy az utóbbi nem szünteti meg az előbbi, s ebbe sajátos módon belefoglaltatik „az eszmékbeli lelkesedés”, azaz aki görögül, latinul tanult, az egyebek közt magával viszi az életbe „az emberi nem szellemi kincsei iránti tiszteletet”. A kérdés megvitatásában a másik fél a görögöt a francia nyelvű tételben a matematikával („la trigonometrie sphérique”, i. h. 98) cseréli fel, de ebben sem látjuk Ludmann Ottó állásfoglalásának cáfolatát még olyneműségével együtt sem, miszerint a klasszikus nyelvek tanulása

nehéz; „folytonos szorgalom, élénk figyelem és odaadás, komoly törekvés és munkálkodás kívántatik a sikeres haladáshoz. De ez így van a többi tantárgynál is, ahol szintén lehetetlen komoly fáradozás nélkül alapos tudást szerezni”, s „a középiskolai tanulónak hozzá kell szoknia a munkához, mert az élet – munka” (92). Továbbá, amint napjainkban ismét hangsúlyozzuk: „Nem az ismeretek mennyiségétől és sokféleségétől függ a műveltség, hanem a lelki erőknek és tehetségeknek kiművelt voltától... Az ismereteket elfelejtjük – a valódi műveltséget sohasem veszítjük” (85).

Az összehasonlítás, vagy ahogy azt külön a szinkron összevetést tartva szem előtt konfrontatív-kontrasztív nyelvvizsgálatnak nevezzük, a kortárs nyelvoktatásban gyakorlati teljességében helyet kap (amennyiben az adott helyzet lehetővé teszi), a „szükséges” és a „környezeti” nyelveknek, valamint az általuk elevenedő szellemi és műveltségi hagyománynak számbavételével együtt.

A Kollégium egykori neszтора képzettsége és tapasztalatai révén mélyrehatóan ismerte a klasszikus nyelvek és általában a nyelvi képzés többrétű és integráló, alapozó és keretező szerepét. A szintaxis jellemzésekor felfigyelhetünk arra, mennyire tudatában van központi jelentőségének: „A helyes beszédben követendő logikai szabályok pedig, melyeknek felfogására a szintaxisi tanítás vezet, eredményesebben fejtegethetők az idegen nyelven, főként az olyan kifejezett nyelven, amilyen a latin és a görög (természetesen mindig az anyanyelvvel való összehasonlítás mellett) eredményesebb azért, mert az anyanyelvi tanításnál éri a tanuló, hogy ő az anyanyelvet, melyet gyakorlatilag teljesen megtanult, helyesen beszéli, anélkül, hogy ő a szintaktikai finomságokat öntudatosan ismerné, és azért azt véli, hogy az etimológiai és szintaxisi fejtegetések és analízisek által nem tanulja jobban anyanyelvét, figyelme ellankad, és ez okból az ilyen gyakorlatok alig hagynak nyomot az ő lelkében” (90). (Megjegyezhetjük: az összevetést egy nyelven belül, a nyelvhasználat differenciáltságában, a nyelvi rétegek vagy a funkcionális stílusok szembesítésével is eszközölhetjük [Z. L.]). A klasszikus nyelvek „fordításnyelvek”, azaz velük kapcsolatban a pontos és szabatos fordítás elsődleges követelmény. A fordításról szólva Ludmann Ottó idézi a fonákjáról szemlélt „hímzés” (másutt gobelinként említett) rávonatkozó hasonlatát. S állításai mindmáig helytállóak, az is, „hogy a fordítás magyarázatát gyakran

csak az eredeti adhatja meg” (91). A maradéktalan fordítás így alig lehetséges; a szépirodalmiban az egyéni adható vissza a legkevésbé, mindez pedig a csupán fordításként ismertet viszonylagossá teszi. Az, hogy közben a görögöt részesíti forrásnyelvként előnyben, abban számunkra benne van, hogy fordítása vagy általában a klasszikus nyelvek szövegeinek fordítása szabályozott, mint a szaknyelvi fordításé.⁸

Ludmann Ottó eredetileg előadásként elhangzott tanulmánya tömör és szorosra szabott, de az összefüggések kifejtésében, sokoldalú megközelítésével és a nyelvelméleti háttér⁹ által olynemű, hogy kilencvenéves távlatból sem kell egyetlen tételét sem módosítani. S a klasszika-filológus beállítottságát – kapcsolatosan – aligha tarthatjuk egyoldalúnak vagy kizárónak, főképpen ha figyelmünket kiterjesztjük természettudományi munkásságára is,¹⁰ amelyben Hazslinszky Frigyes volt az irányítója.

Összefoglalásunk kitéréseivel, az idézésekkel és kivonatolással stb. kíséreltük meg a szerző értékelését és értékvilágát a fentiek által is még szorosabbá fűzni napjainkban az oktatásban és hagyományépítésben a humaniorák iránti növekvő igényekhez, utalni a human örökségnek, a letűnhetetlen letűntnek és általában a humanizmusnak mint nem csak ismeretszerűnek, hanem élményé váló ösztönző elemnek jelenvalóságára.

Jegyzetek

1. Bárkány Jenő (Eperjes, 1885–Pozsony, 1967) a Kollégium főgimnáziumában érettségizett, a budapesti műegyetemen építészmérnöki diplomát szerzett. Pályáját vasúti hidak tervezésével kezdte 1911-ben, majd négy és fél éves orosz fogságából Vlagyivosztokon, Hongkongon, Szingapúron és Kairón át térve vissza (1921), szülővárosában újonnan 1923-ban tervezőirodát nyitott. Lakóházak, a gálszécsi banképület, a tőketerebesi és a nagygéresi vasútállomás, a héthársi és a szepesbéla zsinagóga építője; Homonnán az általa tervezett zsinagógát (1930) a háború után lebontották. Másutt rituális fürdőket tervez és épít. A Bárkány Testvérek kiviteleztek a kassai új neológ zsinagógát (1926–1927). Bárkány restaurálta az alsósebesi barokk templomot, az eperjesi evangélikus templomot és a városházát, Késmárkon a városhá-

za tornyát. Auszterlitz Tivadarral együtt alapítják az eperjesi Zsidó Múzeumot (1928), s ő a Múzeumegylet elnöke is. Többször állítja ki akvarelljeit, pasztellképeit és rajzait. Hatvannál több, a sárosi, zempléni és kárpátaljai zsidóság életéből vett motívumokat bemutató alkotását a Múzeumban nyitott tárlaton 1936-ban árusításukkal köti egybe. Az ebből származó összeget fenntartására és fejlesztésére az intézménynek adományozza. 1925 és 1940 között felkereste a mediterrán országokat, ahol fest is. Képanyaga, amelyben főleg épület- és utcarészleteket, Eperjes Fő utcájának reneszánsz-barokk homlokzatait örökölte meg, az Eperjesi Múzeum, a Sárosi Képtár és a Szlovák Nemzeti Képtár tulajdonában van. Akvarelljeit legutóbb Eperjes első írásbeli említésének 750. évfordulója alkalmából a Sárosi Galériában rendezett kiállításon szemlélhettük meg 1997 nyarán. A fogságban készített képzőművészeti alkotásait és a kezdetekből származó irodalmi hagyatékát a Magyar Történeti Múzeum huszadik századi osztálya őrzi.

Bárkány Jenő 1940–1942-ben a neológ hitközség elnöke. Irodalmi munkásságában a zsidó hitközségek, temetők, zsinagógák történetét dolgozza fel (*A prešovi zsidók története. 1800–1942.* [Bárkány Jenő mérnöktől feldolgozva és Ben Porat-Blum közreműködésével.] Kézirat.) Gyűjteménye, az úgynevezett Bárkány-féle judaikák, az eperjesi ortodox zsinagóga karzatán kapott helyet. Az 1950-es évek elejétől a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének munkatársaként a Szepességben, a Felső-Garam vidékén és másutt gyűjt folklórananyagot. Bárkány Jenő mérnök a Páneurópa eszméjének volt híve.

2. *Napos téli délután az eperjesi professzornál, aki még Görgey és Schlick seregét látta.*
3. B. Ludmann Paula (Eperjes, 1869–Budapest, 1957) rajztanári és festészeti tanulmányait Budapesten és Münchenben végezte (diákkorában édesapja is rajziskolába járt Lőcsén). Az eperjesi állami, a húszas évektől a budapesti Csalogány utcai tanítóképzőben tanít. Először a helybeli eperjesi kiállításokon (1893, 1895, 1904 – a Széchenyi-kör kiállítása, 1906, 1917), később Budapesten (1912) mutatkozik be; s rendszeresen szerepel hazai és külföldi tárlatokon. Festményeinek spektrumát dél-olaszországi és közel-keleti útjai során bővíti. A Sárosi Képtárnak 1998-ban saját tárából válogatott kiállításán két portréja merült fel (Max Kurth [1912] és az Ősz szakállú férfi [1911]. Apja „lovagrendes” olajportréját Székely Andor festette [1912], a Sárosi Galéria tulajdona).
4. Herfurth József (Eperjes, 1820–uo., 1895) középiskolai tanulmányait Eperjesen és Rozsnyón végezte, négy évig a tübingeni, jénai és a berlini egyetem hallgatója. Egy ideig nevelő, visszatérte után Eperjesre 1850-től a teológián adja elő az egyháztörténetet, s tanít a jogon is. A

következő tanévben a főgimnázium történelemtanára, de tanítja a magyar nyelvet is, s két évtizeden át a Magyar Társaság tanár elnöke; a jogakadémián magyar jog- és alkotmánytörténetet oktat. Atya Poroszor-százból jött a városba, s evangélikus létére a katolikus plébánia karnagya lett. Amikor az 1850-es évek elején a tizenkét kollégiumi tanárnak nemzetiségileg „színt kellett vallania”, Vandrák András, Hazslinszky és Herfurth magyarok, a többi német nemzetiségű (vö. Kónya, P.: Prešovské evanjelické kolégium počas pôsobenia Friedricha Hazslinszkeho [1846–1896]. In: *6. mykologické dni na Slovensku. Život a dielo Frídriha Hazslinszkeho [1818–1896]. Zborník referátov*. Zost. M. Repčák – M. Vozárová. Spoločnosť slovenských mykológov, Prešov, 1996, 4–10, 7; uő: Friedrich Hazslinszky [1818–1896]. In: *uo*. 11–14, 12). Amikor a kiegyezésig a negyvennyolcas forradalmat az iskolában említeni sem volt szabad, Herfurth diákjait a lakásán gyűjtötte egybe, hogy előadhassa nekik a szabadságharc történetét. Könyvtárát és értékes éremgyűjteményét a Kollégiumra hagyta. Kéziratban megmaradt fellejegyzéseit Frenyó Lajos tette közzé (*Herfurth József ifjúkora*. Sziklai Henrik, Eperjes, 1907).

5. *Látogatás a 96 éves Ludmann Ottónál, a volt eperjesi tanárok nesztoránál*. Nem sokkal az interjú után Ludmann Ottó február 21-én, életének 97. évében elhunyt. Az *Új Világban* megjelent tartalmas nekrológ (lásd XVIII, 1936, 9, 1–2 [március 1.]) egyes részeit itt kivonatoltuk. Az eperjesi Kollégium öregdiákjainak közgyűlésén Budapesten, május 21-én Pap József emlékezett meg Ludmannról, s Szelecsényi Lászlóné Frenyó Erzsébet Sebesi Ernő: *Szonett Ludmann Ottóhoz* című versét mondta el (szövege eredetileg az *Új Világban* jelent meg – XV, 1933, 27, 3 [július 2.]; a költemény, akárcsak a szerző lírája, szemben novelláival, drámáival és lírafordításaival, erőtlenséget mutat. A közgyűlésről az *Új Világ* tudósít (XVIII, 1936, 22, 2 [május 31.]).
6. Dr. Flórián Károly (Eperjes, 1878–Kassa, 1941; Eperjesen helyezték örök nyugalomra) eperjesi jogakadémiai stúdiumait Kolozsvárott folytatta, ahol „sub auspiciis” végzett, illetve doktorált. Habilitálása után 1901-től az eperjesi Jogakadémia tanára. A Széchenyi-körben igazgatóválasztmányi tag. A világháborúban orosz hadifogságba esett. Az állampártot követően Miskolcra költözött Akadémián a számára fenntartott tanszéket nem foglalta el, de megszüntéig előadott a kassai jogakadémián. Jogi műveit most nem említjük (felsorolásukat lásd Lazar, E.: *Vedecká činnosť na prešovskom kolégiumu*. In: *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*. Zost. I. Sedlák. Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach, Košice, 1967, 207–223, illetve 218–219, továbbá Tinschmidt, A.: *Štúdium práva v Prešove po roku 1848*. Právnická fakulta

UK v Bratislave. Bratislava 1970 [kézirat]). Általánosabb didaktikai szempontból azonban mindmáig hasznos útmutató *A főiskolai szemináriumokról* című dolgozata (különlenyomatként az Orsz. Ág. Hitv. Ev. Tanáregyesület 1909/10 évről szóló évkönyvéből. Kósch Árpád könyvnyomtató-intézetéből, Eperjesen, 1911), amelyben e vonatkozásban ismerteti németországi tapasztalatait, és saját nemzetgazdaságtani szemináriumainak megszervezését. Flórián Károly 1924-től 1928-ig a város polgármestere; az 1931-ben alapított Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság (Masaryk Akadémia) tudományos választmányának elnöke.

A ludmanni rokonítás végett kell szólnunk róla mint turistáról és Tátrajáróról. Elnöke a Kárpát Egyesület Eperjesi Osztályának; túraprogramokat, sítúrákat állít össze és szervez, s gyakori túravezető. A PTVE-nek 1929-ben alelnöke, 1935-ben ügyvezető elnöke, a Karpathenverein 1936-tól társelnöke. A Magas-Tátrát hozza élményközelbe *Három nap a Magas-Tátrában. Útirajz* (Eperjesen, Kósch Árpád könyvnyomtató-intézetéből, 1904), s mindenekelőtt a *Barangolások a Magas-Tátrában. Csorba-tó–Vadorzó-hágó–Halastó–Lengyel Ötő–Zawrat–Zakopane. Útirajz* (Eperjesen, Kósch Árpád könyvnyomtató-intézetéből, 1905). Az utóbbit „Az 1903-ik évi szeptember havának 1–3. napján megtartott kirándulásban egyedüli társának Ludmann Ottónak igaz szeretettel ajánlja. A szerző”. Harmadikként a Csorba-tónál várta őket hegyi vezetőjük; Zakopane-ből kocsin tértek vissza Tátrafüredre. Flórián Károly e műveiben (ezek felolvasásként is elhangzottak) a leírás elemeként ismételtlen rátér a téma történeti és irodalmi vonatkozásaira. A könyvecske 5. lapján például felteszi a kérdést, hogyan írhatta Petőfi a „Mit nekem te zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája” sorokat, amikor útirajzaiban ennek ellenkezőjét állítja („A láthatár végén egész maga mivoltában látni a Tátrát; mindezt látja az utazó, és ha az utazó költő, akkor felkiált mondván..., rossz, semmit sem szól, nem szólhat, némán bámul”). A költő effajta kettős értékelése bizonyítja, hogy a Magas-Tátra mint személyes élmény nem kerülhet be Petőfinek mint „alföldi költőnek” poétikájába, művének rendszerében csak ellenpontként léphet fel. A „biográfiai” és a mű rendszere a fenti értékben egymástól különválnak. Tirolba tett látogatásáról ad számot *A tirol hegyek között. Útirajz* (Kósch Árpád, Eperjes, 1904). Még 1901-ben jelent meg Budapesten a *Turisták Lapjában* az *Eperjes és vidéke turistaszempontból* (XIII, 1901), amelyből leolvashatók a leggyakoribb vasárnapi túravonalak. (Az *Új Világ* a húszas évektől ezeket hetente hozta, megnevezve a gyülekezőhelyet és a túravezetőt is.)

Az *Új Világban* Flórián Károly Pomarius Sámuelnek a naplójáról írt abból az alkalomból, hogy ez Frenyó Lajos feldolgozásában és kommentárjával kiadatott (XVIII, 1936, 35, 2–3 [augusztus 30.]), valamint az eperjesi magyarság történeti jelenlétéről (XIX, 1937, 20, 2–3 [május 15.]). Személyiségének varázsát s mint a Kollégiummal és a várossal azonosulás példaképét írja le megemlékezésében Schöplin Géza (adalását lásd a *Gymnasziológia* című dolgozatunk 28. jegyzetében). Újabb: In: *Príbehy starého Prešova*. Zost. I. Švorc. Universum, Prešov, 2003, 190–192.

7. Marencsin Zoltán, Zoltán Marenčin (Tapolyradvány, 1894–Kassa, 1972; Eperjesen nyugszik a volt evangélikus temetőben) a Kollégium végzettje, káplán volt Szarvason, 1922-től 1957-ig komlóskeresztesi (Chmelov) lelkész. Egyaránt írt magyarul és szlovákul. Első kötetét Nemo írói álnéven jelentette meg (Vallásunk *új irányai*. Kosmos, Galánta, 1925; a belső címdoldalon „új orientációi”). A biblia tételeit egymásra vonatkoztatja benne, és szembesíti az egyetemesen igazzal. A jézusi tanítás szellemi jellegéről és erejéről értekezik; az intézményességet tőle idegennek tartja, s ez okból fenntartással fogadja Máté evangélista idézetét, amelyben Pétert Jézus kősziklának nevezi az anyaszentegyház felépítéséhez. A kötet stílusa – Marencsin többi írásaihoz hasonlóan – mentes mindennemű egyházi retorikától. A harmincas években rendszeresen publikál az *Új Világ* tárcarovatában. Stílusa szlovák nyelvű és magyar nyelvű írásaiban a nyelvtől függetlenül egyezik. Talán legjobb műve: *Tajomstvā, čísla, obrazy vo Svätom Písme*. Minerva, Prešov, 1932. Székely István recenziójában zseniálisnak minősíti: Titkok, számok, ábrák a Szentírásban. *Magyar Írás*, II, 1933, 5–6, 377). A biblia szimbolikája és számmisztikája képezi három másik szlovák nyelvű kötetének tárgyát is (1930, 1939, 1948).
8. Ilyen „terminologizáltságra” utal „a nyelv nem egyéb mint beszédbe öltötetett logika», s azt a szabályzatot csak a klasszikus nyelvek fedhetik fel” kinyilvánítás (i. h. 89), ami szépirodalmi szöveg esetében összetett. Annak fordítása a nyelvi dinamika és az alkotói lelemény szerint ugyan módosul, de közben nem adja fel a szöveghűség követelményét s bizonyos fokú normatív hatását.
9. Az előbbi idézetet nem kell szó szerint, azaz a neopozitívizmus meghatározásában felfognunk. A jelentést tekintve is Ludmann Ottó nyilván jól ismerte a humboldti nyelvszemléletet; a jelentés körülhatárolása ebben a wittgensteini felé mutat, vagyis a közlésben alakul ki. S Peirce teóriája sem más a nyelvi jelről, amelynek jelentése csak a közlésben résztvevőknek a háttérétől, a kontextustól függően rögzül. Az összevetés elvének és a mondattaninak, a szintaxisnak a hangsúlyozottságától Lud-

mannál pedig eljuthatunk a kortárs nyelvészet grammatikaelméletéhez, amelynek középpontjában áll az igevonzat kérdése, vagy az úgynevezett függőségi grammatika. Ennek első változatát M. L. Tesnière dolgozta ki, aki mint akkor épp a strasbourgi egyetem professzora látogatott el az Alliance française fiókjának alapításakor Eperjesre, ahol 1928. október 8-án a kollégiumi főgimnázium nagytermében előadást tartott Gustave Flaubert-ről. (Az Alliance française a francia nyelv és műveltség terjesztésének és ápolásának intézménye. Az alkalommal eperjesi fiókjának dr. Máriássy Béla nyugalmazott megyei árvaszéki elnök lett alelnöke. Sokrétű kulturális munkásságának maradandó érdeménye Tompa Mihály eperjesi tartózkodásának, Petőfi látogatásának és a költői hármasversenynek általa feldolgozott története [1902]).

10. Ludman, O.: A ránk-herleini időszaki artézi forrás. *Természet*, VII, 1875, 21, 283–292; uő: Jelentés az 1972. évben a magy. tud. Akadémia támogatásával Hazslinszky Frigyes ak. tag vezetése alatt tett kirándulásról, különösen helyrajzi, magasságmérési és légtüneti tekintetben. *Mathematikai és Természettudományi Közlemények vonatkozólag a hazai viszonyokra*, X, 1875, 8, 103–143; uő: Der intermittierende artesische Springbrunnen in Oberungarn. *Pettermans Geographische Mitteilungen*, 1877; uő: A Szninszky-Kamen trachyt hegység topographiai viszonyai. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, XII, 1878, 4, 99; uő: Kivonat a Vihorlet [Vihorlát – Z. L.] trachythegységnek topographicus leírásából. *Mathematikai és Természettudományi Közlemények*, XV. kötet, 13, 407–411. (A kiadványokban és a katalógusokban a szerző nevét következetesen egy n-nel írják. Az adatolás ellenőrzését és kiegészítését ez úton is köszönjük Pilecky Marcell kollégáknak.)

Dr. Wallentínyi Samu irodalmi (-tanári) hagyatéka

„A költőket Te úgy mutattad nekünk, / Hogy előttünk állt lelkük és a testük” – írja Sebesi Ernő: *Tanár úr!* című versében, s ugyancsak az ő tollából olvashatjuk, miszerint „Nem túlzás, amikor azt mondom: nem egyszer gondoltunk arra, hogy dr. Wallentínyi Samu kedvéért még az osztályismétlés kellemetlen kockázatát is vállaltuk volna, csak azért, hogy a magyar irodalom magyarázatát mindig Tőle hallgathassuk” (*Dr. Wallentínyi Samu emlékezete*. Sajtó alá rendezte Sebesi Ernő. Minerva, Prešov–Eperjes 1933, 20, 6).¹

Wallentínyi Samu (Győry Dezső nagybátyja) evangélikus papi családban született (Egyházasdegenleg [Nógrád m.], 1875); a selmecbányai líceum növendéke volt, majd a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán magyar–latin szakos tanári oklevelet szerzett és doktorált. 1900-tól viszonylag korai haláláig (1930) az eperjesi kollégiumi főgimnázium tanára. Nem térve ki most sokrétű közéleti tevékenységére és tisztségviseléseire – például a gimnáziumi magyar cserkészcsapatnak is alapítója volt, témánkra vonatkozólag kell szólnunk arról, hogy az országos hírű Szécheny-kör utolsó és legendás titkára, akinek a Körben és a város kulturális rendezvényei alkalmával elhangzott és a fentebb idézett kötetben megőrzött irodalmi előadásai a visszaemlékezések és a kritikai visszhang méltánylása szerint is utánozhatatlan módon mélyítették tanítványainak, hallgatóságának irodalom iránti vonzalmát és értéktudatát.²

Az irodalom, az irodalmi művek felfogása az újabb közlés- és információelméleti szempontok figyelembevételével is az alkotó–mű–olvasó hármasságában történik, amellyel mindháromnak viszonylatban társul a háttéri információ, illetve a kontextusok összlete. Vagy egyszerűen arra hivatkozhatunk, hogy az irodalom írók és olvasók kapcsolata irodalmi művek által (Horváth János). Igaz, a három részt-

vevőt nem kezeljük egyöntetűen, sajátságaik lényegileg eltérőek, miközben a megközelítésnek eltolódhat a súlypontja. Az irodalom ismervét, megközelítésének elvét Wallentínyi Samu tanulmányaiban ismételtelen fogalmazza meg úgy, hogy a költő kerül gyújtópontjába. Azt mondhatjuk, hogy ez az irodalomtörténet hagyományos módszere, amelyben a szerző szándékát, egyéniségét a mű megszületésének személyes és társadalmi körülményeit kíséreljük meg jellemezni. „Az irodalomtörténetnek talán legérdekesebb feladata ez: keresni a lélektani okokat, melyek hatása alatt a költemény keletkezik, feltüntetni a költő lelki világát, megmutatni, hogyan nyilatkozik a korszellem a költő műveiben. Ezt akarom én is most tenni Arany néhány balladájával” (*Arany néhány balladájáról*. Uo. 93); „Mennyire megnyilatkozik egy-egy költeményben a kor szelleme, uralkodó hangulata. Mennyire kifejezést ad a költő még balladában is a maga szubjektivitásának, azoknak a körülményeknek, eszméknek, melyek reá hatással voltak. S mennyire érdekes az irodalom bűvára azoknak a külső körülményeknek a felkeresése, amelyek hatása alatt egy költemény létrejön, a költő lelki állapotának feltüntetése, amikor a költeményt megírta. S én azt hiszem, ezek nélkül igazán meg sem érthetjük a költeményt!” (i. h. 100). A *Madách életéből* című dolgozatában is hasonlóképpen s a választott témának megfelelően fogalmaz: „Lehet-e érdekesebb és tanulságosabb, mint megfigyelni egy hatalmas génusz fejlődését, beletekinteni egy nagy író lelkébe, megfigyelni a harcot, küzdelmet, melyen az a lélek keresztülmegy, feltárni, hogyan született és alakult a mű a költő elméjében, milyen volt az egyénisége, gondolkodás-módja, érzelemvilága?” (i. m. 72–73). Wallentínyi irodalomszemlélete azonban semmiképpen sem egyoldalú, s nem korlátozódik csupán a pszichológiára, *Az 1850-es évek költészete* és *A népies nemzeti irány diadala*, Arany című tanulmányaiban kifejezetten támaszkodik a „nemzeti klasszicizmusnak” (Horváth János) Gyulai-féle koncepciójára, továbbá szinte valamennyi írásában sajátos sarkítással jelenik meg az esztétikai is, amely mint követelmény Beöthy Zsoltnak a nevéhez fűződött, akinek „famulusa” volt. Az előbbinek a bevezetéséből idézve: „Hogy az ember valamely kor irodalmáról csak megközelítőleg is hű képet rajzoljon, vizsgálnia, kutatnia kell, miképpen, hogyan nyilvánul annak a kornak a költészetében a nemzeti erő, vagyis, mi az egész nemzeti ebben a költészetben, milyen hazafias nemzeti motí-

vumokból fakadnak az egyes költemények, továbbá, milyen hatása van a kornak, korviszonyoknak, a mozgató eszméknek a költészetre, mennyiben és hogyan nyilvánul ebben a költészetben az irodalmi hatás, melyik előbb élt nagy szellemnek a hatását tünteti fel az a költészetre, s végül hogyan nyilatkozik meg az egyes költeményekben a költők egyénisége, egyéni ereje. Ezt a négy szempontot kell az irodalomtörténetírónak figyelembe vennie, ha valamely korról vagy íróról hű képet akar rajzolni: a nemzeti erőt, a kor, az irodalmi hatás és az egyéniség erejét” (i. m. 125–126).³

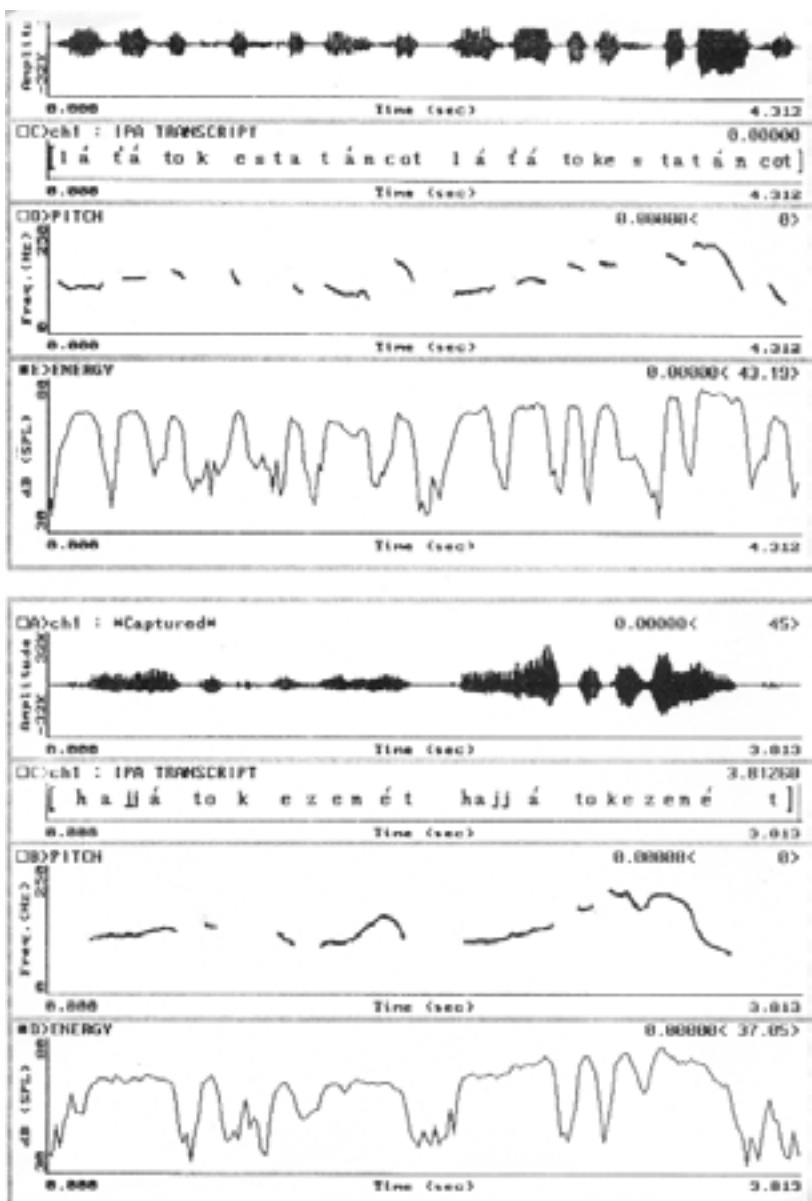
Amikor a Petőfi-centenárium megünneplésekor az eperjesi ev. nőegylet ifjúsági csoportja irodalmi estélyt rendezett (1923. március 11-én és 12-én), Wallentínyi Samut kérték fel előadónak, aki természetesen helyezte eszmefuttatása tengelyébe a költő életrajzát,⁴ hisz tudván tudjuk: épp Petőfinél esik egymáshoz közel az élethelyzetek által fölvetettnek és a lírai válasznak a „státusa”. Az életmű ez esetben fokozottabb mértékben igényli az alkotó személyiségének, lírája közvetlenségének megismerését, ahogy azt Illyés *Petőfijében* is a költő sorsának alakulása és verseinek kölcsönösségében követhetjük. A tényt kiemeli az *Új Világ* című hetilap tudósítása (V, 12, 3 [1923. március 18.]), egyúttal megjegyezve, hogy „Petőfi ünnepélyes fejlődésrajzát dr. Walentínyi Samu előadásában egy végtelenül mély esztétikai fejtegetés fejezte be”, amihez hozzátehetjük: a pusztán életrajznak vagy lélektaninak a meghaladása ismételten előtűnik. Az előbbiek ilyen értelmű utalását pedig megtoldhatjuk e helyütt még egy hivatkozással – Ervin Lazar szlovák irodalomtörténész meglátásával –, miszerint Walentínyi érdeklődése irodalomesztétikai; az irodalmi művet esztétikai és lélektani szempontból vizsgálja, és az irodalomtörténeti tényekre csak annyiban támaszkodik, amennyiben ez szükséges. Figyelmét nem kerüli el a szerző nyelvezetének esztétikuma sem (Lazar, E.: Vedecká činnosť na prešovskom kolégiu. In: *Prešovské Kolégium v slovenkých dejinách*. Zost. I. Sedlák. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1967, 213–214).⁵

Amennyiben az irodalom közvetítésének, vagy mondjuk ki egyenest, az irodalomtatásnak tantárgyméleti szempontjaira térnénk ki, a vázoltakkal kapcsolatban – némileg elnagyoltan – megjegyezhetjük, hogy a hagyományos életrajzi vagy életrajzi mozzanatokra épülő módszert képviselik, amely, amint utalunk rá, Petőfinél indokolt, mi-

közben a szöveg- vagy műközpontúság elvét a verselemzések által érvényesítjük. Mivel a pusztán tartalmi jellemzésnél Petőfi verseiről is többet mond, s növeli az átadás élményszerűségét, ha egyebek közt a versbeszéd közvetlen, tehát a szöveghez kötött hangtani tulajdonságait taglaljuk – főképpen Fónagy Iván vizsgálataiból kiindulva. Eszerint Petőfi *Föltámadott a tenger* című költeményében a természetes hangsúlyozás különválását figyeljük meg a versnyomaték szerinti jambusoktól („Íjesztve eget, földet”), ami a versnek sajátos feszültséget kölcsönöz, akárcsak és még inkább a vers 6. sorbeli kérdő dallamának a normáltól eltérő módosulása-kereszteződése, amely a 7. sorban („Halljátok e zenét?”) fedetlenül vált át a kérdő helyett – Ascher Oszkár szavalatában – felkiáltó dallammenetbe, érzékeltetve, hogy egyáltalán nem eldöntendő kérdésről van szó... Ascher megoldását látszik igazolni Emil Boleslav Lukáč fordítása, aki az adott sort kérdésre és felkiáltásra bontotta ketté: „Čujete? Hudba hrá!” (E. B. Lukáč: *Spoved' Dunaja*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1976, 66–67; a fentit és továbbiakat lásd Fónagy I.: *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 140–141; Fónagy I.–Magdics K.: *A magyar beszéd dallama*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 280–284, 289–291). A művészi szövegmondásra a variálás jellemző, kitérés az ismétlés elől, a verssor azonban a „nyomatékosítás ismétléssel” jegyében másképpen is megszólaltatható. Felvételünkön az utóbbi szerepel, az utolsó előtti szótagon, sőt az előzésben is a normálejtésű kérdéshez viszonyítva felszökő dallam az expresszív, fenyegető kérdés ejtésmódja (lásd a mellékelt ábrát).

Az *Egy gondolat bánt engemet* című versben példafeltáró a csatajelenet látomásában a természetes hangsúlynak és az anapesztusok feldobolásának interferenciája vagy a metrum eltűnése a „Száguldjátok a kivivott diadalra”, egyébként úgyszintén anapesztusos sorban, hogy a következőben főleg az „összetiporva” 4. szótagján térjen ismét vissza, a szóalak jelentését a nyelvben szabálytalan módon érvényesítve magában az anyagában.

Visszatérve Wallentínyiék gyakorlatához az elmondattakkal kapcsolatban tudatosítanunk kell, hogy a múltban a szöveg, a költemények ismerete, újramondása, a könyv nélküliek tára, az idézés-idézet és szavalat a mainál sokkal központibb helyet foglalt el, fokozva az élményszerű s nem pusztán tantárgykénti vagy kegyelet jellegű iroda-

A felvétel az eperjesi bölcsészkar fonetikai laboratóriumában készült.
Ezúton is köszönjük Július Zimmermann professzor segítségét.

lomelsajátítást (és a versmondás, a realizálás, a memoriterkénti bevéssé nyomatékosításával arra mutatunk rá, ami a legmaradandóbb és a legközvetlenebb). Az *Új Világ* idézett tudósításából is megtudhatjuk, hogy *A jó öreg kocsmáros* művészen színezt, a *Szülőföldemen* kedvesen előadott, *Az erdei lak* bájosan interpretált, a *Minek nevezzelek* sok közvetlenséggel megrajzolt, a *Szüleim halálára* megható, a *Dalaim* ügyesen változatos, *Az apostol* részlete borúsan drámai és a költő forradalmi versei lelkesítő szavatokként hangzottak fel (s a lapban közlik a szereplők nevét). Ezenkívül az ev. dalárdának művészi tökélyrel előadott alkalmi Petőfi-darabjai Fábry Viktor karmesteri művészi babérait gazdagították.

Azt sem vitathatjuk, hogy a 20. század „ízlésváltozásában” Petőfi Sándor szerelmi költészetének típusa esetleg nem kerülhet az életmű tárgyalásában annyira előtérbe, mint Wallentínyi Samu előadásában-dolgozatában, amelyben a költői alkat megvilágítását szolgálja, mégis... Petőfire és Vörösmarty *Ábrándjára* vonatkozólag egyaránt bizonyos „összevető értéke” is kitűnik Rákos Péter *Két szembesítés* című verselemzésében (Rákos P.: *Tények és kérdőjelek*. Madách, Bratislava, 1971, 193–196).

Kommentárunkat zárjuk azzal, hogy a közlésmodell három összetevőjének részvétele és kapcsolata, a szövegnek művé válása a befogadásban (amelynek történeti normái is vannak), a mű és a befogadás egymásba játszódnása, az alkotó személyiségének mint a művek világába való bevezetésnek a felfogása, egyszóval a mű értelmezésének módozatai, nem kevésbé, mint a 19. századra visszatekintő magyar irodalomtörténeti kontextus és fogalomrendszer, Wallentínyi Samu irodalmi hagyatékának értékeléséhez nélkülözhetetlen szempontokat szolgáltat. És még egy toldás...

Az irodalommal való foglalkozás, a művek felfogása és értékelése feltételezi az összehasonlítást. Akár a nyelvről van szó, akár az irodalomról, az összevetés a másikkal, a másik ismerete egyenleti felfogását, mélyíti az értelmezést. Olykor még olyan szinten is, mint az ejtőmód kérdése, amelyet E. B. Lukács fordítása az idézett Petőfi-sornál az eredetire nézve is „sugall”. Petőfi Sándor és Ady Endre költészete része a világirodalomnak, s ezen belül egészen sajátosan a szomszéd népek irodalmának. Ady „magyar titkait”, ebbeli traumáját – közismert – csak a közép-kelet-európai népek értik meg valójában.

Petőfi, amint tudjuk, a fiatal Hviezdoslav példaképe volt, fordításaival azonban „nem érte el”. Haláláig költői programjával és eszközeivel a hozzá közelebb álló Aranyt kedvelte leginkább. Az *Egy gondolat bánt engemet* Hviezdoslav-féle vagy Lukáč- és Ján Smrek-fordítása, s hasonlóképpen a *Szeptember végéné*, az eredeti „fordíthatatlanságáról” vallanak (Lásd Petőfi Sándor: *Básne*. Preložil a z maďarského originálu vybral Ján Smrek. 3. doplnené vydanie. Tatran, Bratislava, 1973; az utóbbi versnek két ritmikai változata is van, 139. p.; Lukáč: i. h.). Petőfi költeményeinek az összevetése Hviezdoslav fordításaival a két költő közti nagymérvű különbözést juttatja kifejezésre. Anton Popovičnak mind a szlovák, mind a magyar poétikatörténeti és vers-tani ismeretekre megfelelően támaszkodó és szövegszintű elemzése a kérdéskörben útmutató (Popovič, A.: Významová hodnota rytmických posunov v preklade. Petőfi a Hviezdoslav. In: uő: *Preklad a výraz*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava, 1968. 167–209).

A két költőnek a szlovákban és a csehben nemcsak számos fordítása lelhető fel, hanem a róluk szóló irodalom is jelentős (lásd Csukás I.: *Petőfi a szlovákoknál*. Madách, Bratislava, 1979; uő: *Ady Endre a szlovák irodalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961; Chválovská, V.: *Sándor Petőfi. Bibliografie jeho českých a slovenských překladů a článků o něm a jeho díle*. Stát. knihovna ČSR, Praha, 1973). Mindezek szerint, ha számolunk a „másikkal”, ez mindkét irányból és visszahatólag sem közömbös, míg, amennyiben pozícióknban magyar–szlovák és szlovák–magyar viszonylatban az összevetés és kapcsolat lehetőségeit nem vennénk figyelembe, ennek kihagyása vagy paranoidnak, vagy egyszerűen a szakszerűség hiányának minősül. (Wallentínyi Samu Hviezdoslavval kapcsolatban Petőfit és Aranyt említve, „a természet rajongó kultusza révén” a hasonlításba Tompát is belevonja. Lásd Wallentínyi S.: Hviezdoslav: „A császár felesége” [Hájnikova žena]. Schöppflin Géza fordítása. In: *Dr. Walentínyi Samu emlékezete*. Minerva, Prešov–Eperjes 1933, 53 skk.)

A következőkben Wallentínyi Samu Petőfiről szóló előadását-írását közöljük újonnan. S tesszük ezt annak tudatában, hogy „posztmodern” korunkban, amelyben az elsődleges és másodlagos irodalomnak egyformán sajátja az egyeztetetlenség, mindennemű ütköztetés felhasználása, az olvasó elvárása, hogy a mű határozatlansága, amennyire csak lehet, küszöbölje ki az értelmezést stb., a „régidi-

vatúhoz”, az értelem iránti igényhez térünk vele vissza. S olvasása és olvasata nyomán arról győződhetünk meg, hogy a „költő képe”, személyiségének és szándékának a kérdése jelentéstani kihatású, az olvasó „képe a költőről”, esetünkben személyhez kötött ízzítésaként is, mely által az átadás stílusában érződik a „másodlagos közlő” pozíciójának, Walentínyi Samunak, a tanárnak „hitelessége”, az esztétika-inak ugyancsak egyik ismérveként. Vagy másképpen egybefoglalva: többek közt arról van szó, vajon ez a háromnegyed évszázaddal ez előtt szerkesztett és elhangzott Petőfi-előadás irodalomtörténeti függőségeivel együtt mennyiben szól még ma is hozzánk. (A záróvers azonosítását – Ábrányi Emil: *Petőfi* – ez úton is köszönjük Rákos Péternek és Bredár Gyulának.)

Jegyzetek

1. A költemény eredetileg az *Új Világ*ban jelent meg („Tanár Úr!” Dr Wallentínyi Samunak; XI, 1929, 8, 3 [február 17.]).
2. Wallentínyi Samu dr. személyét hozzák közel a Sebesi Ernő szerkesztette kötetbe foglalt búcsúztatók; Gömör János nekrológiájában a város legkedveltebb, legnépszerűbb emberének mondja, akinek meg szeretné írni életrajzát (*Új Világ*, XII, 1930, 26, 1–3 [június 22.]). Máriássy Béla s mások felidézéseiből szerzünk tudomást sérelmeiről, megértjük Sebesi Ernő előszavának célzását („de azért mintha minden vonzó romantikus ragyogása mellett egy titkos mártírkoszorú övezte volna... Walentínyi tanár úr homlokát”). A *Šariš* című hetilap vesztéseire mutat rá („V živate nemal šťastie“ [Nem volt szerencséje az életben]. I, 1930, č. 26, 21. júl, s. 3); *A Mi Lapunk* pedig nem felejt ki, miszerint „lelkében az üldözés, a méltatlan bánatalom gyűlöletet nem fakasztott” (1930. szeptember, 176. p.) Az *Emlékezetében* Henszlmann Aladár dr. miskolci főorvos, egyetemi magántanár sajtóban közölt mélyreható búcsúszavait lapozhatjuk fel (26–28). A miskolci *Reggeli Hírlap*ban megjelent írásából, amelyben húszéves érettségi találkozójukra emlékszik vissza, s a nemzetit-nemzetiségit áthidaló kultúra erejét vallja, részleteket vesz át a *Prágai Magyar Hírlap* (a továbbiakban: *PMH*) (még olyat is, hogy „Mint tanárunk a test nevelését a lélekével egy rangba helyezi”; *PMH*, IX, 1930, 145, 3 [június 28.]). A folyóirat nekrológiát Dzsurányi László írta (IX, 1930, 135, 7 [június 15.]; a tudósítást temetéséről lásd *PMH*, IX, 1930, 138, 5 [június 19.]). Flórián Kató, a kassai állami magyar reál-

gimnázium tanárnője Eperjesen a tízéves érettségi találkozáson emlékszik meg Wallentínyiról (*Új Világ*, XIII, 1931, 22, 4 [május 31.]). Az eperjesi Kollégiumi Diákszövetség, a Kollégium öreg diákjai miskolci összejövetelén adja elő Henszlmann róla szóló tanulmányát (ülések Miskolcon és Pesten párhuzamosan került sorra; *Új Világ*, XIX, 1937, 20, 3 [május 15.]). Az *Emlékezetében* összegyűjtöttek közül a *Tompa vallásos költésze* címűt a szerző az Evangélikus Nőegylet böjti előadóestjén mondta el a Rózsa utcai nagyteremben 1924. március 26-án. Az 1850-es évek költészetét lásd az *Emlékezetben* (125–145). A *népies nemzeti irány diadala irodalmunkban*. Arany János 1905. február 1-jén a Széchenyi-kör magyar irodalmi szakosztálya által rendezett felolvasás (*Emlékezte*, 146–154). Comenius halálának 250. évfordulóján (1920) elveiről, eszményeiről, életének tanulságáról áttekintő és tartalmas összefoglalásban rajzolja meg Wallentínyi a nagy pedagógus alakját az ifjúság számára (*Emlékezte*, 118 skk.).

A *Madách életéből* hallgatóságának címzett, de kéziratban maradt tanulmányt Fábray Viktor, a magyar-német egyház esperese olvasta fel a Magyar Kisebbségi Könyvtárbizottság első előadóestjén (*Új Világ*, XII, 1930, 51, 1 [dec. 21.]) 1930. decemeber 17-én (*Emlékezte*, 71–86). Tétele a személyes élmény és a társadalmi-történeti hagyomány, mint az alkotót és a befogadást egybefűző esztétikai tényező, az alkotónak kivételése az egyetemes felé és a visszazárás együttes érvénye: „Madách az Ember tragédiájában a maga életének a drámáját akarta megírni, de úgy, hogy benne az egész emberiség tükröződjék” (83); „A francia forradalommal jelképezi a magyar forradalmat” (84). Rákos Péter tanulmányának válaszformálása végső keretet nyújt mindahhoz, amit Wallentínyi felhoz (Az ember tragédiája mondanivalója. In: uő: *Tények és kérdőjelek*. Madách, Bratislava, 1971, 205–216); ellensúlyozza és megemeli, ahogy a „nemzeti erő” fogalmát is túlmutatásában kell megértenünk. Szemléletét mint az alkotó és az alkotás beágyazódását a közösség tudatába, az alkotó és az emberiség egységét jellemezhetjük. S a „pszichológiaiainak” újból jelentkezik napjainkban a felnyomulása... Wallentínyi Samu 1902-től a Széchenyi-kör titkára, *Évkönyveinek* szerkesztője, főszerkesztője az *Eperjesi Lapoknak*, munkatársa az *Ev. Őrállónak*, a *Prágai Magyar Hírlapnak*, a *Mi Lapunknak*. Diáknaptárokat szerkeszt 1928-ig; az 1924/25-ösben (Kósch Árpád, Eperjes) Csengey Gusztáv-ról, Jókai Mórról írt, Vajanský, Hviezdoslav és Kukučín műveit ismertette, Mécs László és Győry Dezső verseiből választ. Eszmetörténetileg a 19. század őrállója, munkásságának eredményességét látja az értékek átmentésében, ami az államfordulat után sem szűnik meg, bár tapasztalatai révén és a jövőt tekintve a baljós sejtelmek nem hiányozhatnak.

A magyarosodást-magyarosítást természetes folyamatnak hitte. Unoka-öccse, Győry Wallentínyi Dezső 1925 tavaszán hathetes szeminárium-sorozatát tart a városban a modern magyar irodalomról, Ady költészetét háromszor is tárgyálul tűzve, de Wallentínyi látásmódjában a kitekintés a 20. századra nincs meg. Tevékenységében azonban nem lankad. Mint cserkésről e kötetben többször írunk, 1906-ban diákjaival és tanártársaival (Csengey, Peskó Ödön) a húsvéti szünetben Fiuméba utaznak. Megnyitja a Széchenyi-kör 1904-es képzőművészeti kiállítását, amely országos jelentőségű; hangversenyeket, színpadi előadásokat rendez az államfordulat után is. Pályaismertetéséből értesülünk, hogy Zathureczky Ede a Széchenyi-kör zeneestélyén lépett először a nyilvánosság elé tizenöt évesen 1917-ben a Vigadó nagytermében (Wallentínyi S.: Zathureczky Ede Eperjesen. *Új Világ*, VI, 1924, 13, 3 [márc. 23.]), s az alkalomból újból vendégszerepel. A „Hviezdoslavfordítás” kritikájában hitét teszi amellett, hogy „az eszmények világában, a költészet, a művészet birodalmában nincsenek nemzetiségi, felekezeti ellentétek, kérdések. Ott az eszményire, a szépre való törekvés egyesít mindenkit, akinek van fogékonysága az eszményi szép, a művészet iránt” (*Emlékezete*, 53). A világ, amelyben élt, megváltozott, „letűnt”, de nem tűnhet el... Az *Emlékezete* kiadásából befolyt összeget sírkövének Sebesi Ernő indítványozta felállítására fordították, ma is ott magaslik a volt evangélikus temető lebontott oktagon-bejárata (Pulszky László nyughelye) közelében.

3. A „nemzeti erő” definiálása, „vagyis, mi az egész nemzeti ebben a költészetben”, a szerző témaköreiben közvetlenül benne van, de vizsgálataiban azt is észrevehetjük, hogy mindig az egyetemesen humán felé mutat. Vagy lényegében csak annyi, hogy sehová sem tartozni nem lehet, miközben még a nyelv, az alkotó és a mű gyakran egyetlen kötöttségének minősülő (Márai; de még a *Vendéjáték Bolzanóban* „Ne bánts d Velencét!” felszólítást is csak mi értjük meg igazán) sem kényszerű (a latin nyelvű magyar humanizmusnak is van magyarsága). Egyébként Wallentínyinál a lélektaninak és a korbelinek a bevonását az alkotás genezisébe és befogadásába az oktathatóság, a metaforikus rávezetés részeként is értékelhetjük. – Ha Schöpflin Géza Wallentínyi evangélikusságát idézőjelbe teszi – „Öntudatos és áldozatkész »evangélikus« volt, pedig sohasem irányította őt felekezeti szempont” (*Emlékezete*, 13) –, ez a szó jelentésének módosítása, miáltal a fenti tételhez mint párhuzam kapcsolódik.
4. „Korai halála és nyomtalan eltűnése teljessé tette életének költőiségét és alakját, szinte a mítikus hősök varázsával övezte. Nagy hatásában életének és halálának is van része, nemcsak költészetének” (i. h. 111).

5. „tollforgató készsége mögött ott vibrál tündöklő elevenséggel mindnyájunk megilletődött emlékezetében az ő igazi arca: az élőszóval ható bravúros magyarázó. Minden írott betűnél maradandóbban ez fogja átmenteni az ő emlékét egész generációkon” (Sebesi *Előszavában*, 7). Ervin Lazar épp a többletre figyelt fel, amely Sebesi megállapítását korlátozza, és átmenti a hatást az írott szövegbe. Wallentínyi műfaja esszé; igaz, esetében számol az előadással, viszont írott formában is a műfajnak megfelelően stilizált. Gazdagodik a személyesség jelzésével, párbeszédjelleggel önmagával és a címzettel szemben, megvallással vagy a kérdés felszólító célzatával (vö. Schöpflin Hviezdoslav-fordításának kritikájában a bevezetésben – „Nem szeretném, ha ez a pár sor írásom úgy tűnnék fel, mint udvarias gratuláció a fordítóval szemben. Schöpflin Géza nem szorult rá. Magam se vagyok a bőkoló emberek fajtájából való” [i. h. 53]). Az esszében felerősödik az írott szöveg „intonációja”, a fogalmazás elvontságából önmagára mutat vissza a változó mondathossz, rövid és hosszabb mondatok egymásutánja, az ütemképlet, a hiányos mondat szerkesztés mint kohéziós tényező, továbbá a kapcsolatteremtő nyelvi elemek által; illetve megteremtődik a grafikainak „hangtanilag” erős áttevődése az olvasóra.

S az esszé műfaja egy további pontban is érintkezik az oktatás-oktathatóság követelményével: nem törekszik teljességre, s a tárgynak csak egy részletével ragadja meg, fedi fel az „egészset”, erre állítódik be.

Wallentínyi Samu: Petőfi

Ha az ember a magyar nemzet történelmét, irodalmát tanulmányozza, szinte szembeötlő és csodálatos, hogy milyen sok nagy emberének pályája, sorsa mily szomorú, sőt lehet mondani, tragikus, szemben a többi nyugati nagy nemzetek nagy embereivel.

Míg Descartes világszerte ünnepelt tudós, kapacitás a matematikában, a magyar Bolyai Farkas, a Tentamen című, később világhírű matematikai munka éles eszű szerzője mint szürke gimnáziumi tanár működik a marosvásárhelyi ref. Kollégiumban, nagy eszéről, világos rendszeréről alig tud egy-két bizalmasa.

A nagy francia, angol tragédiaírók babérkoszorúk, virágok között, tapsviharban gyönyörködve, anyagi függetlenségben élnek, élvezik az életet, a kecskeméti takácsmester fiáról, a legnagyobb magyar tragédiaíróról, a Bánk Bán szerzőjéről vajon ki tudta, hogy senki által nem olvasott, nem méltányolt tragédiájában mennyi magyarság lobogott, mekkora tragikus erő és művészet rejtett. Utolsó útjára egy író, egy kritikus se kísérte őt el.

A Stanley-k, a Nansenek százazreket, sőt milliókat kapnak értékes kutató útjaikra, s itthon általános megbecsülésben, kitüntetésben részesülnek, ünneplik őket, gondtalan jólétben élnek, a legnagyobb magyar ázsiai utazó, a tibeti nyelvnek legérdemesebb tudósa: Kőrösi Csoma Sándor egy Kenderessy Ferencz kormányshéki tanácsostól 100 forintot kap ázsiai kutatóútjára, s ezzel a 100 forinttal a zsebében gyalog indul el Oláhországon, Bulgárián, Palesztinán, Perzsián át Tibetbe, s egész életében fáradva, nélkülözve, hazájától messze, messze idegenben halt meg 1841-ben Dardzsilingben.

Míg a németek legnagyobb költője, Goethe, bőven kiveszi a részét az élet boldogságából, fenéig üríti a hírnév, dicsőség, anyagi jólét és szerelem mámorító poharát, s hosszú boldog élet után hajtja fejét örök álmra, a legnagyobb magyar lírikus: Petőfi Sándor színlapkihor-dó és segédszínész korában kis kézi lámpással kísérgette haza a sötét éjben a sáros utcákon a színésznőket, az utat világította meg előtt-

tük egy pár garasért; mint segédszerkesztő havi 15 forintot kapott a kiadótól és ezenkívül minden verséért 2 váltóforintot, és meteorszerű csillaghullásként sokat küszködve, nyomorogva fiatalon: 26 éves korában esik el ott a harc mezején.

Hát nem szomorú, nem fájó érzés ez? És vajon nem ilyenféle szomorú tragikus fátum kíséri-e a magyar nemzet életét? Gondoljunk csak a tatárjárásra, a török világra, a szabadságharcokra és a legutóbb lezajlott kataklizmára, a világháborúra.

Vagy talán azért van ez így, hogy az életünkben szomorú, tragikus sorsú nagyoknak a dicsősége később annál nagyobb legyen! Hogy később annál nagyobb az ünnepeltetésük, s mintegy kárpótolni akarja őket mindazért, amit az élet megtagadott tőlük?

Petőfi Sándor születésének százéves fordulója, az egész világon benső áhítattal megtartott ragyogóbbnál ragyogóbb ünnepségek arra vallanak!

Nincs magyar intézmény, egyesület, nincs külföldi nagyobb irodalmi társulat, amely meg ne ünnepelte volna, vagy meg ne ünnepelné a legnagyobb kegyelettel a világ legnagyobb lírikusának az emlékét.

Hogyan maradhatna el az ünneplők sorából a mi ifjúsági csoportunk, hiszen Petőfi elsősorban az ifjúság költője? Engem kértek fel arra, hogy emlékezzem meg a nagy költőről. Készséggel, a legnagyobb örömmel vállalkoztam rá, hiszen Petőfiről beszélni, vele foglalkozni csak gyönyörűség, emlékének áldozni szent kötelesség. Úgy gondoltam, hogy nem tartok ünnepi beszédet, nem fogom elvontan magas esztétikai fejtegetéssel méltatni Petőfi költészetét, hanem elmondom az életét, ezzel kapcsolatban kidomborítom az egyéniségét, és megismertetem legjellemzőbb költeményeit akként, hogy szép leánykák, ügyes fiatal emberek előadásom közben fogják a költeményeket elszavalni, Ugye nem baj, ha hosszabbra nyúlik ez az előadás a szokottnál? Mi arra fogunk törekedni, hogy ne legyünk unalmasak, de meg egy Petőfi-emlékünnepeleyn nem is szabad unatkozni.

Életrajza

Költőnk 1843-ban helytartósági engedéllyel vette fel a Petőfi nevet. Családját Petrovicsnak hívták, armális nemesi család volt, amely a

XVIII. század végéig Pozsony megyében élt, a XVIII. századtól pedig Pest vármegyében. Hagyományos mesterség volt a családban a mésszárosság, ez volt költőnk szépapja, nagyapja és édesapja is. Petrovics István, akit olyan megható gyöngédséggel ír le egyik szép költeményében a költő, „A jó öreg kocsmáros”-ban.

Petrovics István mint fiatal székálló-legény Maglódon, Pest megyében ismerkedett meg Hrúz Máriával, aki az ottani tanító házában élt félig szegény rokonként, félig cseléd gyanánt. Az ismeretségből házasság lett: 1818-ban vette őt feleségül Petrovics István, és hogy családját eltarthassa, Szabadszálláson, majd Kiskőrösön mésszárszékot bérelt. Itt született ötödfélévi házasságuk után egyszerű, szalmafüdeles, bogárhátú kis házikóban fiuk: Sándor, 1823. január 1-jén, néhány perccel éjfél után. A gyermek annyira gyenge volt, hogy még aznap megtartották a keresztelőt. Szülei egyszerű, munkás, hazafias, istenfélő emberek voltak. Petőfi lelkének alapvonásait tőlük örökölte. Anyjától örökölte hajlamát a magányba menekülő merengésre, meleg és mély érzelmességét a külső világ hatásaival szemben. Petőfi legbensőbb valója szerint merengő és érzelmes. Lelke azonban a világgal szemben dacos és indulatos volt, mint atyjáé. Az atyját folytonosan vándorlásra ösztönözte vérmérséklete, nyughatatlan természete; vándor hajlamát örökölte a fia is. Atyjában is szenvedélyes magyar érzés és szabadságszeretet lobogott. Kiskőrösről alig két éves korában Félégyházára költöztek szülei. Itt élte kicsi gyermekéveit, első benyomásai Félégyháza vidékéhez fűződnek, ezt tekintette mindig szülőföldjének is. Itt, Félégyházán írta meg gyönyörű költeményét, a „Szülőföldemen”-t.

Elemi iskoláit Félégyházán, Sárszentlőrincen végzi, a gimnázium alsóbb osztályait Pesten és Aszódon. Itt három esztendeig tanult. Az aszódi évek már nyomokat hagynak a lelkén. Ő maga írja, „hogyan ott kezdett verseket csinálni, ott volt először szerelmes, ott akart először színész lenni”. Ebben az időben megy tönkre édesatyja mások gonoszágából, a sors csapásaitól. Sándor már Selmechányán erősen érzi a szegénységet, a nélkülözést. A Selmecen töltött hónapok alatt kevés a napsugaras napja, néhány szép siker az önképzőkörben a verseiért, annál több a nyugtalansága, az elégedetlensége. Sokat jár a színházba tilalom ellenére is, pénze nincs reá, eladogatja a holmiját, félévkor megbuktatja egy rosszakaratú tanára a magyar történet-

ból, elkeseredett atyja először megdorgálja őt levélben, később leve-szi róla kezét. Petőfi lerongyolódva, az egész világgal dacolva, elkesere-dett elhatározással otthagyja az iskolát, és zord februári időben gyalog elmegy Pestre, és beszegődik a Nemzeti Színházhoz statisztá-nak és szerephordónak. Ettől kezdve hat éven keresztül vándorol, küszködik, szenved, kétségbeesik és reménykedik mint színész, mint katona és mint diák. Erről az időszakról írja maga a költő: „Hat esztendeig voltam Istentől, embertől elhagyott földönfutó, hat esztendeig volt két sötét árnyékom: a nyomor és a lelki fájdalom... és mikor? Ifjúságom kezdetén, az élet legszebb szakaszában, mely csupán az örömeknek van teremtvé, tizenhatodik esztendőmtől a huszonkettedi-kig”. Nagyon sokat szenved, nélkülöz, nyomorog, éhezik és fázik. Utolsó színészi próbálkozása majdnem végzetes lett. Debrecenben a Komlósy társulatába lépett be 1843 őszén. Igazgatója nem ad neki szerepet, csak a karban énekelteti őt, Petőfi elkeseredik, egy kisebb társulathoz szegődik. Ez azonban az Érmelléken való siralmas próbál-kozás után, Székelyhídon végleg feloszlik. Petőfi gyalog, lerongyolód-va, kiéhezve, betegen vánszorog vissza Debrecenbe. A súlyosan be-teg vándorszínésznek Pákh Albert fogja pártját. Az ő jótállása mellett egy szegény színházi jegyszedő jóságos özvegyénél húzza ki a telet fázva, fűtetlen szobában. De azért sokat tanul és szebbnél szebb ver-seket ír, és úgy érzi, hogy szívének tiszta áldozata kiengeszteli még adáz sorsának a dühét is. Összeírja verseit, s elhatározza, hogy mi-helyt felgyógyul, szerencsét próbál Pesten költeményei kiadásával. A derék kollégiumi diákoktól gyűjtött összeggel, kezében egy ólmos bot-tal s egy kopott vászontarisznyában költeményeivel február elején ne-kiindul a nagy útnak. Keserves útjáról ezt írja később: „Debrecenből utaztam Pestre 1844-ben februárban, kopott ruhában, gyalog, egy pár huszassal és egy kötet verssel. E kötet versben volt minden re-ményem, gondolám: ha eladhatom, jó, ha el nem adhatom, az is jó, mert akkor vagy éhen halok, vagy megfagyok s vége lesz minden szenvedésemnek. Egyesegyedül mentem a Hegyalján, egy lélekkel, egy élő lénnyel sem találkoztam. Minden ember födelet keresett, mert iszonyú idő volt. A süvöltő szél havas esőt szórt reám. Éppen szemközt jött. Arcomon megfagytak a könnyek, melyeket a zivatar hi-dege és a nyomorúság fakasztott.” Nagyon elgyötörtén érkezett Pest-re. Költeményeivel sorra járta a kiadókat, egyik sem vette meg. Ek-

kor felkereste a legnagyobb magyar költőt: Vörösmartyt, aki megható jóindulattal fogadta az ismeretlen, kopott vándorszínészt, és a Nemzeti-kör segítségével kiadja verseit 1000 példányban. Petőfi ezáltal hírhez is, dicsőséghez is és pénzhez is, sőt álláshoz is jut: segédszerkesztője lett a Pesti Divatlapnak. Megszabadul az anyagi gondok súlyos terhétől, egész lelkével önművelésének, költői hivatásának él. Egymásután írja szebbnél szebb verseit, neve bejárja az egész országot, s csakhamar arra ébred, hogy ő a legnépszerűbb költő, verseit olvassák és szavalják, dalait éneklik mindenfelé, kedves költője a nőknek és eszményképe a hazafias érzésű, lelkes ifjúságnak. Pesten megismerkedik költőtársának: Vachott Sándornak sógornőjével, Csapó Etelkával. Az alig 15 éves szőke leányka mély hatást tesz a költőre, aki sok hányatása után a családi élet boldog nyugalma után sóvárogva talán házasságra is gondol. A leányka azonban pár héttel megismerkedésük után hirtelen elhal. A bájos, ifjú leányka hirtelen halála, a szép halott látása mélyen megdöbbeníti a költőt, és a költői ábrándból, mellyel képzelete a leányka alakját jövőjébe szőtte, mély fájdalom és komor bánat fakadt. Ez a fájdalom sugallja a „Cypruslombok Etelka sírjáról” c. 34 költeményből álló ciklusát, a gyászdaloknak e könnyektől harmatos koszorúját, melyet a kedves leányka sírjára tesz. Gyógyulást e bánatából az utazástól remél, s így örömmel fogadja el költőtársának, Kerényi Frigyesnek baráti meghívását, és 1845. április 1-jén elindul Eperjesre, s itt tölt majd egy hónapot. Erre az időre mindig nagy örömmel gondol vissza. Nagyon boldognak érezte magát a szép vidéken, az intelligens városban, jó barátai: Tompa, Kerényi társaságában. Együtt énekelték meg költői versenyben az „Erdei lakot”.

A kollégiumi ifjúság fátklyás menetet rendezett a tiszteletére, a Magyar Társaságban ünnepelték őt, mindez növelte önbizalmát, életkedvét.

Visszatérve Pestre az igazságtalan kritikák nagyon felingerlik, érzékenységet mélyen sértik. Felizgatott hangulatában megint a vidéki élet nyugalmaiba menekül. Egy pár hétre Gödöllőre megy az ottani ref. lelkeshez, ifjúkori barátjához. Itt ismerkedik meg Mednyánszky Bertával, a Grassalkovich herceg jószágigazgatójának leányával. Berta művelt, aranyszőke hajú, kék szemű leány volt, akiben a költő megdöbbantó szívének érzése szerint, mintha Etelka támadt volna új élet-

re. Petőfi szívében új szerelem gyújt lángot, megkéri a kezét, de a büszke apa dölyfösen visszautasítja kérését. A költő csalódva hagyja el Gödöllőt, de szerelmét még egyszer mintegy újraélti emlékében, s így keletkeznek e szerelmének vallomásaiul a „Szerelem gyöngyei” c. dalai.

A telet szüleinél tölti Szalkszentmártonban sebzett lélekkel, fájó szívvel. Elvesztette Etelkát, csalódott Bertában, sokat szenvedett a kritikusok támadó és gyűnyoló cikkeitől, régi szenvedéseinek emlékei is megrohanják a lelkét, embergyűlölet és világfájdalom vesz erőt kedélyén s ezt a lelki meghasonlást tükrözi a költészete is: most me-rengő, bánatos, majd lemondó és haragos dalaiban, amelyeknek „Felhők” címet adott.

Leleke új élmények után szomjúhozik, és mivel már semmi sem köti Pesthez, örömmel fogadja két szatmármegyei költő barátjának, Papp Endrének és Riskó Ignácnak meghívását, és 1846. szeptember elején megérkezik Szatmárra, és szeptember 8-án bemennek Nagykárolyba a főispáni beiktatásra. Este megyei bál volt, ahol Petőfi megismerkedett Szendrey Ignác erdői uradalmi inspektornak 18 éves, bájos szép leányával: Júliával. Petőfit szinte megigézte a leány, az első pillanattól kezdve lángoló szerelemre lobbant iránta. Később is többször találkoznak, a költő szerelme egyre hevesebbé fokozódik.

Júlia maga is szenvedélyes lélek, de úgy látszik, mégis visszadöb-benti őt a költő szenvedélyessége, attól tart, hogy a heves láng hamar ellobban, s bár nem tudja teljesen elleplezni ébredő szerelmét, mégis csak tavaszra ígér határozott választ a költőnek. A leány atyja hallani sem akar a viszonyról. Petőfi gyöttrő kétségekkel tér vissza Pestre. Egymás után írja meg szebbnél szebb szerelmi dalait. Ekkor csendül meg a költő lelkében elbájoló összhanggal a szabadság és szerelem szava. E szépséges dalok Júlia szívében csak élesztik a lángot, elhatározza, hogy apja ellenzése dacára is a költőé lesz. Petőfi értesül erről, 1847 elején elmegy Erdődre, újból megkéri a leányt, a szigorú apa nem enged, heves összetűzések folynak le közte és a költő közt, s végre ismeretségük évfordulóján, 1847. szeptember 8-ikán Petőfi és Júlia örök hűséget esküsznek egymásnak az erdői vár kápolnájában. A szülők zárkóztak és ridegek maradtak az esküvő után is. A zord atya áldás és anyagi segítség nélkül bocsátja őket útnak. Egyenesen Koltóra sietnek, itt töltik gróf Teleki Sándor kastélyá-

ban házasságuk első heteit. Szívükben mámoros boldogsággal, csodaszép vidéken, amelyről a költő azt írja, hogy „olyan szép, mintha az én képzeletem után alkotta volna a természet”. Hogy milyen boldog volt a költő, s mennyire szerette, imádta ifjú szép nejét, az legjobban kitűnik egyik legszebb szerelmi dalából: „Minek nevezzelek?”

És sajátságos, hogy itt a boldogság teljességében vet legborúsabb árnyékot ifjú lelkére az elmúlás sejtelmének fellege, a szépség és az élet mulandóságának döbbenetes érzése, itt a bűbájos őszi hervadás andalító hangulatában szakad föl prófétai lelkéből a legszebb elégia: „Szeptember végén”.

Hat hetet töltenek Koltón, s innem Kolozsváron és Nagyszalontán keresztül november 4-én érkeztek Pestre, ahol nyugalmas, csendes élet vár rájuk. Két esztendeig sem tart házaseletük, melynek boldogságát egy hosszú esztendő keserves küzdelmeivel harcolták ki. Petőfi e rövid házaseletben oly boldog volt, amilyen boldogságot halandó álmodni és elbírní csak képes, mondja ő maga. Szendrey Júlia boldoggá tette Petőfit, ő volt az ihletője a világ legszebb szerelmi vallo-másainak, és a boldogság teljességét nyújtotta a költőnek örömtelen ifjúsága kárpótlásául, olyan boldogságot, amely elfeledtette vele eddigi életének minden megpróbáltatását, szenvedését.

1848 januárjával megindul a forradalmas év, a népek felszabadítása, a demokratizmus. Petőfi lelke lázban ég, vezetője lesz a márciusi nagy napoknak, megírja a „Talpra magyart”-t, amely bejárja az egész országot, mindenütt szavalják, éneklük és tüzén lángra gyúlnak mindenfelé. Petőfi a népszerűség legmámorítóbb magaslatára emelkedik. Szilaj lelke szélsőségekbe ragadja: lázítóvá lesz, támadja a királyokat, a minisztériumot, ostromozza a vezetőket, gyávának nevez mindenkit, aki nem rohan mérföldekkel előre. Republikánus izgatása, radikális politikája miatt egyre népszerűtlenebbé lesz, versben és prózában támadják őt, népgyűléseken foglalnak állást ellene, a szószékről kiprédikálják, és a szabadszállási kerületben, szülőföldjén megbukik mint képviselőjelölt. E bukás életének legfájóbb csalódása volt, ennek a keserősége hangzik ki nagy költeményéből, „Az apostol”-ból; a maga sorsát rajzolja itt az „apostol”-ban, aki önfeláldozásáért csak cudar hálátlanságot arat.

Petőfi csalódott minden reményében, most már csak a harcoló nemzetbe veti minden bizalmát. Lesodródott a politikai küzdőtérrel,

de nem adja fel a harcot, a katonaság körében keresi hivatását. Belép a honvédhadseregbe, Mészáros hadügyminiszter kinevezi századosná. Nemcsak tollal, hanem fegyverrel is harcol eszméiért. Lemegy Erdélybe Bem hadseregébe. Osztrólenka hőse segédtisztjévé tette őt. Bem és Petőfi között valósággal az atya és a fiú viszonya fejlődött ki, s a költő lassanként bizalmasává és meghittjévé lett a vezérnek. Részt vett az erdélyi hadjárat ütközeteiben Vízaknán és Szászsebesen, ahol Bem maga tűzte mellé a vitézségi érdemrendet.

1849 májusában Bem, hogy a közelgő nagy harcok elől eltávolítsa Petőfit, futári minőségben Pestre küldi Kossuthhoz. Ez útjában is hevesen összetűz a helyettes hadügyminiszterrel. Felzaklatott lelkére csapások is zuhannak.

Gyorsan egymás után elveszti forrón szeretett jó szüleit: Atyja 1849. március 21-én halt meg tífuszban, anyja május 17-én a dühöngő kolerában. Gyermeki fájdalomnak, mélységes gyászának megható emléke a „Szüleim halálára” című gyönyörű költeménye.

Benyomul az orosz. Petőfi családjával Pestről Mezőberénybe megy Orlayhoz, s itt időzik a legnagyobb elvonultságban július 18-áig. Itt írja hatyúdálát, a „Szörnyű idő”-t. Egyszerre nyugtalanító hírek kezdenek szállingózni. Petőfi tisztában volt, hogy mi vár rá, ha elfogják az osztrákok. Bem seregébe megy. Július 18-án indul el családjával együtt Erdélybe. A szállongó rossz hírektől nyugtalanítva családját Tordán hagyja, míg valami biztos helyet talál számukra. Bemmel Berecken találkozik. Itt kapja a vezér a szászféregeni vereség hírért. Rohan tehát kiköszörülni a csorbát, vele Petőfi is. Július 29-ét Marosvásárhelyt tölti, innen 30-án tovább halad Bem után, a halál elé. Este megérkezik Székelykeresztúrra. Másnap szállásadójának ifjú szép leánya: Varga Rózi felkérte, hogy szavalja el egyik költeményét, és a költő valami csodás előérzet hatása alatt szenvedélyes hévvel szavalta el az „Egy gondolat bánt engemet” című költeményét.

Aztán búcsút mond a háziaknak, Bem után megy, Héjjasfalván utoléri őt. Az orosz sereg Bem váratlan megérkezésétől zavarba jön, Segesvárra vonul vissza, Bem pedig Fejéregyháza előtt foglal állást. Megkezdődik a csata: 3000 magyar 18 000 orosz ellen. A magyarok hősiiesen harcolnak 9 órán keresztül, délután 6 óra tájban az oroszok nagy tömegben rohannak elő, és hamarosan bekerítik a mieinket. Aki teheti, menekül, de akinek ez nem sikerül mindjárt az első zavarban,

azt bekeríti és irgalmatlanul lekaszabolja a kozák lovasság. Erre a sorsra jutott Petőfi is. A csata kezdetén Bem környezetében volt gyalog, fegyvertelenül, azonban Bem féltő aggodalommal visszarendelte a tartalékhhoz. Utóbb a csatátér különféle pontjain látták őt, utoljára egy patak hídján merengve, aztán menekülve a kukoricásban, valószínűleg egy orosz dzsida-szúrás sebezte halálra.

Korai halála és nyomtalan eltűnése teljessé tette életének költőiségét, és alakját szinte a mitikus hősök varázsával övezte. Nagy hatásában életének és halálának is van része, nemcsak költészetének. Álma nem hazudott: szárnyai nőttek, s átrepülte a levegőt, a végtelent. Élete és a költészete a két szárny, amely kiemelte a föld halandóinak köréből a halhatatlanok sorába, ajkán az örök ifjúság édes mosolyával.

Ott esett el a harc mezején – úgy, ahogy megálmodta, ahogyan kívánta. Ezzel lett egységessé, csodássá élete, egyénisége és költészete.

Petőfi rövid ideig élt, fiatalon halt meg, természetes tehát, hogy egyéniségében megtaláljuk a fiatalság általános vonásait. A tűz, a hevülékenység, a fogékonyság, hajlam a könnyelműsége és hetykeségre, naivitás és dac; mindezt felleljük benne. Az általános ifjúi sajátságok mellett van azonban benne két fő jellemző vonás: az egyik a természetessége, a másik az igazi, a valódi líraisága.

Petőfinek egyik központi sajátsága a természetesség. Gonddal művelte magát és tehetségét, de azért mégis csak az maradt, amit ő úgy fejez ki: „a korlátlan természet vadvirága vagyok én”. Ő közelebb állott a természethez, mint más költő: a természeti ösztönök leplezetlenül jelennek meg nála, az emberi természet ős vonásait nem takarja el a társadalmi konvenció és célszerűség. Ő az emberek előtt, a természet pedig őelőtte nem hazudott soha. Ő maga mondja, hogy: „a természet leghívebb barátom, akit soha sem kaptam hazugságon!” Ezt a természetességet aztán magaviseletében és műveiben mindenütt föllehetjük. Mindenekelőtt megnyilatkozik lírájának szókimondásában, közvetlenségében és egyszerűségében. Petőfi lírájában bizonyos naivitással geniális, mindig egészen adja magát, ki-

mondja mindjárt, amit örökké hullámozó lelkében talál. Petőfi nem ünneplés, hanem egészen bizalmas, mindent elmond, ami vele történt. Költészete szinte tüneményesen őszinte. Milyen igazán mondja magáról: „Bölcsőmbé tette Isten az őszinteséget pólyának, magammal viszem síromba szemfedőnek.” Még az Alföldet is nyíltsága miatt szereti, megtalálja benne egyéniségének fő vonásait:

„De te Alföldem, hol hegy után hegy nem kél,
Olyan vagy, mint a nyílt, felbontott levél,
Amelyet egyszerre átolvashatok.”

Petőfi természetessége és egyenessége révén érintkezik a népköltéssel is. Nála a szabadságszeretet is egyéni hajlam, melyben az ő hite szerint a természet parancsa nyilatkozik.

Másik jellemvonása a líraiság.

Petőfi lírikusnak született, valódi lírai természet. Benne folytonfolyvást dagadtak, apadtak az indulatok, az érzelmek. Ő nem tudott közömbös lenni, lelke folytonos vibrációban volt, és érzelmei csakhamar az egzaltáció fokát érik el. Ami másnak öröm, az neki gyönyör, ami másnak kellemetlenség, az neki marcangoló fájdalom, ahol más némi erkölcsi visszatetszést érez, ott őt már a felháborodás láza töri. Ezt az ő végletes érzelmességét festi ő maga:

„Kedvemnek, ha magja volna,
Elvetném a hó felett,
S ha kikelne: rózszaerdő
Koszorúzná a telet.”

Petőfi viharadár volt, érzelmeinek hullámcsapásai közt szeretett lebegni, a hullámvölgyekben is kifeszített szárnyal.

Szenvedélyes természet, csupa tűz, csupa fogékonyság és lelkesedés. Amit megszeretett, az páratlanul meg van szeretve. Meg van benne az az indulatos lendület, hogy amit megkedvel, azt valóságos kultusztárgynak tekinti. Legjellemzőbb erre „Dalaim” c. verse.

Lakóhelyét: az Alföldet, politikai eszményét: a szabadságot s főnökét: Bem generálist nemcsak szereti, hanem imádva imádja. Az érzelmek nála különben is mindjárt forrási pontra szöktek. Csodálkozha-

tunk-e, hogy ő hajlandó volt magát korlátlanul átadni az érzelmek érzelmének: a szerelemnek, hogy belseje mintegy felrobbant ilyenkor. Ez a magyarázata annak, hogy Petőfi a maga végletes érzelmeivel, hatalmas szemlélő erejével, gazdag képzeletével olyan csodálatos fénybe vonta, szívérványos égbe állította forró szerelmének imádott alakjait s különösen szép hitvesét: Szendrey Júliát!

Költészetéről köteteket írtak össze és még fognak is, oly gazdag, oly színes, oly értékes ez a költészet. Legfőbb motívumai: a mulandóság, a szabadság, a hazaszeretet és a szerelem. Petőfi a boldogságot kereste, és először a földi, véges világban nézett körül. Az emberek között, akik megérteni nem tudták, a kritikusok között, akik népköltőnek, póriásnak tartották, és egyebet nem láttak meg benne. E véges világban kereste az élet értelmét, a célt, amiért élni érdemes. A látható értékeket akarta megfogni. Az ész, az értelem erejével akart az élet nagy titkaiba behatolni. Érteni és tudni akart. Valóságokat megragadni, és mikor ezek után nyúlt, látta, hogy a valóság csak arra való, hogy legszebb álmainkból felriasszon, látta, hogy oly rövid, oly semmi minden. A mulandóság uralkodik a világ felett. „Elhull a virág, eliramlik az élet”. Petőfi csalódottnak érezte magát, mert a boldogságot nem magában, hanem a rajta kívül eső világban kereste. Nem tudta, hogy minden csak addig szép, míg meg nem ismerjük, nem tudta, hogy boldogságnak azt szoktuk nevezni, amit még nem ismerünk. Minden megismerés álmokat rombol össze. A forrongás éveit voltak ezek nála. Petőfinek el kellett hagynia ezt a fényes világot, hogy egy más tökéletesebbe emelkedjék, az önmaga világába. A világ mindig ugyanaz volt: szürke, kopott és egyhangú, szépség csak az benne, amit a saját lelkünkől hozzáteszünk. Mi bennünk van a szépség, bennünk: a lélek csodálatos műhelyének a mélyén, ahol a színeket festményé, a hangokat dalokká formáljuk. A szépség a lélek mélyén lakik, és elsősorban a művész, a költő lelkében! A világ szép lesz, színes és gazdag, mert szépséget, színt és érzelmet ad neki egy nála nagyobb hatalom: a költő lelke! Milyen szépnek, színesnek látjuk ezt a földi életet, a nagy magyar Alföldet, a szenvedést Petőfi lelkén keresztül.

De nemcsak az Alföldön, a rónákban szunnyadnak rejtett szépségek, hanem az emberek lelkében is!

Ezt is meg kell látni, életre kell ébreszteni! Petőfi korának emberei is ürességet éreztek a szívükben, nyugtalanul keresték, érezték, hogy erők forrnak bennök. És a kiskőrösi szegény mészáros fia ezt meglátta a szívek mélyén, és a dal szárnyán szent jellé, milliók riadó-jává tette, s ez a szabadság eszméje volt. Egy egész kor, egy egész nép lelkében ez szunnyadt, ez várta a nagy felszabadítót, és Petőfi-ben megtalálta. Ezért ennek a kornak igazi életrekeltője ő! Minden, ami akkor történt, amit írtak, amit gondoltak, az ő lelkének érintésétől kelt életre! S így lett a legendás időkben a nemzet Tyrtaiososa, a szabadság lánglelkű, tüzes dalnoka.

Petőfi a végtelent látta, az örökkévalót a gyorsan továtűnő élet hullámaiban, az el nem múlt a véges dolgok világában. Egy harmatcseppben visszatükröződik a nagy mindenség mérhetetlen csillagaival, felhőivel és virágaival. Petőfi költészetében a szerelem volt az, amiben ez a nagy mindenség visszatükröződött. Életén és költészetén három nőalak uralkodik. Az első Etelka, a szőke fürtök gyermeke, az epedő, vágyódó szerelem hősnője, aki szentimentális holdfénytől körülglóriázva jelenik meg költészetében. A második Mednyánszky Berta, a gödöllői leány: hajnalfény ragyogja be a világot, mely Petőfi szemében üdőbb és szebb, mint valaha, míg ki nem derül, hogy szerelme boldogtalan. És végül a boldog, a végtelenül boldogító szerelem tűnik elénk; az imádott, a bálványozott Szendrey Júlia, a teljesedés forró dele. Petőfi Júlia szemének a mélységében a maga végtelenségét szemlélte, s a szépséget, melyet a világon meglátott, Júliában látta megvalósulva, a lelkesedést, mely előrelelendítette, belőle érezte fakadni. Petőfi, mint minden nagy szellem, az élet nagy kérdéseire keresett feleletet. Kereste és ezt az érzés világában találta meg. Hit, lelkesedés, világosság kell, egy lelket betöltő nagy érzelem, s ez aztán leráz magáról minden földi bilincset, megteremti a maga, a lélek világát, s ezt a ragyogó valóságot Júliában testesítette meg. Petőfi nagyon tudott szeretni, és a szeretet megszépít mindent. Amit szeretünk, széppé lesz, értelmet és értéket kap! Széppé lesz minden, amit szerető karral ölelünk át. Petőfi forró szeretettel ölelte át Júliát, az Alföldet, az egész életet, és azért oly szép az ő költészetében Júlia, az Alföld és az Élet.

Születésének századik évfordulóján ünnepeljük most mi kisebbségi magyarok – szomorúan, árván. Úgy fázunk, didergünk! Melegre, új erőforrásra van szükségünk! És íme feltűnik előttünk Petőfi alakja és költészete! Fény és meleg árad ki belőle! Menjünk hozzá! Hadd melegedjék fel ez a didergő világ az ő forró lelkének örökifjú költészetében.

Születésének századik évfordulóján képzeletben zárándokoljunk el mi is Duna-parti szobrához, és mondjuk el mi is a költővel:

„Ki az, aki hamvát sírva összeszedte!
Senki. Tán az Isten, ő maga temette.
El sem temette, – fölvitte magának:
Szabadság, szerelem kettős csillagának.
Ifjan halt. De látjuk: naggyá lenni ráért!
Költő volt. Szeretett. Meghalt a hazáért.
Ám előbb a lelkét égő szenvedéllyel,
Millió szegény közt osztogatta széjjel.
Gazdaggá így tette az egész világot
S aztán az öröklét ormaira hágott.”

Tisztán olvadt át a halhatatlanságba, csupa lélek volt. Por nem maradt utána. Hol a teste? Nincsen! Hol a lelke? Itt van! Itt van a magyar nép legszebb dalaiban! Hol a sírja? Sehol! Hol a dicsősége? Az egész világon! S nem lesz soha vége!

Schöpflin Géza Hviezdoslav-fordításához

Schöpflin Géza¹ 1901-től 1926-ig az eperjesi Kollégium főgimnáziumának, majd nyugalomba vonulásáig a kassai magyar reálgimnáziumnak volt a tanára. Egyetemi éveitől kezdve jelennek meg regionális folyóiratokban a 19. század utolsó évtizedeinek dal- és zsánerköltészetét képviselő versei, amelyek arról tanúskodnak, hogy szerzőjük mind a jambusi formát, mind a népdal ütemképleteit átérzéssel és könnyedén kezeli, s otthonos a ballada műfaji dikciójában. Az első világháború előtt, akárcsak az államfordulat után, gyakran ad elő irodalmi témákról. Emlékezetes maradt Csengey Gusztáv írói-költői pályájának ecsetelése részéről a szerző ötvenéves írói jubileuma alkalmából, amelynek részletét Wallentínyi Samu Széchenyi-köri titkári jelentésébe is beiktatta.² Az SZMKE fiókja által rendezett Berzsényi-emlékestről a Rózsa utcai nagyteremben az *Új Világ* hetilap tudósításaként olvashatjuk, miszerint „Schöpflin Géza... Berzsényiről írt alapos tanulmányával éles világításba helyezte a legnagyobb magyar ódaköltő alakját (XVIII, 1936, 18, 2 [május 3.]).

A *Dr. Wallentínyi Samu emlékezete* című kiadványban (Sajtó alá rendezte Sebesi Ernő. Minerva, Prešov-Eperjes, 1933) tanártársa oktatói-nevelői személyiségét, közéleti tevékenységét taglalja visszafogott pátoosszal, de elmélyült beleérzéssel (11–14). Hasonlóképpen emlékszik meg elhunytá alkalmából dr. Flórián Károlyról, a kollégiumi jogakadémia volt professzoráról és az 1924–1928-as években a város polgármesteréről (adatolását lásd könyvünk első dolgozatának 28. számú jegyzetében). A bajtársak nevében hangzik fel szózata az eperjesi neológ hitközség a világháborúban elesett tizenhárom hősi halottjának emlékoszlop-avatásánál (1937. május 6.), s az SZMKE eperjesi fiókjának ügyvezető elnökeként mond beszédet a Csehszlovák Köztársaság első elnökének, T. G. Masaryknak a szobránál, illetve rója le ekképpen a kegyeletet búcsúztatásának aktusaként (1937. szeptember 19-én).³

Irodalmi tevékenységének a legjelentősebb mozzanata azonban P. O. Hviezdoslav *Hájníkova žena* című lírai-epikai poémájának a fordítása (*Hviezdoslav: A csősz felesége [Hájníkova žena]*. Fordította: Schöpflin Géza. „Academia” könyvkiadó, Bratislava, 1924, 104 p.). A fordítás a műnek Jaroslav Vlčeknek a tanulóifjúság használatára a szerző beleegyezésével (1921) rövidített változatát (1922) veszi alapul.

A fordítás kritikáját, recenzióját Schöpflin barátjának és tanártársának, Wallentínyi Samunak a tollából ismerjük (lásd az idézett *Emlékezetben*, 53–59). Tömör jellemzését megtaláljuk Ervín Lazar szlovák irodalomtörténész egyik dolgozatában (1967, 213–214), amelyben szlovák fordításban idézi Wallentínyi Samu következő sorait: „A magyar kultúra egy szerény munkása, egy magyar professzor hajtja meg az elismerés, a kegyelet zászlaját a szlovák költői triász legnagyobbika előtt” (Wallentínyi i. m. 53), továbbá kitér Hviezdoslav művészetének elemzett kapcsolatára Petőfi, Arany és Tompa költészetével. Wallentínyi szerint Országh Pálnak „a legtöbb hasonlatossága a természet rajongó kultusza révén – Tompával van” (uo.). Eközben a mű legfőbb értékét líraiságának tulajdonítja. Cselekményét soványnak, szerkezetét szétfolyónak mondja; véleménye tehát „Bujnák-szerű”, amit azzal indokolhatunk, hogy valószínűleg csak az összevont változatra alapozta, s olvasmányélményének háttérében Arany kidolgozott epikája áll. Számunkra a mű epikuma, bár olykor csak drámai-balladai tömörítéssel él, a szerkezet kialakítása szempontjából elégségesnek tűnik. Hviezdoslav költészetének eszmei tartalma mind a fordítónak, mind a bírálónak ismerős, hisz mindkettőjüket figyelmeztetésük és érzésviláguk a magyar költészet nép-nemzeti irányzatához köti, a nemzeti klasszicizmusnak a hviezdoslavival párhuzamba vonható fejlődésszakaszához, amelyben a nemzet eszményi léte a népben, népiiben teljesebbé válik.

A természet ünneplését Hviezdoslav művében, s ahogy az a szlovák nép képévé lényegül át benne mint annak természetessége, munkaszeretete, erkölcsi tisztasága és vallásossága, s hogy nemzete sorsának mostoha körülményei ellenére is a szerző művészetét a jövőbe vetett hit hatja át, Schöpflin a fordítás előszavában és bevezetésében (3, 5–11) kellőképpen hangsúlyozza. Wallentínyi úgyszintén szóvá teszi, mennyire „megértő szeretettel olvasgatjuk mi is Hviez-

doslav ódáit a szabadságról, vágyait, reményeit nemzete nagyságáról”, de háttérinformációként egyoldalúan a Habsburg-elyomást hozza fel (53). Schöpflin bevezetésében végigkísérve a költő életpályáját, nem tér ki a szabatosabb beállítás elől; ezt egyrészt Ország Pál részvételével a prágai Jungmann-ünnepségeken (1873) jelöli ki – „Ez az irodalmi ünnep vitte őt arra, hogy a szláv irodalmát, különösen a cseh és orosz irodalmat tanulmányozza” (7) –, másrészt magatartásával a szlovák gimnáziumok bezáratásakor 1879-ben (8).⁴ Schöpflin fogalmazását – „Örökké égő seb az ő szívében, hogy nemzeteinek lelke nem bontakozhat ki szabadon, de bizalma törhetetlen, hogy feljön a feltámadás napja (*Na hromnice*)” (10) – nem érthetjük félre. Eközben a költő eszmeiségét mint a nemzetitől az egyetemes felé fejlődött határozza meg.

A fordításhoz írt bevezetés és Wallentínyi ismertetése kölcsönös-ségükben adják meg az alapvető szempontokat a mű értékeléséhez. Schöpflin szerint is a mű kitérései, a leíró részletek halmozása megbontják a kompozíció egységét, amiért azonban bőven kárpótol minket a szerző harmonikus filozófiája, az állandóan változó természet megjelenítése, a népelet festése, a beiktatott népdalok s mindenekelőtt az, ahogy „legnagyobb művésze ő a nyelvnek” (12). Vagy ahogy Wallentínyi összegezi: „De – egészében véve – gyönyörűséggel olvasuk elejétől végig. Mert tiszta az erkölcsi felfogása...”, s „A hajtódászat leírása valósággal mesteri, művészi” (57).

A fordításról a legnagyobb elismeréssel nyilatkozik (i. m. 53, 57): „Megértő és megérző poeta-lélek fordította le... bámulatos technikával, erős egyéni stílussal, gazdag kifejező nyelvvel”; „...igazi költői alkotás... Sőt verseléséről elmondhatom, hogy zengzetességében van valami Vörösmarty csodás művészetéből, képeiben, azok plaszticitásában, erejében Arany költői zsenijéből” (58). Amit mi felfoghatunk úgy is, hogy a vershangzás síkjában sallangtalan Schöpflin a hviezdoslavi pregnáns költői kép és kifejezésanyag hatása alatt maradandó értékű művet-fordítást hozott létre.

Wallentínyinak kifogása a fordítással kapcsolatban alig van. Egy-két merészebb inverziót, egy („talán tévedésből”, 58) magyartalan sort tesz szóvá – „Lelépik gondosan a hosszát, az emelőt, mit oda-hozzák, a kunyhó sarkának feszítik” (lásd a fordítás 18. lapján); ezt a következőkben kifejtettek „teszik helyre” (Z. L.). Tudniillik már a for-

dító megjegyzi, hogy a mű „nem népies modorban” (11) van megírva. Ami a téma és motívumai, a beillesztett népdalutánezatok, a nyelvjárási szintű szókincs, a beszélt nyelv stilizálása ellenére – lényegében helytálló. A versformára vonatkozólag (amely, tudjuk, sohasem választható teljesen el a jelentést hordozó kifejezéstől) Wallentínyi jellemzése útmutató, a fordítás jambusi formája felfokozottan zenei, azaz mértékelt s vörösmartys. S bár e tulajdonságot, a szótaghosszra támaszkodó időmértéket, szemben a hangsúlyt alkalmazóval Hviezdoslav szlovák zsengeiben mint a magyar időmérték áthallását, Kölcsey és Vörösmarty hatásaként könyvelik el,⁵ az eredeti és a fordítás jambusai nem fakadnak egy töről. Az inverziós szórend mindkét nyelvben a jambusvers kísérője. A magyarban egy Vörösmartynál a latin nyelv szintaxisának hatását szokták felhozni, Hviezdoslavval kapcsolatban mint befolyásoló tényezőre a biblia nyelvére kell gondolnunk (a Kralici Biblia a szülői otthonban mindennapi olvasmány volt). Az a verssel és versépítkezéssel, az átkötések rendszerével és az összetett mondattani felépítéssel, valamint a szókincs összetettségével együtt Hviezdoslav poézisének azokat az összetevőit foglalja magában, amelyek költészetének fennköltségét, a *fenségességet* hivatottak kifejezni; František Miko meghatározásában (1975, 14 skk.) mindazt, ami alkotásának *parnasszien* jelleget kölcsönöz. Eközben a fordítás szórendi „vétségei” a magyarban a mozgékonyabb szórend adottsága folytán kevésbé ütköznek ki, mint az eredeti „széttagolódásai”, s az előbbieken idézett egyeztetlenség az igealakban is más eszközzel, de az eredeti ilyen jellegű kitérítését tükrözi.

Mint *A csősz felesége*nek realizmusát tartják számon a részletet meghatározó megnevezés szabatoságát, a közvetlenséget fokozó szóhasználatot, amely a környezetet élesen kirajzoló leírásának, megjelenítésnek, a jellemzésnek és az alakok megkülönböztetésének eszköze. S ezáltal is, valamint általánosságában szerves része a mű eszmei világának. Egyszóval: a fentiek értelmében kell értékelnünk azt, ahogy a mű a népi és nyelvjárási szókinccsel, szólásmóddal él az elbeszélő és az alakok beszédében egyaránt, beleértve az idegen eredetű (s köztük a magyar) kifejezéseket is, amelyek a népi szókincs elemeivé váltak. Ezenkívül az eredeti sajátossága a költői szóhasználat, amely az archaikus, bibliai, az idegen szavak közül főképpen a cseh és az orosz jelöléseket szorgalmazza, továbbá a szerzőnek a

szavakat rövidebbre metsző módszere (az előljáró vagy a képző elhagyása, a képzés módosítása, szófaji átváltása stb.). A fordítás az eredeti nyelvének ilyen irányú feszítettségét, költőiségét mértéktartóan, azaz a magyar nyelv és a magyar költői nyelv adott fejlődésének szakaszával összhangban adja vissza. Jellemzőivel egyezően alkalmazza a régies alakváltozatokat. Ezek legszokványosabb eleme az elbeszélő múltú igealak (*átvevé, ismerék, rémülének*), amely a rímet vagy a szótaghosszt biztosítva még a századforduló utáni lírából sem tűnt el; Schöpflin saját verseiből sem hiányzik. A többiekből a személyes névmási határozószó „é”-s formája tűnik ki, nyelvjárási és irodalmi használatként (véled; *s jött a tavasz s a lakzi véle* – Schöpflin 36; ezt a későbbiekben említendő Tőzsér–Cselényi-fordítás is átveszi: *Jött a tavasz s a lagzi véle*, 46). Hasonlóképpen ékezetes a birtokos részes-határozó (*őnéki*), valamint a kérdőszócska (*van-é*). Olykor a tőhangzó nyúlik meg: *isméri, ád, vét* (vet). A delativusi és elativusi többnyire rímpozíciójú viszonyrag magánhangzója rendszerint zártabb, a népi nyelvjárási, archaikus és költői szabályhoz igazodik – *tündérvilágrúl, szeméből* (de emellett a versbeszédben más funkciója is lehet, Vörösmartynál a *vonóból bot* az egyforma hangzók monoton sorát bontja, s mint zártabb, erőteljes képzést kíván). A birtokos formák szinte kizárólagosan „i”-sek (kedvit; *mesterid, lépti* bocskoroknak). A magánhangzókihagyás mind a töben, mind a tő és toldalék határán lép fel (*forg, zörg, dübörg; rejtgeti, hasgatja; elveszíteni, taszítani*; elvétele a tőzséri fordításban is megvan: *hordnak*). A szóközti határ kettőződő magánhangzójának „hiátusa” egyetemességében érvényesül (*kétség-b’esetten sistereg, rángatj’ a kantárt*), de a pozícióban kieshet a toldalék, esetleg a szóvégződés is (*késs’* [késsél], *tör’* [ik] *sziklafal*; *Oly rövidke a regg’ órái*). A belviszonyrag igazodva a beszélt nyelvi s egyben költői gyakorlathoz, mindenütt hiányjeles (*házba’, hangulatba’*). Egyértelműen a beszélt nyelv elemeként ismétlődik az „oszt”, amely ez esetben a párbeszéd folytatását biztosító, kapcsolattartó funkciójú (s nem transzformálódhat „választékossá”). A „mén” (megy ~ megyen) és „vón” (volna) használata úgyszintén kizárólag népi-nyelvjárási szintű. Vannak szóalakok, amelyek a költői nyelvnek is régebbi rétegeiből származnak – *hajlokára, szándokát*; esetleg *hallszik*. Egyszer-kétszer a felszólító módú tárgyas igealak nyomatékosító toldalékkal fordul elő (*mondsza szépen*). Általában nem ritka a tárgy be-

szélt nyelvi túljelölt alakja (*ötet, eztet*). Az írói-költői nyelvhasználatban bevett t. sz. 3 személyű jelöletlen tárgy, akárcsak a jelöletlen határozószó (türelmetlen'), mindenkor hiányjeles.

A felsoroltak eléggé meggyőzően tanúsítják általánosságában a nyelvjárási-archaikus-költői formák szinkretikus voltát. Ezt az eredeti nyelvkezelése csak „feltranszformálással”, az eszmei-poétikai szándék elfogadtatásával érheti el. Ebből következik tehát, hogy az eredeti sokrétű szóhasználata egészével, beleértve a beszélt nyelvi és nyelvjárási szóalakokat, lényege szerint mint költői *eltérés* hat. A szókincs ilyenmű funkcióazonosságára, -rokonságára utalhat a mű egyes kiadásai a hozzátoldott szótár (Turčány, Brezina). Ezek szerint mint eltérő az adott esetben a nyelvjárási szókincs is a „fenntebb stíl” jegyében funkcionál, miközben nem vész el eredeti értéke sem (funkciókettőződés), azaz benne a nyelvjárás tulajdonképpen „Hochsprache” (Trier 1966, 121).⁶

Az eredeti feszülése, Hviezdoslav „nehéz” költői nyelve és a fordítás természetessége közti különbség egyik mutatója lehet a szóösszetétel alkalmazása. Hviezdoslav összetett szavai költői kifejezések (poétizmusok), a nyelvben magában szokatlanok, s tudjuk, hogy a szóalkotás e módja a szlovákban peremhelyzetű. A 9. fejezetben (*Poľovnice*) a következőket találjuk: *samodržec, jasná-riasna, lúčovlasy, krátkoslový, chorovod, zradotajne, miliónlistý, mužnosrdý, desaťparožniak, kololet*.⁷ A fordítás összetett szavai akkor is, ha újszerűek, természetesnek tűnnek, különösebb jelöltség nélkülinek, mivel a szóösszetétel mint poliszintetikus alak a magyar nyelv tipológiai sajátossága s egyben a szóalkotás leggyakoribb módja. A poézisben expresszív jellegükben hathatnak (oly jellemzően Adynál), de a nyelv törvényszerűsége felől szokványosak.

A forrásnyelvi szóösszetételek azonban kifejezetten a fennkölt stílus elemei, s költőiek. A Hviezdoslav költészetében előforduló alakokkal rokoníthatjuk Valentín Beniáknak mind eredeti versművészetében, mind fordításaiban feltűnő szóötvözéseit (vö. Zeman 1993, 158).⁸

Hviezdoslav költői nyelvének csupán némely kifejezőbb sajátosságát érintettük, azokat, amelyekre vonatkozóan az eredeti és a fordítások egybevetése a fordítás lehetőségeit és az eredeti tulajdonságait egyaránt élesebb megvilágításba helyezheti. Ennek révén a kifejező kategóriák szintjén és a nyelvi eszközök szintjén is kimutathatóvá válik a

szorosabb megfeleltethetőség, vagy épp ellenkezőleg a távolesés. Miközben a teljesebb befogadást az adott irodalmi fejlődésszakaszban, helyzetben esetleg épp az utóbbi teszi lehetővé (vö. Miko 1984, 285).

Elemzésünkben még visszatérünk Walletínyinak a fordítással szemben tulajdonképpen egyetlen alapvető kifogásához. Ahhoz, hogy Schöpflin „A hájnikova žena-t A csősz feleségének fordítja. Nem egészen szerencsésen. A hájnik nem »csősz«, magyarul »kerülő«, vagy erdőkerülő (hivatalos elnevezésekkel erdőőr, erdővéd). (...) Nem néztem utána a nagy szótárakban, hanem nyelvérzékem úgy diktálja, hogy »csősz« egy minden előképzettség nélküli, egy bizonyos szezonra fölfogadott, egy bizonyos fajta termék, gyümölcs fölött örökődő ember (krumpli-, dinnye-, szőlő-, kukorica stb. csősz). Ellenben a kerülő: állandóan alkalmazott, van bizonyos szakképzettsége és speciálisan az erdőt óvja, gondozza, figyeli, kerüli, járja. Helyesebb lenne tehát ez a cím: A kerülő felesége” (i. h. 58). (Ezenkívül a már említetteket és néhány valós vagy vélt sajtóhibát sorol fel. A „picinyke tűre” (104) mint „fűre” a bíráló félreértése, ez esetben *tűlevélről*, *fenyőtűről* van szó; a „felbe-szerbe hagyja” (66) rendhagyása (< félbe) pedig hangzaskövetelmény, mint a címadás (lásd a továbbiakban).

Mind ez ideig a műnek négy fordítását ismerjük. Schöpflint követően Monoszlóy Dezső lefordította a poéma teljes szövegét, s átvette a schöpflini címadást (*A csősz felesége. Elbeszélő költemény.* SVKL, Bratislava, 1958, 224 p.). A harmadik kísérlet Hviezdoslav költészetének kétnyelvű válogatásában szerepel: *Hviezdoslav: Verše – Hviezdoslav: Versek* (Vydavateľstvo Európa, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1961), amely a mű részleteit hozza, új, Schöpflin átköltéséhez viszonyítva rövidebb változatban Kardos Pál fordításaként s megváltoztatott titulussal: *Az erdőkerülő felesége (Szemelvények)*, i. h. 205–297; a szemelvényeket a történelemről szóló tudósítás köti össze. S végül itt van a negyedik fordítás: *Pavol Országh Hviezdoslav: Az erdőőr felesége.* Fordította Tózsér Árpád, Cselényi László. Madách, Bratislava, 1983, 117 p., amely a címben a jelentésbeli szabatoságot választja, s ez egyben poétikailag is kedvezőbbnek tűnik, mint a Kardos-féle.

Felmerül tehát a kérdés: miért kötődött Schöpflin a „csősz” jelöléshez, ha a fordítás előszavában az „erdőkerülő”-t használja (11. p.

és másutt; úgyisintén a *Kassai Napló*ban közzétett részlethez – *Idill* – írt cselekvésvázlatban [1924, 183, 10 [augusztus 10.]]. Válaszunk igen egyszerű. Schöpflin a cím megválasztásában költőként járt el, aki a jelentés szabatosságával szemben előnyben részesíti a hangzást. Az ellentétet, amelyet Valéry a poézis állandó habozásának nevez hang és jelentés között, a hangalak javára oldotta meg (Valérynál lásd 1957, I, 766, 1267 és másutt, idézi Jakobson is 1960, 367; kötetünkben 1993, 208–209, 243). Nyilván tudatában volt bizonyos pontatlanságnak ezáltal, de a jelentésselhatárolás körülményességének nemkülönben,⁹ s mindettől függetlenül elsősorban a szó eufónia-szükségletének.

Amennyiben Schöpflin Géza fordítását „adekvát fordításként” szemléljük, ezt annak az alapján tesszük, hogy a mesterien konstruált jambikus verselés által és a magyar költészet fejlődésvonalához nyelviileg is igazodva, tehát a befogadó irodalom tekintetbevételével a fordításban megőrzi, abba átmenti a fennköltnek, *fenségesnek* Hviezdoslav művészetére jellemző kategóriáját (akár más eszközökkel is, mint amilyenek az eredeti sajátjai).

Megjegyeztük, hogy Monoszlóy Dezső érdeme az eredetinek a teljes fordítása. Jambusi formái hibátlanok, szinte túlzottan folyamatosak (ezáltal a schöpflinihez mérve a fordítás egyhangúbb). A szókinsben esetleg követi is az első fordítást, kifejezetten például a „gyászszegély” szóval (*čierny žiaľov pás*) a záró versszakban. Kardos Pál fordítása ritmikailag úgyisintén szabályos jambus, szókinsarchaizálásával a reformkorhoz látszik visszanyúlni (lásd a *Búcsúban*: *bércek, bércre, hív* (= hű), *búgyötörten, sasszárnya*; 297).¹⁰ Schöpflinnél: *hegyek, búbánatomban, mint a sas repül* (az *Emlékezet* szemelvényében olvasható „sors” sajtóhiba, i. h. 56).

Tózsér Árpád és Cselényi László munkája Hviezdoslav költészetének fordításában új fejezetet nyit. Tózsér az utószóban indokolja és értelmezi az újfajta válogatást, amely ugyan az eredeti egyharmadánál csak valamivel többet foglal magában, de olyan részleteket is tartalmaz, amelyeket a Vlček-féle rövid változat kihagyott, például némi dalbetétet, mivel az szerinte főképpen a lélektani festéshez hozzátartozik. Schöpflin Géza fordításának bevezetésében hasonlóképpen vélekedik, mondván, hogy szerette volna azt „néhály lírai és leíró részlettel meg epizóddal meg bővíteni, mert éppen ezekben a részle-

tekben nyilatkozik meg a költemény igazi értéke”, de a rendelkezésére „adott tér szűk volta ezt nem engedte meg”. (i. h. 3). A negyedik változat különállását az előbbiekhöz képest a ritmus és a kifejezésanyag „maisága” adja, ami annyit jelent, hogy az eredeti parnasszien összetevői¹¹ redukáltak. A fordítás címzettje a kortárs olvasó. A verssorokban érvényesül a jambus, de zökkentve, és a jambusi sorok szótagszám szerinti tagolással, ütemképletekkel váltakoznak. Vessük össze: Schöpflin – *kifejti néki terve szálát, / elmondja néki szíve vágyát* (23; ötödféles rímelő jambusi sorok); Tózsér–Cselényi: *elmondta, mi a leghőbb vágya, / beavatta terveibe* (ötödféles jambus és két-ütemű nyolcas). A hangsúly és a mondattani tagolás nemritkán annyira önállósul, hogy a ritmus szabadvers-szerű: *Az úr erre papírlapot / vesz elő, ráír valamit* (37); *oszt’ sebtiben valamit írva / egy kis fehér kemény papírra* (31; Schöpflin ötödféles jambusai).¹² A köznapi szóhasználatra tüneti a *pechje volt* kifejezés (89). Ez az eredetiben vagy az ismertetett fordításokban zavaróan hatna (s talán itt is vitatható). A fordítás alkalmas mérceként szolgálhat az összevetésben Hviezdoslav verseinek egy nyelven belüli fordításaival.

A fordítás két irodalom erős kapcsolata, az ismételt és többszörös fordítás a rárétegeződő másodlagos irodalommal együtt a recepció intenzitásáról vall a befogadó irodalomban, amelynek egyben részévé is válik (Darvas János *Hegyország hangja* című fordításantológiájáról [Kazincy, Pozsony, 1934] annak idején 22 recenzió jelent meg...). A vázoltak az eredeti átváltozásainak és további sorsának a kérdését is felvetik. Adalékunkkal csak annyit szándékoztunk kifejezni, hogy Hviezdoslav magyar recepciójában Schöpflin Géza fordítása alkotásjellegével, a nyelv és költői nyelv mélyebb szintjeire is kiterjedő egységes átformáltságával változatlanul eleven és olvasmányos, továbbá az eredetihez sajátosan „közel eső”, a magyar Hviezdoslav nélküle csonka lenne. A két irodalomnak és fejlődésüknek összevető vizsgálatában pedig mindenkor számolni kell vele,¹³ a szlovákiai magyar fordításirodalomnak számottevő teljesítménye.

Jegyzetek

1. Schöpflin Géza (Maniga–Malženice, 1878–Eperjes, 1960) Aladárnak, az ismert Nyugat-kritikusnak, Ady barátjának és monográfiáírójának (1934, 1946²), az MTA tagjának s Kossuth-díjjal kitüntetett irodalomtörténésznek az öccse. A világháború utáni magyar líra, próza és drámairodalom problémáiról Eperjesen is előadást tartott 1929. március 4-én Schöpflin Aladár az irodalom és színház válságáról, a mai regényírásról és egyéb aktualitásokról. Az illusztris magyar kritikus Eperjesen címmel (*Új Világ*, XI, 1929, 11, 2 [március 10.]). Fukári Valéria feltáró kutatásai révén tudjuk, hogy a Schöpflinek Baden-Badenből származnak, valószínűleg ugyanabból a nemzetségből, amelyből Johann Daniel Schöpflin világhírű német történész, J. W. Goethe egyetemi tanára. Amikor ennek hétköte-tes latin nyelvű műve 1766-ban Kalsruhében megjelenik, Schöpflin Ala-dár, Géza és a legfiatalabb, Gyula ükapja, Johann Georg Schöpflin már több éve Magyarországon a morva határ melletti Kopcsányban él. Fukári Valéria levéltári vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy J. G. Schöpflint Mária Terézia férje, I. Lotaringiai Ferenc hívta meg mint vadá-szati szakembert birtokára. Már itt Kopcsányban született harmadik s apja nevére keresztelt gyermeke, aki a három Schöpflin-fivér dédapja. A császári vadász és családja „vallása... révén szorosan hozzákötődött a kopcsányi-holicsi-szokolcai szlovák ágostai hitvallású evangélikus gyű-lekezet... egyházi és kulturális törekvéseihez”. Az itt született fiúk nem-zedékről nemzedékre a pozsonyi líceum tanítványai lesznek, az idézett három Schöpflin nemkülönben (Fukári V.: Képes riport a 18. századból. Schöpflin Aladár őse nyomában. *Nap*, 7, 1995, 2, 17–19). Schöpflin Gé-za költeményeit a Nyugatmagyarországi Híradó, az Eperjesi Lapok tárca-rovata, az Evangélikus Családi Lap közli; munkatársa a Kassai Napló-nak. Verseit olykor Szombatos Gézaként jegyzi. A dal műfajában látszik a legerősebbnek, alkalmi verseket is ír. Alkotásai közül néhány megra-gadó zeneiségű, maradandóbb értékű. Lenau-dalokat fordít, s átköltés-nek is nevezhetjük Hviezdoslav *Hymn vzkriesenia* című versének a fordí-tását (A feltámadás himnusza. *Kassai Napló*, XL, 1924, 93, 9 [április 20.]). Tanulmánya Ady istenes verseiről valószínűleg kéziratban maradt. Schöpflin Géza Eperjesen tagja, egy időben jegyzője is a Széchenyi-kör magyar irodalmi szakválasztmányának, amely felolvasóesteket rendez. Az egyiken saját költeményeiből olvas fel (1907. nov. 8-án); később Csató Pálról ad elő (1907. nov. 13-án), sőt a választmány szerveként lé-tesített Népakadémián Kínáról (1913. dec. 7-én) (az adatolást lásd az Eperjesi Széchenyi-kör évkönyveiben, amelyeknek szerkesztője ez idő tájt dr. Wallentínyi Samu).

A dolgozatunkban elemzett fordítást Kázmér Ernő ismerteti. Megalapítása az eredetiről – „ez a voltaképpen balladának indult, és a szlovák néplélek minden vonását visszatükröztető költői elbeszélés – amelyben a szabad természet és az emberi lélek élete valami titokzatos rokonsággként olvad egybe” – helytálló, s a művet a későbbi endemikusan szlovák „lírai (lirizált) próza” előképévé avatja. S kellőképpen állítja be a fordítás tényét: „Vajha ezt az első lépést még több ilyen követné, s... a magyar irodalom és a magyar kultúra a szlovák teremtő szellem teljes, megértő megismerésében találna szellemi testvérré” (*Kassai Napló. Vasárnap*, XL, 1924, 267, 11 [november 23.]). A „figyelmezés” az *Új Világból* sem maradt ki (VI, 1924, 47, 2–3 [november 16.]).

Schöpflin magas, bár botra támaszkodó, de délceg, egyenes alakja (az első világháborúban mint népfölkelő tűzér százados megsebesült), széles karimájú kalapja alkonyat felé minden nap feltűnt a város Fő utcáján, amint kilépve Szebeni úti otthonából a korzóval átellenes oldalon az ősi Kollégium épülete mellett végighaladt a Kassai úti főgimnáziumig, még a negvenes évek végén, ötvenes évek elején is. Mint fiatal tanárt festi le a németországi származású Max Kurth (1911), a portré a Sárosi Galéria tárában van.

2. Lásd *Az eperjesi Széchenyi-kör Évkönyve 1911–1913*. Szerk. Dr. Wallentínyi Samu. Eperjesen, Kósch Árpád Könyvnyomtató-intézetéből, 1914. *Titkári jelentés*. Írta és 1912. okt 20-ikán tartott díszközgyűlésen felolvasta Dr. Wallentínyi Samu, 5–6. p. Dr. Walentínyi Samuról (1875–1930) lásd Zemán L.: *Kalligram*, 1996, 6, 2–8. 1900-tól élete végéig az eperjesi Kollégium főgimnáziumának latin–magyar szakos tanára. Az Eperjesi Lapok munkatársa és főszerkesztője, munkatársa továbbá az Evangélikus Órállónak és a Prágai Magyar Hírlapnak. Megírja a *Sárosy Gyula élete* című részletes pályarajzot (Budapest, 1898); 1902-től a Széchenyi-kör titkára; a Magyar Társaság tanárelnöke s számos más közéleti és egyházi tisztség viselője (felsorolásunkat megtalálhatjuk a helyi szlovák kulturális hetilap megemlékezésében – *Šariš*, I, 1930, 26. č., 21. júna, 3; „Mal mládež rád a mládež mu to splácala láskou.” [uo.; Szerette az ifjúságot, s az ifjúság ezt szeretetével viszonozta.]). Megtanult szlovákul, s az utolsó magyar érettségi után (1926) az oktatást a szlovák osztályokban folytatja, nyegbetegen is. Utolsó napjaiban nővére és annak családja ápolja Töketerében, ahol 1930. június 14-én elhunyt. Az iskola és az egyház, amelynek presbitere volt, saját halottjának tekinti, s az eperjesi evangélikus templomból kísérik június 16-án utolsó útjára. (Gömöry János búcsúbeszédét lásd *Új Világ*, XII, 1930, 26, 1–2 [június 22.]). Sebesi (Fried) Ernő író, drámaíró és költő állítja össze irodalmi hagyatékaként az idézett *Emlékkönyvet* (1933).

- Sebesi Ernő szlovák, cseh és német költői alkotásokat is fordít magyarra, egyebek közt Hviezdoslav-sonetteket (lásd *Új Világ*, XIX, 1932, 40, 2 [október 2.]).
3. A beszéd teljes szövegét, amelyet Széchenyi-idézzel kezd („Nem szeretheti igazán nemzetét az, ki másban is meg nem becsüli a nemzetéhez való ragaszkodást”) lásd *Új Világ*, XIX, 1937, 39, 1–2 [szeptember 25.]).
 4. Hviezdoslav magatartását később is kinyilatkoztatja. Például a Kisfaludy Társaság tagjává választásakor (1912) Kozma Andorral folytatott levélváltásában. Ebből kitűnik, hogy bár a hivatalos indoklásban fordításainak érdeméért választották tagul, javasloi jól ismerték eredeti költészetét s ennek eszmei tartalmát is (vö. Chmel, R.: *Literárne vzťahy slovensko-maďarské. Dokumenty z 19. a zo začiatku 20. storočia*. Osveta, Bratislava, 1973, 291 skk.)
 5. Releváns e vonatkozásban T. Zsilka–M. Zsilková tanulmánya, amelyben S. Šmatlák megállapítására hivatkoznak, s az összefüggéseket továbbgondolják: Analýza recepcie maďarskej prvotiny Pavla Országha-Hviezdoslava. In: *Text a kontext. Zborník z vedeckej konferencie o P. O. Hviezdoslavovi v novembri 1974*. Literárne múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne, KLKEM Pedagogickej fakulty v Nitre, Dolný Kubín – Nitra, 1975, 133–158.
 6. Igaz, a funkcióváltást vagy kettősséget tekintve el kell végeznünk bizonyos megkülönböztetést. Például a német eredetű szavak, amelyek a mesterégek szókincséből és más szakmai szókészletből vagy mint a bizalmas nyelvhasználat elemei kerülnek át a nyelvjárásokba, általában nem írott nyelvi szintűek maradnak (szövegünkben nem értékelődnek fel a *varštat*, *štok*, *bôrg* s egyebek). A nyelvi forma önmagában azonban nem meghatározó; a zempléni szlovák nyelvjárás a Szenczi-féle zsoldár-fordítás továbbfordításának nyelveként „Hochsprache” (legutóbb J. Adam utal erre, hivatkozva Király Péter munkájára (1953) is [1996, 94]).
 7. Magyar megfelelőjük közelítőleg: uralkodó-önkéntű, világos pillájú, sugárhaj, kurta szarvú, éneklő körmenet, -tánc; árulóan-titkolóan, férfiszívű, tízes agancsú (szarvas), körben mozgás, keringés.
 8. A magyar költészetet mindketten mélyrehatóan ismerték, s maguk is magyarul kezdtek verselni. Hviezdoslav magyar zsenyéiről szól Szikay László tanulmánya (1955, 1956), aki egyébként is ismételt (1965) és teljességében tárgyalja költészetét (1941). Annak megválaszolásában, vajon Petőfi vagy Arany (Bujnák) volt-e nagyobb hatással költészetére, helyesen állapítja meg, hogy a költő saját vallomása szerint is Petőfi volt ifjúságának eszményképe, s hogy közelebb volt hozzá népi-plebejus de-

mokratizmusa. Anton Popovič tüzetes vizsgálata (1968) viszont egyértelműen kimutatja, ahogy Hviezdoslav Petőfi-fordításaiban fenti stíljével Petőfi egyszerűségétől és közvetlenségétől jelentősen távolodik. Tehát mégiscsak Arany „klasszicizmusa” jelentette számára a maradandó hatást. Arany kifejezésanyagában a népihez leginkább balladáiban kerül közel, de ezek hviezdoslavi fordítása is az eredetinel sokkal művibb (vö. az *Ágnes asszonyt* és fordítását – *Totka Agneša*).

9. A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (I. köt. 939. p.) a „csősz”-t mint 'A földeken levő termés, gyümölcs őrzésére felfogadott férfi'-t minősíti, a továbbiakban azonban mint az *erdőőr*, *vadőr* régies vagy népi megnevezését. A III. kötetben (886. p.) a „kerülő” (*nép*) [népi, népnyelvi] stílusminősítésű a „csősz, erdőőr, mezőőr, mezőrendőr” szinonimasorra nézve. Hasonlóképpen a kétnyelvű szótárakban, a Stelczer–Vendég-héle szlovák–magyar szótárban (1973, 146): „hájnik – csősz, (*lesný*) erdőőr; *ľud*. erdőkerülő”. A Chrenková, E.–Tankó, L.: *Maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský slovník* (SPN, Bratislava, 1990, 3. opr. a dopl. vydanie) 68. lapján a „hájnik” a „csősz” egyetlen megfelelőjeként szerepel. Ezek szerint Schöpflin címadása jelentésében sincs minden alap nélkül. (S együtt van mindkét jelentés a magyarból átvett kelet-szlovák nyelvjárás „kerul” szavában).
10. A fordító effajta felfogását követhetjük tanulmányában is. (Kardos P.: Hviezdoslav maďarskými očami. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica*. Ročník XVI, 1964, SPN, Bratislava, 1964, 227–232).
11. F. Miko kategoriális szinten fogalmazza meg mindazt, amit az előbbiek során érintettünk, s a költő lényeges sajáttságaként magyarázza bizonyos kétlakiságát s a fennkölt stílus személytelenség-követelményének mellőzését (1975, 16–17). S a tárgyaltak körvonalazódnak még markánsabban Milan Rúfus hasonlata nyomán: „Az akkori szlovák költői nyelv sok helyt hajózhatatlan folyóján a nehéz teher néhol fennakadt, megfeneklett, s ma egy darabon ár ellenében kell gyalog felgázolnunk hozzá, s így fogadnunk el” (1974, 38–39). Feldek számára pedig Hviezdoslav költészete „nehézségekkal megalkotott” (uo. 46). Schöpflin fordításának bevezetésében szögezi le, hogy a hviezdoslavi mű „...megkívánja, hogy teljes szívvel és lélekkel merüljön el benne az olvasó” (i. h. 13). Feszített sajátságait, kitérítő nyelvezetét azonban felfoghatjuk – bizonyos engedményekkel – másképpen is, amennyiben azt elsősorban a költészet alkotás jellege, kreativitása felől közelítjük meg. Ez esetben pedig csak az poézis, ami eltér, s az eltérés anyagában-nyelvében kell, hogy meglegyen. Erre utal az a nézet, mely szerint Hviezdoslavnál már maga a nyelv is művészet (Škultéty). S így értelmezzük

- többek közt F. Miko megállapítását mindarról, ami Hviezdoslav olvasásakor ugyan akadályozó s nehézséget okoz, de mind e nélkül Hviezdoslav nem volna ő (i. h. 13–14).
12. A magyar jambus nyelvi és poétikatörténeti vizsgálatában az összevetés jelenthetné a következő lépést; a hviezdoslavinak a sajátosságait František Štraus sokoldalú elemzései mutatják be, egyebek közt *Strofa a metrum v poézii P. O. Hviezdoslava* című kötetében (Univerzita Komenského, Bratislava, 1995).
 13. Rudolf Chmel alapozó műveiben (1972) önálló fejezetben (124–156) foglalkozik a fordítás jelentőségével. Taglalása A. Popovič idézett tanulmányával együtt a kérdéskörben mind ez ideig a legtöbbet nyújt. Főképpen irodalom- és fordítástörténeti részleteivel idevonatkozó Karol Tomiš gyűjteményes kötete: *Szlovák tükörben. Tanulmányok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok tárgyköréből*. Regio, Budapest, 1997 (19 skk., valamint másutt).

Irodalom

- Adam, J.: Bemerkungen zur Calvinischen Reformation in der Slowakei. In: *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*. Hrsg. K. Schwarz u. P. Švorc. Evangelischer Presseverband, Wien, 1996, 90–97.
- Chmel, R.: *Literatúra v kontaktoch. Štúdie o slovensko–maďarských literárnych vzťahoch*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1972 (magyarul: *Két irodalom kapcsolatai. Tanulmányok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Madách, Bratislava, 1980).
- Jakobson, R.: Linguistics and Poetics. In: *Style in Language*. Ed. Th. A. Sebeok. The M.I.T. Press Massachusetts Institute of Technology, Cambridge–Massachusetts, 1960, 350–377.
- Lazar, E.: Vedecká činnosť na prešovskom kolégiu. In: *Prešovské Kolégium v slovenských dejinách*. Zost. I. Sedlák. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1967, 207–223.
- Miko, F.: Pavol Országh Hviezdoslav – problém výkladu textu ako problém poetiky. In: *P. O. Hviezdoslav: text a kontext. Zborník vedeckej konferencie 1974*. Literárne múzeum P. O. Hviezdoslava v Dolnom Kubíne, Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky Pedagogickej fakulty v Nitre, 1975, 6–26.
- Miko, F.: Preklad ako kategória teórie literatúry. *Slovenská literatúra*, 31, 1985, 4, 273–286.

- Popovič, A.: Významová hodnota rytmických posunov v preklade. Petófi a Hviezdoslav. In: uő: *Preklad a výraz*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava, 1968, 167–209.
- Sziklay L.: *Hviezdoslav. Études sur l'Europe centre-orientale dirigées par E. Lukinich*. No 32; Extrait de Archivum Europae centro-orientalis VII. (1941), Fasc. 1–3., Budapest, 1941.
- Sziklay L.: Hviezdoslav magyar nyelvű zsengei. *Filológiai Közlöny*, I, 1955, 2, 224–244; Hviezdoslavove maďarské prvotiny. *Slovenská literatúra*, III, 1956, 1, 37–68.
- Sziklay L.: *Az ifjú Hviezdoslav*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Az eperjesi Kollégium alapításának 300. és 330. évfordulója

Az eperjesi Kollégium létrejöttét 1667. április 16-ával keltezhetjük, amikor is az alapító felső-magyarországi evangélikus rendek és a város közti egyezés értelmében az utóbbi az ugyancsak jó hírnevű s a határokon túl is ismert iskoláját megszüntetni köteleztetett, helyet adva ezáltal az új, tízosztályos gimnáziumként szerveződő s kapuit ugyanezen év október 18-án megnyitó főiskolának (Collegium Statutum evangelicorum superioris Hungariae), amelynek 8–10. évfolyamát a bölcsészek, a fizikusok–metafizikusok és a teológusok Classisa képezte.

A városi latin iskola 15. századbeli – sőt már az előbbi századba visszanyúló – létezését több bejegyzés, valamint az eperjesi diákok megjelenése bizonyítja a külföldi egyetemeken. Az iskolamestereket név szerint 1448-tól említik, s amikor a város 1531-ben protestáns lesz, ezzel együtt nő a külföldi egyetemeket megjáró tanárok és rektorok iránti igény. Itt csak a magyar irodalomtörténetből is ismert s a kor egyik legképzettebb humanista auktorát idézzük, a Krakót, Wittenberget, Leuvent, Bázelt és Padovát megjáró Gyalui (Gelei, Gelous) Torda Zsigmondot, aki 1550-ben foglalja el az iskola rektori székét, és a császári borostyánkoszorús költőt, Bocatius Jánost, aki 1593-ban az iskola tanára, 1594-től pedig rektora, s e tisztség betöltésére hívják meg 1599-ben Kassára.¹ Továbbá tudjuk, hogy magának Comeiniusnak a meghívása az „illustre gymnasium”-má és hétéves líceum-má fejlődő intézmény élére is kétszer merült fel.

A Kollégium esszerint a műveltség és az oktatás terén jelentős hagyományokkal rendelkező városban állítatott fel (vö. Karšai 1967, 45). Ennek eszméjét elsőként a városi iskola eperjesi születésű rektora, Bayer János vetette fel („...primun suscepit cogitationes de erigendo colegio”, lásd Rezik, J.: *Gymnasiologia*, Sect. II., 24. §, 3c.).

Az ügynek megnyeri Weber Jánost, az írástudó városbíró, s úgyszintén annak lelkes pártolójává válik Wittnyédi István soproni jogtudós. Minden bizonnyal Bayer a szerzője azon 1664-ben készült *Emlékirat*-nak is, amelyben a leendő iskolának megvan a teljes szervezeti szabályzata, s tantervébe bele vannak foglalva a főiskolai-egyetemi szintű tantárgyak (felfogásával és módszertanilag meghaladta a későbbiekben bevezetettet; lásd Hörk iskolatörténetének dokumentumaiban, 1896, IV–XXVIII). Ezek után a „pentapolitana” immár hat szabad királyi városának 1665. augusztus 11-én és 20-án Eperjesen megtartott zsinatán határozzák el és memorandumként nyilatkoztatják ki az iskolának mint kollégiumnak a megalapítását és felépítését, s teszik közzé e célt szolgáló felhívást az adakozásra. Az 1665. november 18-án sorra kerülő kassai gyűlésen a felső-magyarországi evangélikus rendekkel, illetve a főurakkal és nemesekkel, a szabad királyi városok, bányavárosok s tizenhárom szepességi város képviselőivel egyetemben részt vesznek Wittnyédi István vezetésével a dunántúliak és a helvét hitvallásúak küldöttei, s a gyűjtést-adakozást kiterjesztik a külföldi régiókra. Az alapkövetétel 1666. április 6-án történik.

Az úgynevezett „eperjesi filozófiai iskola” létrejötte a városi iskola konrektora, az *Existencia atomorum* (Wittebergae, 1667) szerzőjének, Czabán Izsáknak és a baconi filozófiát, valamint Comenius oktatási elveit követő rektornak, Bayernak a nevéhez fűződik (harmadiként említik Ladivert).² A szlovák származású Isaacus Zabanius a Kollégium tanára maradt, az új iskola rektorának azonban a sziléziai Winzigben született Pomárius (Baumgarten) Sámuel doktort hívták meg Magdeburgból.³ Az első tanévben a diákok közt ott találjuk a nemes ifjak egész sorát gróf Thököly Imrével együtt. A Kollégium mind ez ideig legrészletesebb, krónikaszerű történetét volt diákja, tanára, dékánja s ismételten igazgatója 1896-ban a pozsonyi líceumba távozó Hörk József írta meg (*Az eperjesi ev. ker. Collegium története*. Bernovits, Kassa, 1896, 434 p. I–LI.).⁴ Az egyetemesebb értékelést és európai szintű eszmetörténeti összefüggéseket tekintve a „belletristikusan” stilizált, három változatban ismert Gömöry-féle történetet mondhatjuk összegezőnek, ahogy azt e kötet élén, bevezetőnek szánt fejezetben kifejtették.

Ezenkívül a tárgykörben a Kollégium 300 éves évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia közzétett anyaga s benne

F. Karšai történeti áttekintése eligazító (Prešovské kolégium v dejinách pedagogiky. In: *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*. Zost. I. Sedlák. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1967, 41–59). Az egyidejűleg megjelent kétnyelvű emlékkönyv – *Pamätnica Prešovského kolégia 1667–1967*. Zost. E. Lazar – J. Žilka. Mestský národný výbor v Prešove, 1967 – tartalmazza az iskola történetét 1944-ig, a magyar és a szlovák osztályok érettségizettjeinek névsorát, a tanárokra emlékezést (köztük K. Flórián Katalin írását Gömör Jánosról, 83–88), valamint a volt kollégiumi tanárok és diákok visszaemlékezéseit (az alma matert ünneplő két magyar nyelvű alkalmi verset is, 128–130).

Az érettségizettek közül külön illetik Papp Szilárdot, az MTA tagját (1923), Borsody István pittsburghi professzort (1929), Ónody Olivér (1930) brazil diplomatát és közgazdászt, továbbá a hatvanas-hetvenes években a budapesti jogi kar dékánját, Király Tibort, (1938; a szlavista Király Péter öccsét). S a sort kiegészíthetjük ma Maléter Pállal (1936).

Az In memoriam kegyeleti IV. fejezetben (73–80) olvashatjuk a második világháború harci cselekményeiben vagy az ellenállási mozgalomban való részvétel folytán életüket feláldozó érettségizettek és tanárok, valamint a holocaust áldozatainak névsorát. Az utóbbinak 167 zsidó vallású kollégiumi diák és tanár esett áldozatul (az ismert izraeli publicista, Jehuda Lahav édesapja is, 80. p.). Ha számításba vesszük, hogy az 1940/1941-es tanévben a zsidó származásúak már nem íratkozhattak be, de az egyes osztályokat ezen időpontig még kb. 125 zsidó vallású tanuló látogatta, akiket a névsor nem foglal magában, a zsidó áldozatok száma 292-re tehető.

Az utóbbi években a Šafárik Egyetem eperjesi Bölcsész-kara és Pedagógiai Kara más intézményekkel együtt a kollégiumi hagyományok tárgykörét részletező vagy érintő több nemzetközi tudományos konferenciát rendezett, s anyagukat önálló kötetekben jelentették meg. *Jakub Jakobeus – život, dielo a doba* [J. J. élete, műve és kora]. Zost. M. Otčenáš – P. Kónya. Katedra dejín a archivníctva FF UPJŠ v Prešove, Prešov, 1993, 121 p.). A kiadvány az 1991 szeptemberében Jacobeus születésének feltételezett 400. évfordulójára szemináriumként szervezett ülés előadásait gyűjti egybe. J. Minárik benne az irodalomtörténész teljességre törekvésével vezet végig minket

a Kutná Hora-i születésű, később többek közt Prágában is lelkeszként működő, mind a cseh, mind a szlovák irodalomba tartozó, a barokk küszöbén álló jeles humanista életútján, művei elemzésére összpontosítva. Jakobeus a fehér-hegyi csata után Németországba távozott, onnét először a Felföld nyugati körzetébe tér, s végül eljut keletre, ahol I. Rákóczi György oltalmát élvezi. Eperjesen 1629-től 1638-ig az iskola tanára, 1638/1639-ben rektora; 1640-től a szlovák gyülekezet lelkesze. Ő az, aki elsőként írta meg a szlovák nemzet történetét. A mű ugyan elveszett, de latin nyelvű hexaméterben (zárásában disztichonban) megírt toldaléka *Gentis Slavonicae lacrumae, suspiria et vota* (A szlovák nemzet könnyei, sóhajai és kérelmei, Brewer, Lócse, 1642) a szlovákok allegorikus anyjának panaszát szólaltatja meg a török hódítás által, belhoni háborúsággal és pusztító ragállyal veszélyeztetett nemzet sorsát tekintve, Krisztushoz. A mű az átvételnek korabeli normáját is meghaladó „másolata” egy cseh humanista munkájának, amelyben a könyörgés a cseh egyház nevében szól. Jakobeus, bár nála olykor az egyház és a nemzet fogalma összemosódik, szándéka szerint és lényegében az ősi (Jafettól származó) és nagy múltú szlovák nemzetre vonatkoztat, amely azonban a történelmi Magyarországnak szerves területi és etnikai tartozéka. A szerző mássága révén a szlovákság különletét közvetlenebbül észlelhetette, mint a született szlovákok (Sabol: i. m. 1). A mű eszmeiségét a nemzeti újjáébredés korában egy Kollár vagy Hollý mint a nemzeti öntudat első kifejezését nyugtázták. Tematikailag és kompozíciójában az *Aeneis*-ből is merít. Nyelve a szlovák által árnyalt cseh. Jacobeus szónoklatai ezzel szemben a bibliai cseh normája szerintiek. Ilyen az *Anámnesis, to jest: Věčná a neumírající paměť založení Domu Božího Národu Uherskému v svobodném a královském městě Prešově* (Brewer, Levoča, 1624), az új magyar evangélikus templom alapköteletelekor mondott (i. m. 3–12).

A nemzeti eszme jelentkezését taglalja P. Faix Jakobeusnál, s figyelmét kiterjeszti menekülttársaira, akik közül M. Crusius tanártársa lett az eperjesi iskolában, s kitér Comeniuszal való kapcsolataira. F. Karšaira hivatkozva (85) elfogadja véleményét, miszerint Jakobeus jól ismerte Klobusicky Andrást, Rákóczi felvidéki birtokainak gondnokát és prefektusát, aki kezdeményezője volt Comenius sá-

rospataki meghívásának. Comenius eperjesi látogatásakor vendége volt (77–92).

Fabiny Tibor (Budapest) előadása szlovák fordításban közölt: *Cirkevný a školský život v trojjazyčnom Prešove v prvej polovici 17. storočia* (Egyházi és iskolai élet a háromnyelvű Eperjesen a 17. század első felében, 31–40). Az egyháztörténeti jellegű keretezésben a szlovák–magyar–(részben) német irodalmi anyag, vallási irodalom, imák, imakönyvek, énekeskönyvek keletkezését és „áthallásait” tekinteti át mindkét irányból, s foglalja egyben példaszerűen össze. A közleményből megtudjuk, hogy 1600-ban a városban járt Szenczi Molnár Albert, s tárgyalt az irodalom művelőivel, sőt hogy Eperjesnek már 1547-ben könyvkereskedése volt.

P. Kónya főleg levéltári kutatásaira támaszkodva az adatszerűen igazolhatót tekinti át Jakobaeusra vonatkozóan (22–30). A további közlések közt fel kell figyelnünk J. Adam észrevételeire az etnikai és vallás szerinti megoszlásról Jacobaeus korában Zemplénben (114–125).

A kiadványok egymásutánjában, bár nem kapcsolódik közvetlenül a Kollégiumhoz mint témához – kivéve P. Kónya fejezetét (Prešovské evanjelické kolégium v prvej polovici 19. storočia, 209–217), esetleg Fabiny Tiborét (*Der Einfluss des Luthertums auf das geistige Leben in Ungarn im 18.–19. Jahrhundert*, 201–208), beleillik a Markusovszky Lajos (1815–1893) jelentőségét idéző *MUDr. Ludovít Markušovský a jeho doba. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Zost. P. Švorc. Katedra dejín a archivníctva Filozofická fakulta UPJŠ Prešov – Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Wien, Universum, Prešov – Bratislava – Wien, 1993, 223, I–VII. p.). Markusovszky Lajos a magyarországi közegészségügy, orvoscépzés, szakirodalom és folyóiratkiadás elvülhetetlen érdemű szervezője volt. Az orrűreg vizsgálataban elsőként alkalmazta az orrtágító műszert. A szabadságharcban, amikor Görgey az ácsi csatában fejsérűlést szenvedett, a nagy Lumnitzer ajánlja kezelőjének; Görgeyt Világos után Klagenfurtig kíséri (s a tábornok részt vett Markusovszky temetésén). Eötvös Józsefet, Semmelweis mondhatta barátjának, az MTA levelező és tiszteletbeli tagja volt, Ferenc József vaskoronarenddel és a Lipót-rend keresztjével tűntette ki. Személyiségével a konferencián, illetve a kötetben P. Švorc (FF UPJŠ, Prešov, 13–28) és Kapronczay

Károly (Budapest, 35–41) foglalkozik, s közelíti meg más-más szempontokból alakját. A kötet anyaga kitekintésként a Monarchia egészségügyi és az orvospépzés kérdéseit, valamint egyes orvosok tevékenységét taglaló vagy ezekkel rokonítható témákat is felvet. De nem tűnik különállónak a tudományosságigény kérdése sem a modern történelemkutatásban, ahogy azt Harald Heppner láttatja (*Die Fragen zur modernen Historiographie-Entwicklung im Karpatenraum* [bis 1918], 161–173), a Kárpátok ívét követve (a mai Szlovákia, Máramaros, Erdély és Bukovina) sorolja fel a tényezőket, szociológiai vonatkozásban is, amelyek a tudományosság fejlődésére, a német, a szlovák és a román történelemtudomány alakulására nézve előnyösen hatottak. Mint kedvező tényezőt emeli ki a németiség urbánus jellegét, szemben a románnal és a szlovákkal, valamint a kapcsolatot a nyugati német nyelvterület központjaival. A kérdés megválaszolását azonban, ami a szlovákot illeti, összetettebbnek véljük. A többnyelvű és multikulturális környezet ugyanis a mai Szlovákia területén urbanizáltságával együtt a szlovákok számára is esélyt nyújthatott. S visszalapozva e könyvünkben, észrevehetjük, mennyire ösztönzőleg hatott a múltban a reformáció megjelenése és terjedése a térségben, mennyire erősítette a nyugati affinitást, míg az, hogy a románokra és a Balkánra nem terjedt ki, számukra leszakadást jelentett a tudományosság kifejlődését beleértve.

Eliáš Ladiver a Michal Greguš. Osobnosti a ich dielo v obraze doby. Zost. P. Kónya – P. Káša. Podnik výpočtovej techniky Bratislava, a. s., Divízia Prešov pre Katedru dejín a archivníctva FF UPJŠ a pre Biskupský úrad Východného dištriktu slovenskej ev. a. v. cirkvi v Prešove, Prešov, 1995, 182 p.

Ladiver személyiségét, életútjainak állomásait és munkásságát teljességében követi Fabiny Tibor (Budapest) fejezete: Egy hányatott életű eperjesi tudós: Ladiver Illés. Az 1993 novemberében megtartott konferencia születésének 360. évfordulójára esett. Az ifj. Ladiver egy évig Sárospatakon Comeniust hallgatta, majd egyéves wittenbergi peregrinációja után hét esztendeig a zsolnai iskola tanára, Bártfán az iskola rektora lett, s itt kezdeményezte Comenius elveinek legalábbis bizonyos fokú bevezetését az oktatásba (a vitatott kérdésben P. Faix foglal állást Eliáš Ladiver ml. a Ján Amos Komenský című dolgo-

zatában, amelyben mások véleményével szemben Comenius követőjének tekinti; lásd kötetünkben 41–49).

1667-ben azonban már az eperjesi Kollégium első tanári karának tagja, s Fabiny részletesen tárgyalja elsősorban iskoladrámáinak a tartalmát és színrevitelét. Az általa alakított két drámában Thökölyt szerepelteti, sőt a másodikban „látnoki módon” (25) mint Imre királyt, aki a testvérét megölető, gyűlölt s a Fúriák üldözte Caracalla császárt Pannóniába menekülésekor innét kiűzi (*Papinianus Tetragonos* [A négyszeres erényű Papinianus]; jogtudós, akitől a császár felmentését követeli a vád alól, ő azonban ezt nem teszi meg, s inkább bosszújának áldozata lesz, fiai az oroszoknak dobattak).⁵ Amikor a tanárokat és a diákokat a városból száműzték, akkor „kezdődött el igazán a hányattatása” (26); tiszolci lelkész, egyházmegyéjének esperese, de innen is távozni kényszerül, Késmárkon keres menedéket; Thornban nem fogadta el a felkínált gimnáziumi állást, ezután Danzigban, Königsbergben, a lengyelországi Lesnóban időzik. Végül Erdélyben köt ki Nagyszebenben; Nagyenyeden gimnáziumi oktató, Segesváron három évig rektor. Amikor Thököly 1682-ben elfoglalja Eperjest, s visszaadja az evangélikusok javait, volt tanárát rektornak hívja meg; tőle származik a Kollégiumnak ebben a korszakában mint *Collegium Thökölyanum*-nak az elnevezése. A Kollégium újbóli elveszejtését nem éri meg, 1686. április 2-án halt meg, s a Szent Miklós-templomban temették el.

Filozófiai műveit R. Dupkala sorolja fel (35–39), a dolgozatokban ismételten hivatkozott J. Červenka szerint arisztotelianus; a *De atomis contra Zabanium* iratában az atomoknak csak mint „matematikai pontoknak” s nem fizikailag létezőknek a státusát ismeri el, így az „ante res” univerzálialkra nézve a nominalista Cabánnal szemben „realista”. D. Vasilová taglalása nagyrészt Fabiny drámaismeretével fedődik át (61–72). I. Michnovič Ladivernek a bártfai iskola utolsó felvirágoztatásán való fáradozását írja le (73–80), Paul Binder professzor (Brassó) pedig tulajdonképpen katalógust állít össze a szlovák és a zipszer származású s Erdélyben tevékenykedő evangélikus értelmiségről 1650-től 1750-ig (95–108). Nyelvismeretük révén szerepet vállalhattak a brassói és a barcasági evangélikus magyar gyülekezetek, hitközségek újraszerveződésében.

A korrajzot P. Kónya egészíti ki a városnak (Prešov – mesto Eliáša Ladivera, 51–60) a Kollégium sorsával egybekötött virágzásával, viszszahullásával és újjalásával Ladiver Illés jelenlétének két évtizedében; a leírásnak fontos tartozéka a hivatkozások tára.

Greguss Mihály esztétikájának a megközelítéseiből – úgy tűnik, hogy mindegyik a továbbiakban feltüntetett anatólógia szlovák nyelvű szemelvényeire épül (ezek közül kettőben az anatólológiában egy helyütt sajtóhibás *Compedium* címjelölést veszik át; *COMPENDIUM AES-THETICAE* usui auditorum suorum edidit Michael Greguss Collegii A.C. Eperiensis Professor P.O. CASSOVIAE, Typis Caroli Werfer Academiae Typographi. 1826) – J. Sošková tanulmányát választjuk (*Estetika Michala Greguša*, 125–132). Ebben helyesen ítéli meg Greguss tanárának, Bouterweknek, Krugnak s még Schelling eszméinek is a hatását. Az esztétikáinak nála Kanthoz viszonyítva pragmatikusabb, a tartalom és a forma egymáshoz illeszkedő egységének s a megjelenítés jelszerűségének modern felfogását véli sajátjának. Szerinte Greguss az ízlés egyéni jellegét annak időbeli, nemzeti, kulturális, vállalási függőségében fogja fel. A kötetet a 19. század első harmadának esztétikai gondolkodását alkotó módon szintetizáló kísérletnek minősíti, mint kézikönyvet színvonalas adaléknak tartja a közép-európai és az európai esztétika összefüggésében.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem két kutatójának beszámolója (Papp Klára: „Kegyessé tesz Debrecen és bölccsé”. *A debreceni Ref. Kollégium tanárainak oktatási elképzelései a XVII–XVIII. században*; 109–116; Barta János: *Pethe Ferenc, a debreceni Kollégium diákja [Greguss Mihály idősebb kortársa]*, 147–156) érzékelteti a különbséget a református kollégiumok és az eperjesi között, gyakorlatibb beállítódásuk, az angliai és a németalföldi egyetemjárás s mindezzel kapcsolatban a természettudományok, a gazdaságtudomány és az orvostudomány iránti érdeklődés, valamint a tudományok magyar nyelvű művelése és a magyar tankönyvek korai megjelenése által. (Greguss társítása az ülésen s a kötetben születésének 200. évfordulójával indokolt.)

6. *mykologické dni na Slovensku. Život a dielo Friedricha Hazslin-szkého (1818–1896). Zborník referátov.* Zost. M. Repčák – M. Vozárová. Spoločnosť slovenských mykológov, Prešov, 1996, 38 p.)

1996 szeptemberében tartották meg Eperjesen a 6. Országos Mikológiai Napokat az ünnepelt halálának századik évfordulójára emlékezve. A Kollégium fejlődésével és Hazslinszky életpályájával ismeret meg minket P. Kónya korrajza és pályaképe (Prešovské evanjelické kolégium počas pôsobenia Friedricha Hazslinského [1846–1896], 4–10; Friedrich Hazslinszky [1818–1896], 11–14). A díszes kiadású gyűjtemény tartalmazza az európai hírnevű természet tudós munkáinak teljes bibliográfiáját (J. Repčák 1965, kiegészítette és átdolgozta: P. Mártonfi, P. Lizoň és M. Repčák, 30–35). A terjedelmesebb szakmai taglalás K. Bacigálová munkája (Prínos Friedricha Hazslinského k poznávaniu mikroskopických húb Slovenka, 20–25); életét és tudományos vizsgálatait együttesen veszi szemügyre I. Hrabovec (Friedrich Hazslinszký – život a dielo, 15–17).

Hazslinszky Frigyes megalapozta Magyarország virágtalan növényeinek, gomba- és mohafőlrájának a kutatását. A késmárki születésű tanár és tudós családja a Sáros megyei Hazslin községből származott (eredeti családi nevük Soltys vagy Keve is), s már 1698-ban nemességet nyert. Tanulmányait Késmárkon, mint jogot hallgató egy évig Sárospatakon, Késmárcra visszatérve a filozófiai-teológiai osztályokban, később Debrecenben végezte, s harmadfél évig matematikát és fizikát hallgatott a bécsi politechnikumban. Nyelvtudása a héberig ért, s nemcsak a botanikát művelte, hanem a matematikát is, s ott honos volt a geológiában s ásványtanban. Az oktatáson kívül 1845-től a Kollégium könyvtárát, természetrajzi gyűjteményét rendezi, azt fából készült ásványmodelljei által gyarapítja; herbáriuma töredékekben maradt ránk. Hazslinszky kétszer volt a főgimnázium igazgatója s tiszszer a Kollégium rektora (e tisztség mindig egy tanévre szólt). Vandrák Andrással és diákjaival együtt részt vett 1849-ben a kassai-hegyi csatában. A jeles főgimnáziumi tanárnak, európai hírű botanikusnak, az MTA továbbá több hazai és külföldi tudós társaságnak tiszteletbeli, rendes vagy levelező tagjának I. Ferenc József 1890-ban a „hazslini” előnév használatát adományozva erősítette meg régi nemességét.

A Hazslinszky Frigyesről megemlékező ülésen és az ezt követő ünnepségen és ismeretterjesztő kiránduláson jelen volt két ükunokája nejével Bupadestről. Rokonságának több tagja a második világháború végéig Eperjesen élt; öccse, Tamás a Kollégium tanára volt. Sírem-

lékénél a volt evangélikus temetőben koszorúzás zajlott le. Személyisége egyike a legnagyobbaknak a Kollégium történetében.

Az 1996. október 17–18-án megtartott előadássorozatról bevezetesként annyit mondhatunk, hogy anyaga a harminc évvel ezelőttinél szórta, de a szerkesztők sikeresen oldották meg feledatukat, s az *Acta Collegii Evangelici Prešovensis I.*, tehát első köteteként közzétett kiadvánnyal elérték célkitűzésüket: feltérképezni a kutatás jelenlegi állását.

A bevezetésben meghatározó tényként rögzített, hogy a Kollégium alapításától kezdve három nemzetiségnek szolgált. Kónya több dolgozatában s a közvetlenül fentebb idézettben is a diákoknak megyék szerinti származását, vallásukat számbelileg adja meg, s utal a külföldiekre. A 300. évforduló kötetében két dolgozat a délszláv térségből jöttekről szól (i. m. 131–141, 143–174), közülük került ki számos író, költő, közéleti személyiség, sőt ortodox lelkipásztor. Tanulmányaik színhelyének megválasztásában vonzotta őket a magas színvonalú oktatás és a nemzetiségi, valamint felekezeti tolerancia megléte (vö. 134, 144 és másutt).

A kötet – *Prešovské evanjelické kolégium, jeho miesto a význam v kultúrnych dejinách strednej Európy* (Az eperjesi evangélikus Kollégium helye és jelentősége Közép-Európa kultúrtörténetében). Zost. P. Kónya – R. Matlovič. Biskupský úrad Východného dištriktu ECAV, Prešov, 1997, 316 p.) – első fejezetében a kihatásukban jelentősebb témakörökből a Kollégium létének egy szakasza jelenik meg P. Kónya referátumában (*Prešovské kolégium v politických zápasoch konca 17. a začiatku 18. storočia* [Az eperjesi Kollégium a 17. század végének és a 18. század elejének politikai harcaiban], 21–44). Az előadás egyike a Kollégium történetét összefüggéseiben felfedő dolgozatainak, mint amilyenek a fentebb felsorolt kötetekben olvasható írásai, továbbá a *Brücken, Germanistisches Jahrbuch Tscheien–Slowakei*. Neue Folge 3–4. kötetében (Hrsg. M. Berger, K. Krolop, M. Pappsonová. Brücken-Verlag, Berlin – Prag – Prešov, 1995, 299–324; 1996, 287–303) vagy a *Bürger, Adel und Klerus in den Residenzstädten der frühen Neuzeit (16.–18. Jahrhundert)* 1995-ös prostějovi konferencia „Sammelbandjában” – *Národnostné a konfesijné pomery v slobodnom kráľovskom meste Prešove v 16.–18. storočí* (Museum der Prossnitzer Region in Prossnitz in Zusammenarbeit mit dem

Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut, Aussenstelle Brunn, Prossnitz, 1997, 276–290). A szerző 1992-ben szlovákul, majd magyar fordításban jelentette meg Caraffa vértörvényszékéről szóló monográfiáját: *Az eperjesi vértörvényszék 1687* (PVT Bratislava a. s., Divízia Prešov az Evangélikus Országos Múzeum, Budapest számára. Eperjes/Prešov–Budapest, 1994, 138 p.). További kiemelt téma: Az eperjesi evangélikus Kollégium mint magyar kulturális központ a 19. század első felében és az interetnikai művelődési kapcsolatok. In: *Eszmetörténeti és irodalomtörténeti hagyományok – Ideové a literárnohistorické tradície*. Összeállította Mészáros A. Kalligram–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, Pozsony–Bratislava, 1997, 75–81). Szervesen egészíti ki e dolgozatokat Hőgye István tömör adaléka: Az eperjesi evangélikus Kollégium kisugárzó hatása Zemplén megyében a 17–19. században (91–95). Az ősi közösségek és a zempléni birtokos családok mindenkor támaszai voltak a Kollégiumnak, amelynek neveltjei mint lelkészek vagy jogászok tértek vissza a megyébe, s figyelemkeltő közlése, hogy Kazinczy Ferenc „feltehetően 1820 után, mivel 1815–1831-ig, haláláig dolgozott Zemplén vm. Levéltárában Sátoraljaújhelyen”, Rezik János *Lanienáját* lefordította magyarra, átdolgozta és előszóval látta el, amelyben saját értékelését fejtí ki s „ismereteit a kivégett szereplőkről és kollégiumi kapcsolatokról” (93).

Az, hogy a Kollégium és hagyományai a szlovák nemzeti mozgalmat illetően is jelentősek a 300. évforduló kötetében programadó; az újbán pedig L. Franková arányérzékkel, s nem mellőzve a Szlovák és a Magyar Diáktársaság tagjainak kapcsolatát, együttműködését, a mozgalom kollégiumi felzárkózásait tárgyilagosan ítéli meg (51–60).⁶

L. Ďurovič nyugalomba vonult lundti professzor, eredeti, más írásait és ebbeli kutatásait összegező tanulmányából arról értesülhetünk, hogy a thorni gimnázium öt tanára közül olykor négyen jöttek a Felföldről – a Danzig mellett letelepült lelkész, volt eperjesi konrektor azon nevű fia, Johannes Sartorius, Johannes Rezik, a szepességi Paulus Pater (eperjesi kapcsolatai még tisztázandók) és Vencelslaus Johannides, azelőtt eperjesi konrektor s a késmárki líceum rektora (leánya Rezik felesége lett, s vele tért vissza Eperjesre, hol férje halála után Matthaideshez ment nőül, aki befejezte a félbemaradt

Gymnasiologiát). Magától értetődik, hogy nem hagyja ki a többiek sem, Cabán Izsákot, Ladiver Illést vagy például Zabler Jakabot, Hagymási Andrást, Johannes Czabaniust, Mathias Czabaniust, valamint másokat. Észreveszi, hogy együvé tartozásuk tudata, egyfajta felföldi hazafiság hatja át őket, amelynek Rezik hangot ad verseiben. Az ifj. Sartorius az eperjesi Friedhuber Rebekát vette el 1689-ben, amikor thorni retorika- és poétikatanár volt, Rezik disztichonban írt két versszakos, Eperjesről szóló költeménnyel köszöntötte az ifjú párt (*In Eperiesinum florens* – A virágzó Eperjesen [1. vsz.], *In Eperiesinum deflorescens* – A hervadó Eperjesen): „Orbis Pannonici facta est Frangaria sidus. / Lumen delictum, gloria prima, salus...” – („A’ Pannon világtáj csillaga ő, Eperjes / Fénye tündöklő, hírnév és bőség”).

Mészáros András korábban *Vandrák András filozófiai rendszere* (Madách, Bratislava, 1980) című monográfiájában vázolta a Kollégium magyar nyelvű filozófiájának a kibontakozását (Vandrák, Greguss, Szlávik, Serédi), s a tárgyhoz bizonyos módon újabb kötetében is visszatért (*A marginalitás szelíd bája. Arcképek a reformkori magyar filozófiából*. Kalligram, Pozsony, 1994), a konferencián a témát a *Filozófia na prešovskom kolégiu v 19. storočí a dielo Andreja Vandráka* című áttekintő egybefoglalással világította meg (109–115). J. Sošková Greguss Mihály esztétikájának európai kapcsolatait mélyítgeti (137–145). P. Himič lényegbevágóan szól hozzá az eperjesi Kollégiumban színre vitt drámairodalom kérdéséhez, elsősorban Cesnaková-Michalcová, M.: *The Staging of a New Years Play at Presov (Eperies) in Eastern Slovakia in 1651. Theatre Research International*, vol. 18. no. 3. 161–172 alapján. Helyesbít több régebbi állítást, s rátér a két világháború közötti színielőadásokra, amelyeket a Kollégium diákjai játszottak. A 300. évforduló kötetében M. Michalcová-Cesnaková a kérdéskörben jól tájékozott, szakszerű hozzászólását (*Divadelný život na prešovskom kolégiu*; 261–269) is ajánlhatjuk, s Fabiny Tibor vagy az újabb magyarországi irodalom (Varga Imre, Kilián István) gazdag anyagot vonultat fel.

R. Matlovič: *Prešovské evanjelické kolégium a rozvoj geovedného bádania a edukácie* (117–127) című katalógusszerű, de hasznos fel-sorolásában a természetrajzi irányultságú kollégiumi tanárok és haj-dani diákok névsorát adja közzé.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemet képviseli az *Acta* első kötetében Papp Klára (A város iskolájából az ország „Kollégiuma”. A debreceni református Kollégium kapcsolatai és hatása a XVII. században, 249–258) és Surányi Béla (*Debrecen evangélikus kapcsolatai a szepességi városokkal*, 241–248), Tamás Edit (Buda-pest–Sárospatak) a zempléni evangélikusság történeti-statisztikai adataival járul hozzá a konferencia és a kiadvány még átfogóbbá tételéhez. George Gorum (Oradea–Nagyvárad) a magyar nyelvet mint Kárpát-medencei interlingvát vette igénybe (Protestáns iskolaügyek a 18. századi nagyváradai tankerületben, 259–267).

A referátumok egyikében, illetve a megjelentetett anyagban felvetődik Jaromír Červenka, 1939. január 1-jétől a következő tanév végéig a kollégiumi gimnázium tanára tudományos munkássága értékelésének igénye (1946-tól a prágai Károly Egyetem oktatója és a Csehszlovák Tudományos Akadémia pedagógiai-comeniológiai intézetének vezető munkatársa, főmunkatársa volt). A választott keret azonban csak ennek jelzését teszi lehetővé, felsorolva filozófiai írásait és méltányolva őt mint Comenius-kutatót.

J. Červenka az Eperjesen 1940-ben kiadott s igen jelentős tanulmánygyűjteményben (*Sborník prác profesorov evanj. kol. slov. gymnázia v Prešove*. Evanjelické kolégium v Prešove, 1940, 267 p.) két dolgozattal szerepel. Az egyik: Prešovské Evanjelické kolégium v dejinách filozofie [Az eperjesi evangélikus Kollégium a filozófia történetében, i. h. 97–138]. A bevezetésben annak a meggyőződésnek a szószólója, miszerint a történelmi Magyarországon kevés intézmény vetekedhetett volna az eperjesi Kollégiummal országos és határon túli hírnevében, amelyben annyi kiváló és több tudományágban jeleskedő tudós jött volna össze. Történeti vázlata ugyan vázlat, de az eperjesi filozófiai iskoláról mindmáig a legteljesebb. Bayer, Cabán, Ladi-ver, Schwartz János, Carlowszky János, Carlowszky Zsigmond, Greguss Mihály, Vandrák András, Serédi P. Lajos és Szlávik Mátyás filozófiai műveit jellemzi, terjedelmüknek és jelentőségüknek megfelelően leginkább az első háromét és Vandrák Andrásét, őt és Bayert mondja az iskola legjobbainak. De a többieknek is szabatosan értékel, és ágyazza be rendszerüket az európai filozófia fejlődésvonalaiba. Kiváltképp Serédi P. Lajos tárgyalásában szembetűnő, hogy az erede-

tileg görög–latin szakos tanár nemcsak e két nyelvet tekintve támaszkodik közvetlenül a forrásokra, hanem magyarul is olvasott (szabadkozik, hogy a háborús helyzetben nem volt számára hozzáférhető a legújabb magyar szakirodalom). Taglalásában kitér az igazgatói posztot Gömöry Jánost felváltó (1926) Masaryk- és Drtina-tanítvány, dr. Stanislav Treybal filozófiai munkáira, s nem hagyja ki a pozitivisták szempontú *Logikájával* (1923) kitűnő Jozef Koreňt sem.⁷

Az újabb tanulmányok hivatkozási anyagából e „vázlata” sehol sem hiányzik. Talán Greguss Mihály filozófiájának-esztétikájának a vizsgálatához nyújt a legkevesebb támpontot. Idézi műveit, amelyek kéziratban maradtak, s az egyetlen nyomtatásban megjelent *Compendium Aestheticae* című dolgozatát (C. Werfer, Cassoviae, 1826) mint olvasmányos stílusban megírt, lényegében Kantot követő, a tankönyvszerűt azonban meg nem haladó munkának minősíti, s ismerteti felosztását. Bár szerinte a szerző nézetei többé-kevésbé eklektikusak, a Kollégiumban uralkodóvá váló kanti hatást tükrözik. Érdemének tudja be, hogy az igényes bölcséleti anyagot, a tudományosság követelményét nem csorbítva, közérthetően közvetítette. Greguss személyéről, tanári tevékenységéről, közkedveltségéről az ifjúság körében rokonszenven ír, s kiemeli, hogy elsőként adta elő magyarul a történelmet és a statisztikát (1830), s a pozsonyi líceumba távoztakor ott is az első, aki magyarul oktat (1833). Említi Greguss szembekerülését a maradi előljárósággal, s méltánylással és kegyelettel szól arról, hogy „...hétéves szenvedés után a súlyos kór áldozatául esett 1838. szeptember 27-én, tíz évvel a magyar nemzet nagy harca előtt a szabadságért, amelyet munkásságával egész életében egyengetett” (126).

Greguss s az eperjesiek közül Cabán, Bayer és Carlowszky bekeleltek a cseh és a szlovák filozófiai gondolkodás történeti antológiájába (*Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení*. Svoboda, Praha, 1981, 213–226, 227–236, 310–314; Greguss 315–328). A bevezető sorokban és az 1993-as konferencia kötetében (1995) is szó esik arról, hogy Greguss a pozsonyi líceumban a Štúr-nemzedék nagyra becsült és tisztelt tanára volt.

A *Compendium* szlovák nyelvű antológiai fordításrészleteire többen hivatkoznak (azóta teljesebb fordítása is van). Miközben, amint jeleztük, J. Sošková elemzi a legsokrétűbben, tanárának Bouterweknek, valamint Baumgartennak (*A szép a végtelen a véges-*

ben, 1995, 127) és Krugnak a hatására utalva, s újabb kísérletében még szélesebb körben tekint szét (1997, i. h.).⁸ A feladat nyilván nem könnyű, de ha nem vesszük hozzá a teljes Kantot és bírálatait, az azonosságokat és eltéréseket nehéz körülhatárolni. Kant esztétikai nézeteit és egybekapcsolásukat filozófiája alaptételeivel Az *ítélőerő kritikájában* (1790) fejti ki. Eszerint az esztétikai élmény, érzet a transzcendentális tudatban, szubjektumban gyökerezik, s ennek révén érdemben nem függhet az észlelttől, a tapasztalattól, tehát a priori. Válaszkövetése eközben alapvetően ismeretelméleti, az, hogyan lehet az esztétikainak, vagyis az ízlésnek a körében, amely megnyilatkozásában egyedi és egyszeri, valamint véges, s nem következik semmilyen általános fogalomból, mégis egyetemes érvényű ítéleteket hozni. Ha a 19. századi protestáns iskolák filozófiájában a kantinak volt vezető pozíciója, ez bölcséletének a felvilágosodás eszmévilágát folytató, a *humánnak* mint a *szabadsághoz* vezető emberformálás lényegének a felfogása, amelyben a szubjektumnak a felfokozottsága a szép és a fenséges által központi. Nyilván az effajta összefüggésben kell keresnünk Gregussék kanti indítékait a filozófia és a vallás egyeztetésének követelményével, az esztétikainak és az etikainak kölcsönösségével egyetemben.

Visszatérve J. Červenkához: a kollégiumi tanulmánygyűjteményben a másik s igencsak mélyenszántó elemzése a sztoikusok logikáját elemzi (Zásluhy stoikov o logiku [A sztoikusoknak a logika iránti érdemei], 187–252), amely a tárggyal foglalkozó legjobb feldolgozásokkal vetekszik. A szerző a kortárs vizsgálódást is bevonva fogalmazza meg álláspontját. A sztoikusok tanításának adott leírásából itt csak arra utalunk, ami nyelvészeti vonatkozásban is releváns. Egyrészt azt hozzuk fel, hogy „szémainón” és „szémainomenón” meghatározásuk és e megnevezés absztrakt jellegében a sussure-i jelölő-jelölt viszonyt elővételezi. A „szémainón” magyarázatuk szerint ugyan közvetlen jelszerűségében materiális (a hangok, a szó, kifejezés; ez a nyelvészeti jelfogalomban inkább az úgyszintén elvontnak képviselete), a „szémanomenón”-nak mint ideálisan létező jelentésnek a meghatározása azonban a „signifié”-vel esik egybe, míg a „tikhánon”, a tárgyi vonatkozás, mindezen kívül áll. Amint észrevehető, tulajdonképpen a jelentésháromszögről (szimbólum–fogalom–tárgy) van szó. Esetleg még szólhatunk arról, hogy a szó vagy a kijelentés formális jelentett-

jét nevezik a sztoikusok logikájában „lektón”-nak (kifejtését lásd i. m. 203–204). Másrészt nem kerülheti el figyelmünket, hogy logikájukban a fogalmat komponensei bontásában, összegezésében, szorzatában szemlélték, s ez ma a lexikológiában mint a szó jelentésének a megkülönböztető sajátságok, „jegyek” mátrixával, ágrajzával is megadható definiálása, illetve az úgynevezett komponenciális analízisként érvényesül. S a sztoikusok sémáját („tabula logica”) Červenka a modern logisztika három módszerével is leképezve mutatja ki, mennyiben egyezik kijelentéslogikájuk következtetéssémáit is beleértve (a negáció, implikáció, összeférhetetlenség és konjunkció funkciója) a formális logikával, azaz logisztikával (205–206, 222 skk., 228, 235 skk., 250–252).

A gyűjteményben a morvaországi Třebíčből származó J. Červenka filozófiai-logikai vizsgálatával kapcsolatos a prágai születésű dr. Stamislav Felber (1930-tól 1939-ig a gimnázium matematika–fizika szakos tanára) filozófiai-matematikai elemzése (Základy matematiky, 173–186). Később a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársaként Bayert (1953) s az eperjesi filozófia témaköröként Bayert és Cabánt dolgozta fel monografikusan (1958). Dr. Ladislav Urbánek (az intézetnek természettan és matematika–fizika szakos tanára 1928-tól 1939-ig) Sáros geológiai viszonyairól és természeti kincseiről értekezik (167–172), a német–szlovák szakos dr. Ervin Lazar (1932–1944) mint irodalomtörténész Hviezdoslavról eperjesi fejlődésszakaszában (71–96). Hozzáértésről tanúskodik Ján Mikeš (latin–filozófia szakos, 1936-tól 1939-ig a Kollégium tanára) Cabán-monográfiája, valamint a regionális történelemkutatónak és hittantanárnak, Frenyó Lajosnak a magyarázata arról, miért mem hívták meg az eperjesiek Comeniust rektornak (164–166; Frenyó 1898-tól 1934-ig tartozott az intézet tanári karába).

Az elmondottak révén is kitűnik, hogy a kiadvány az ismertetésünkben tárgyalt és idézett többihez képest „felső limes”, valóban akadémiai, azaz universitas-szintű. Tanulmányozása, ráképezve a témakör korábbi és az időben rákövetkező vizsgálódásait, meggyőzhet minket arról, mennyire indokolt volt a Kollégium története folyamán a háromszori kísérlet egyetemmé vagy csonkaegyetemmé fejlesztésére. A történelmi események azonban ezt mindannyiszor (utoljára és végérvényesen az első világháború) meggátolták.

Amennyiben újból visszalapozva például Jacob Jacobeushoz és társaihoz – aki a magyar evangélikus templom alapkövetételekor „bratři naši Uhrové” megszólítással él, s a magyar–szlovák testvéri együttélést hangsúlyozza, a beszédet barátjának, a magyar lelkésznek, Madarász Mártonnak ajánlva; s szoros barátság fűzte magyar rektorához, a városi iskolában Szeredi Jánoshoz (Faix 1993, 83); s akinél a szlovákságba olvadása mellett és ezáltal a magyarországi humanizmus művelőire jellemzően nyivánul meg „hungarus” volta (vö. Minárik 1993, 7, 9) – vagy a morva, az oktatásban Comeniust követő Johannes Mattheideshez (Matthejeczi Jánoshoz; 1651–1654 között az iskola rektora; a város költségén tanult a danzigi és a königsbergi egyetemen, a wittenbergi egyetem bölcsészdoktori oklevéllel tüntette ki, és a szabad művészetek magiszterévé avatta [Hörk: i. m. 62]); s nem kevésbé véve figyelembe Comeniusnak négyéves sárospataki tartózkodását és tanítványainak működését, akkor mindez az előbbieken idézetekkel egybevonva kidomborítja, hogy a Kollégium hagyományában a német, a magyar, a szlovák mellett volt egy jelentős cseh és morva-cseh részvétel.

S következőképp az elmondottak alapján mindmáig ható hagyományozódásként kell értékelnünk a Kollégium eszmeiségének tengelyében álló tudományosságigényt, valamint humanista örökségét, amelynek jegyében mindenkor a nemzeti-nemzetiségi és vallási tolerancia letéteményesének bizonyult (a 19. században utolsó két évtizedéből ismert és 1919-től ezekkel ellentett előjelű sérelmek ellenére is). Az effajta nyitottságát mindegyik vizsgálatunkban kiemeltük, erről értekezik Mészáros András (1980, 2, 2–15, főképpen 8–11), s többször vall róla írásaiban a kollégium jogakadémiájának egykori professzora, Maléter István.

Az eperjesi Kollégium napjainkban a nemzetközi tudományos érdeklődés gyújtópontjába került. S e vonatkozásban ismételtelen kell kiemelnünk Kónya Péternek a levéltári-történeti anyagot felölelő tanulmányait. A *Die Deutschen und die deutsche Kultur in der königlichen Freistadt Prešov/Eperies bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Brücken Neue Folge 3, Hrsg. M. Berger et al.: *Germanistisches Jahrbuch Tschechien-Slowakei* 1995, 299–324) és a „Von diesen und jenen” Deutschen című dolgozata (Brücken, Neue Folge 6, Hrsg.

M. Berger et al.: *Germanistisches Jahrbuch Tschechien-Slowakei* 1998. 255–268) anyagában és érvelésével meggyőzően bizonyítja a felvidéki németységnek a „magyarságát”. Az ismertettekén kívül két újabb kötet: *Prešovské evanjelické kolégium v kontextoch európskeho historického a filozofického vývinu* (R. Dupkala ed., MANACON, Prešov, 1998) és az „eperjesi filozófiai iskola” bölcsészeinek munkáiból készült szlovák nyelvű válogatás: *Antológia z diel profesorov prešovského evanjelického kolégia I. Filozofia* (Eds. Dupkala, R., Kónya, P., MANACON, Prešov, 1999), amelyben az editorok bevezető fejezete (Prešovské evanjelické kolégium v kontextoch európskeho kultúrneho a filozofického vývinu do polovice 19. storočia [Az eperjesi evangélikus Kollégium az európai kulturális és filozófiai fejlődés összefüggéseiben a 19. század közepéig, i. m. 7–48]) adja meg az alapvető történeti és érdemi tájékoztatást a tárgykörben. (Az eperjesi filozófiai iskola áttekintő vázlatát lásd még Dupkala, R.: *Prešovská škola. Filozofia na ev. kolégiu v Prešove*. MANACON, Prešov, 1999.) A fentebbi kötetben szlovák fordításban olvashatjuk Gregus *Compendium*-át (válogatás), amelynek most már megvan magyar fordítása is (Az esztétika kézikönyve. Kalligram, Pozsony, 2000). Az Eperjesi filozófiai iskolát áttekintően tárgyalja Mészáros András: *A filozófia Magyarországon (A kezdetektől a 19. század végéig)* című újabb magyar filozófiatörténetében (Kalligram, Pozsony 2000, 167–192), Gregus *Compendium*-ának magyar fordítása (kétnyelvű kötet, magyarra fordította Polgár Anikó) utószavában (245–263); uő: *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona* című munkája (Kalligram, Pozsony, 2003) a vonatkozó irodalmat tekintve is jelentős tájékoztatás.

Jegyzetek

1. Bocatius korábbi elődje (1572–1584) a Stöckel-tanítvány majd Wittenbergben tanuló Fabinyi Lukács. Diákjai számára írt latin grammatikája, amelybe a poétika elemeit is belefoglalta, az első nyomtatásban megjelent könyv a Felföldön (*Exempla declinationum et conjugationum*. Eperies, 1573). Később kereskedő és szenátor, 1586-ban halt meg. Karšai, F. magyar nyelvű összefoglalását lásd Lucas Fabinus Popradensis. *Magyar pedagógia*, 1973, 3, 333–342.

2. Münz, T.: Prešovská filozofická škola. In: *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*. Zost. I. Sedlák. Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach, KNV Košice, 1967, 225–240. A szerző az iskolát elindító „triumvirátusból” Ladivert kihagyja. J. Červenka észrevételeiben referátumához a filozófia és a tudományok fejlődése felől az összefüggések egész hálózatát vonultatja föl; i. h. 240–243. Ladiverről mint filozófusról is lásd a „névre szóló” gyűjtemény anyagát (1995).
3. A winzig (Szilézia) születésű Pomarius Sámuel (1624–1683) molnár szülők gyermeke. Iskoláit több helyen végezte, Wittenbergben szerezte meg az egyetemi fokozatot. Ő lett a Kollégium első rektora. Amikor a Wesselényi-féle összeesküvés utáni időkben a császári katonaság elfoglalta a Kollégiumot (1671), a tanárok diákjaikkal a régi iskolába szorultak, s 1673 tavaszán innen és a városból kiűzettek. Pomarius, az egykori eperjesi rektor M. Bayer János lelkésznel húzódott meg egy időre Szepesváralján, aki veje volt, s jegyzeteiből, amelyek 1672. december 1-jétől 1673. március 14-ig terjednek ki az eseményekre, itt írta meg Naplóját: *Acta tragica Deformationis Eperiessiensis 1673* [Pomarius Sámuel naplója Eperjes deformációjáról 1673-ból]. A volt rektor visszatért hazájába; életének színhelye többször változott, Lübeckben halt meg. Frenyó a szepességi Ménhárd egyházának jegyzőkönyvében fedezte fel a művet, s azt a miskolci Jogakadémia kiadta (*Pomarius Sámuel naplója*). Sajtó alá rendezte, az életrajzot írta, tartalmi ismertetéssel és magyarázattal ellátta Frenyó Lajos. A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület miskolci jogakadémiájának Arcképcsarnoka. I. köt. 3. szám. Ludig István könyvnyomdája, Miskolc, 1936). Frenyó Lajos a *Napló* teljes latin nyelvű szövegét lapalji magyar nyelvű magyarázatokkal látta el.
4. Korábról Vandrák A.: *Az eperjesi egyházkerületi ág. h. ev. kollégium multjának és jelen állapotjának vázlatos rajza*. Staudy A., Eperjes, 1867; uő: *A Short account of the college of Eperjes*. Pest, 1864 (további vázlatok német nyelven jelentek meg).
5. Ladiver iskoladrámáiban az első felvonás után német, a második és a harmadik közt magyar, a harmadik végeztével szlovák nyelvű interscenium, felvonás közti betét hangzott el, saját szerzeményeként; vö. Fabiny: i. h. 25.
6. A két diáktársaságról, Sárossy Gyula, Haan Lajos és Székács József Eperjesen kifejtett tevékenységéről tüzetes elemzést nyújt a 300. évforduló kötetében Sziklay László: *K slovensko-maďarským kultúrnym a literárnym vzťahom na prešovskom kolégu* (A szlovák–magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok kérdéséhez az eperjesi Kollégiumban; i. h. 195–205). Anyaga a kettős és a többes kötődést bizonyítja. A német diáktársaságról lásd Kónya, P.: Der Deutsche Verein am evangelischen

- Kollegium von Prešov/Eperies (1842–1848). In: Neue Folge, 4, Hrsg. M. Berger et al.: *Germanistisches Jahrbuch Tschechien–Slowakei* 1996, 287–303.
7. Munkássága rejtve maradt. Ondrejovič, S.: Zabudnutý Dr. Jozef Koreň (1887–1969). *Slovenská reč*, 63, 1998, 5, 314–317. Értékes nyelvfilozófiai műve kézirat. Bibliográfiája a Repčák-sorozatban (Prešov, 1967). Magyar nyelven szlovák nyelvtant is írt (Szlovák *nyelvtan*. Lapok és Könyvek, Budapest, 1919).
 8. Újabbán összefoglaló monográfiát jelentetett meg Sošková, J.: *Estetika Michala Greguša*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovien-sis. Fil. Fakulta v Prešove, Prešovská Univerzita, 1998, 110 p. (Hivatko-zásaiban a magyar művek „sajtóhibásak”, vö. 86, 98, 99 és másutt.)

Élménycserkészzet

Fogarassy László alap- és forrásműnek minősülő könyvében (*Magyar cserkészmozgalom Csehszlovákiában 1919–1939*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 1992, 160 p.; ismertetését lásd Turczel Lajos: Két könyv a két háború közti cserkészetről. *Irodalmi Szemle*, XXXVIII, 1995, 4, 89–93) mint dokumentumanyag is szerepel a pozsonyi főiskolás cserkészek Sarló-szervezete rendezésében 1929. július 31-én Eperjesen lefolyt országos cserkészszankétról szóló s *A Mi Lapunk*ban közzétett jelentés (84–91; jellemzését lásd uo. 43). *A Mi Lapunk* bevezetője az ankétot a szentiványi (1926) és a gombaszögi (1928) táborozást követően a csehszlovákiai magyar cserkészzet fejlődése szempontjából mint a legjelentősebb eseményt értékeli. Az előadók névsora is erre vall – Csáder Mihály, Balogh Edgár, Sziklay Ferenc, Scherer Lajos, Győry Dezső s mások (vö. úgyszintén *Új Világ*, XI, 1929, 32, 2 [augusztus 4.]).

Fábry Viktor eperjesi cserkészparancsnok „Magyar cserkészprogram más nyelvű iskolákba járó magyar fiatalság számára” témakörben elhangzott előadásában kifejti, adott esetben a magyar cserkészcsapatoknak feladatuk, „hogy a más nyelvű iskolákban tanuló magyar ifjúságot saját nemzetének kultúrközösségében is megőrizték. Ennek tesz eleget az eperjesi magyar cserkészcsapat is, melynek diák-tagjai mind szláv középiskolát látogatnak. A sárosi cserkészlet életében meghatározó momentum az, hogy a más nyelvű iskolákba járó magyar diákok cserkészmozgalmát létrejöttében a szlovák cserkésztestvérek is előmozdították” (90). A továbbiakban erre vonatkozólag olvashatjuk, miszerint „Az ankét ama reménynek is kifejezést adott, hogy az eperjesi szlovák cserkészek példaadó magatartása, valamint az iskolai hatóságok elismerésre méltó lojalitása másutt, így főként Léván, Rozsnyón és Ungváron is ismétlődni fog, és a cserkésztestvériség jegyében ezeken a helyeken is megszülethetik...” (uo.). A kérdéskörben részben eligazító a lapalji jegyzet (c, 91), de mélyebben gyökerező és tartósan ható összefüggései nyomán messzemenően egyet kell érte-

nünk a szerzőnek ama ténymegállapításával, hogy amikor 1945-ben újból megindult a csehszlovákiai cserkészmozgalom (igaz, csak szlovák rajok alakulhattak...), „szívesen fogadták az egykori magyar cserkészcsapatok neveltjeinek közreműködését, és ezek mint tisztek igen jól beváltak” (135).

Az ankét hét „szakaszát” tekintve e helyütt az elsőből kívánunk kiindulni, amely „Az egyesületi és az élménycserkészzet” megtárgyalása volt. Szerényi Ferdinánd dr. (Ungvár) a cserkészzet legbelső lényegként határozza meg az egészséges élményt és önálló tapasztalatot, a „friss erdei cserkészést”; „Az élménycserkészzet vezeti el a cserkészt Istenhez, ez ad aktív nemzeti erőt, és ez teszi a szociális emberi haladás s a nemzetek közti testvériség dolgozójává” (86). A vitában ugyanezt ismétli Fábry Viktor olyanképpen, hogy „A cserkészzet minden felekezeti fiát közelebb hozza egymáshoz, és a természet közvetlen megmutatásával élménnyé teszi a fiatalságban az istentudatot” (91; a fentiekben mindenütt a közlemény-jelentés szövegét idézzük – Z. L.). Lehet, ma kissé másképpen fogalmaznánk, de egyről van szó: a természet jelentőségéről az ember életében és az emberi kapcsolatok formálásáról általa. Illetve akárcsak metaforikusan a kanti *csillagos égről fölöttünk*, s arról, ami közben minket önmagunkhoz és egyben a másikhoz köt, eszméről, amely a cserkészzet létalapját képezi (s amely ma, környezetünk pusztulásakor a mindennapok követelményeként jelentkezik...).

Hogyan is írja S. L. naplójegyzeteiben a „gromosi” cserkész táborban? – „A tábor tisztás szín- és fényárban tobzódik. Sudaras, égnek szaladó fenyőfák sziluettjei mögül föllángol még utoljára a nap izzó korongja, (...) és azután lebukik a kékeslila hegyek mögé. (...) Ó, nincs szebb a csillagos égnél! Így szép ez, innen az égbe roskadt fenyőerdő nagy tisztásáról. Városban, szűk falak közt elveszti varázsát.

(...) Lobogó szemű csillagok, a Kis Göncöl, a Fiastyúk és a többi; magas, méteres lángok csapnak ki az erdőperem hátsó ívéből, s megvilágítják a tűz köré sereglett fiúk alakját. A lángoló, ropogó, sercegő tűz bíborba festi a fiúk arcát, és egybe forrasztja őket. Kicsordul ajkukon az örökszép magyar dal. Egyik vidám nótá váltogatja a másikat, majd felsírnak a panaszos, jajongó, régiveretű kurucnóták. És felzúg a szlovenszkói regőscserkész dala is: » Ki tanyája ez a nyárfás?« (...) Az összedobbanó szívek mindegyike érzi: egy Atyának

egyformán szeretett és egyformán ostorozott gyermekei vagyunk mindnyájan.” (Este a gromosi cserkésztáborban. S. L. naplójegyzetei. *Új Világ*, XII, 1930, 32, 3 [augusztus 3.].¹

Az élménycserkészzet legfőbb és központi formája eszerint a táborozás; eseményei és mozzanatai még a szívfacsaró és „leverő” sátor- és táborbontással együtt is, amely nem kevésbé fűzi egybe a résztvevőket. Az utóbbit jeleníti meg S. L. a „folytatásban”. (Hazajöttek a fiúk a gromosi cserkésztáborból. Búcsú a tábortól. Elérkezett a táborbontás napja. S. L. naplójegyzete. *Új Világ*, XII, 1930, 33, 3 [augusztus 10.].

E sorokkal „a letűnt világból”, az eperjesi magyar cserkészcsapat történetéből kíséreljük meg néhány írást őrző sárguló lap, fénykép összeillesztését. Fogarassy László feldolgozásából megtudhatjuk, hogy a cserkészcsapatok létrejöttükben egy-egy iskolára alapozódtak. Még a háború kitörése előtt jött létre a komáromi (1913), két pozsonyi (1913), a rimaszombati (1914), majd küszöbén a losonci és a lévai cserkészcsapat. Kassán a premontrei gimnázium cserkészcsapatát 1917-ben alakították meg. A további fejlődést meggátolta a háború. Az 1920/1921-es tanévben már létező cserkészcsapatok közt tünteti fel a szerző az eperjesi evangélikus gimnázium csapatát, amelynek parancsnokai Wallentínyi Samu dr., Frenyó Lajos és Peskó Ödön (9). Wallentínyi Samuról külön fejezetben emlékezünk meg e kötetben (s némileg tömörebben a *Prágai Tükörben* [1996, 1–2], valamint a *Kalligramban* [1996, 6]). Wallentínyit utolsó útján, amikor 1930. június 16-án az eperjesi evangélikus templomból temették, cserkészek kísérték, s Szelepcsényiné Frenyó Erzsébet nevükben szólt: „Köszönjük, Főparancsnok Úr, a boldog cserkészidőket!” (*Dr. Wallentínyi Samu emlékezete*. Szerk. Sebesi Ernő. Prešov–Eperjes, Minerva, 1933, 21). Frenyó (Kővényi) Lajos 1898-tól 1934-ig a Kollégium hittantanára, regionális történeti kutatásai forrásfeltárók és -értékűek, nyugdíjba vonulása után is aktív tevékenységet fejt ki. Feldolgozta a regionális és egyben országos kihatású történelem eseményeit, a mondavilágból ránk maradt egy-egy töredékét, az első kirándulásokat a Magas-Tátrába,² munkáinak egy része egyháztörténeti. Peskó Ödön ugyanott matematika–fizika szakos tanár 1896-tól 1926-ig, tanári működését a kassai állami magyar reálgimnáziumban folytatja. Valamennyien Tátrajárók.

Megjegyezhetjük még, hogy a Fogarassy László könyvében felvázolt, az 1921-es évre vonatkozó, a Szlovenszkói Magyar Cserkészszövetséghez csatlakozó csapatok nevét és taglétszámukat tartalmazó táblázatban (15–16) létszámával az eperjesi evangélikus főgimnázium fiú- és leánycsapata együtt kerül az első helyre (105 + 37), egy fővel előzve meg Losoncot (ennek fiúcsapata önmagában véve 116 taggal az első). S a szerző a továbbiakban is megállapítja, hogy az 1922/23-as tanévben „az összes szlovákiai városok közül Eperjesen volt a legtöbb magyar cserkész” – 128 (19). Ezért meglepő, miszerint a csapat a következő évben megszűnt (Fogarassy 1992, 19), s nehezen képzelhető el, hogy a cserkészkedés négy évig szünetelt volna. Tény azonban, hogy a folytatásban a cserkészek Fábry Viktor evangélikus lelkész körül csoportosulnak, így emlékszik vissza egy öregcserkész is (*Új Világ*, XIX, 1937, 33, 1–2 [augusztus 14.]).³ S erre nézve nem lehet nem idéznünk Fogarassy Lászlót, aki *A Mi Lapunkat* használja katalógusszerűen: „Újraéledt a magyar cserkészlet Eperjesen is: 1927. jún. 29-én 25 fiút és 14 leányt avattak cserkésszé. A fiúcserkészek vezetését Fábry Viktor evangélikus lelkész, a leánycserkészrajt Kissóczy Józsefné (Ásgúthy Erzsébet) vállalta el. A megújult eperjesi magyar cserkészcsapat első ünnepélyes fogadalomtételén megjelentek az eperjesi szlovák és zsidó cserkészek, valamint a kassai magyar cserkészek is.” Lieskovsky Rudolf szlovák kerületi cserkészparancsnok pedig a jelentés szerint mindent elkövetett a magyar csapat létesítésére és az avatási ünnepély fényének emelésére (i. m. 29–30). A csapat mint az Eperjesi II. sz. Magyar „Sáros” Cserkészcsapat újul meg.

Ez idő tájt kezdődik a rendszeres táborozás, 1928-ban háromhetes a Svinka partján Szinyeújfalun. Táborparancsnok ekkor Fábry Viktor (helyettese Sándor Károly; ifj. Bittó Pál és Sáfrán Pál – rajparancsnokok), akárcsak a következő három évben, csakhogy a táborhely 1929-ben áthelyeződik Palocsára (Plaveč), a Salamon-uradalom palocsai-gromosi (Hromoš) erdejének tisztására, nem messze a palocsai várkastély romjaitól.

A gombaszögi csapatközi táborban 1928 augusztusának első felében az eperjesiek a beregszászi cserkészekhez csatlakoztak; Flórián László és Roskoványi László végighallgatták a regőscserkészetről szóló gombaszögi előadássorozatot, és részt vettek a szilicei, vala-

mint a szalóci regösnapokon, minek következtében őket is megillette a „regöscserkész” név.

A gödöllői jamboree (1933) alkalmával ugyan nem kerültek be a cserkészek a hivatalos keretbe, de saját kezdeményezésükként Bor-sody István, Flórián László, ifj. Kocsák Béla, Weiszer Pál és László, valamint Eröss Dezső Budán a Pauler utcai Szikandra-cserkészotthon-ban, Maléter Pál és Tószögi Iván rokonoknál lakva, naponta járnak ki a HÉV-vel a világtalálkozóra. (Dr. Weiszer Pál közlése.)

A cserkészcsapat 1937-ben fennállásának tízéves évfordulóját ün-nepli az előbbi körletben, de új táborhelyen, közelebb az országúthoz. A lányok néhány napos táborozásra jönnek, s vendégek érkeznek, aki- ket Weiszer Pál táborparancsnok-helyettes kalauzol. Ő egyben a tábo- rozók „úszómestere” is. Mint cserkészisztizteket kell itt megemlíte- nünk elsősorban dr. Flórián László volt parancsnokot és csapattit- kárt, aki visszaemlékszik, hogy tíz évvel ezelőtt tizenöten indultak, a lányokkal együtt ez évben hetvenöten vannak. Weiszer Pál, Maléter Pál, Berndt Richárd és Soós Miklós ifjúsági parancsnokok, illetve raj- parancsnokok.⁴ A lányok parancsnoknője a kiváló asztaliteniszező (1937-ben országos bajnok) Lloydl Anikó. A fő- és táborparancsnok Kocsák Béla nyugalmazott pénzügyi főtanácsos. Gyurica bácsi mint főszakács a tábor legnépszerűbb embere. A farkaskölykök Soós Mik- lós gondjaira vannak bízva, mert mesemondásban senki sem veheti fel vele a versenyt, miközben mint kürtös kiváló. Weiszer Pállal együtt kitaranak a végsőkéig, amikor a cserkészek 1940-től már csak mint a Magyar Párt ifjúsági csoportja tevékenykedhetnek.

A csapat egy júliusi napon sorakozik reggel hatkor a Rózsa utcai magyar iskola udvarán. Ennek egyik, csak alkalmilag használt osztály- terme a Cserkészotthon; a cserkészestélyeknek, műsoros esteknek és színjátszásnak az emeleti nagyterem és színpad a színhelye. A so- rakoztót ima, tisztelgés a csapatzászló előtt követi, a csapat ezután menetoszlopba rendeződik, és elindul a Nagy- vagy Kisállomásra, élén Weiszer Pál parancsnokkal. A második posztón, akárcsak más- kor is a kivonulások alkalmával, Maléter Pál rajparancsnok halad, aki- nek a többiekhez képest több mint egy fejjel kimagasló alakját a záró- sorokban lépkedő, lépést tartó vagy nem tartó kiscserkészek sem ve- szíthetik el szemük elől. A cserkészek személyvonattal utaznak Lubotényig (Lubotín), gyalog folytatva útjukat innét az országúton a

palocsai-gromosi (Hromoš) táborhelyre. Tekintetük a falu fölötti dombon kinyúló várromra szegeződik. (A vár a 13. században épült, s akkor királyi birtok, a 16. századtól a Horváth-Palocsay család tulajdona; 1707-ben a labancok sikertelenül ostromolják, s mivel 1715-ben kastélynak minősítik, elkerülte a lerombolást. A 19. század harmincas éveiben eszközölt restaurálás következtében, miután falába nagyméretű ablakokat vágtak, huzatossá s lakhatatlanná vált. A magára hagyott vár leégett és rom lett). Jobbkéz felől néhány lépésnyire folyik a Poprád, amely itt kezd kanyarodni nagy ívben Lengyelország felé, s a táborlakók fürdőhelye. (A folyókanyart azóta feltöltötték.)

A cserkészcsapat megszületésétől fogva, amikor még nem voltak meg a rendszeres táborozás feltételei, mindenkor bejárta „a mezőt és a rengeteget”. S ezt annál is inkább, mivel a városnak a közvetlen környéke is alkalmas terep a „természeti cserkészetre”. Borsody István, a későbbiekben pittsburghi történészprofesszor, hajdani eperjesi cserkész egyik írásában találóan jegyzi meg, hogy felvidéki város nincs „környék nélkül” (Városi magyarok. *Új Világ*, XIX, 1937, 52, 2 [december 25.]). A várostól „kőhajításnyira” magaslik a harmadkori vulkanikus hegyvonulat kúpjain a nagysárosi vár, a kapi vár és a sósújfalusi vár. A közeli Ceméte-fürdő Petőfi bükkfájával (amely alatt szívesen időzött a költő eperjesi látogatása idején), Borkút, a Szigordi-völgy, északra távolabb a Csergő-hegység (Čerchovské pohorie), délre a Hernád völgye s a fölötte csúcsosodó Sivec, a Hernád-áttörés, a Svinka-völgy, a Hernádba torkolló Szopotnyica-patak (Sopotnica) s a környező erdők, a Lujza-forrás stb. mind az egynapos cserkészkirándulások célja.

Kassai és eperjesi cserkészek közös csergői gerinctúrájáról ad hírt Hartmann Béla őrszervező, eperjesi cserkész (A kassai és eperjesi cserkészek mozgó tábora. *A Mi Lapunk*, 1927. okt. 8., 16. p.). Két kassai és három eperjesi cserkész Villkovszky Armand kassai cserkészparancsnok vezetésével Pusztamezőre (Pusté Pole) utaztak vonattal, Kijő községbe érve ott a korcsmában aludtak, s reggel indultak a Mincsolra (Minčol 1157 m, a hegység legmagasabb csúcsa). A nyirkos és párás reggelben azonban nem nyílt onnét kilátás, így tovább haladtak a gerincen a Priehibán (822 m) át a Csergő-hegy (1053 m) felé, miközben a javuló időben már jól láthatták Tarkó és Hönig várát s az átellenes hegyvonulatokat. A Csergőt érintve folytatták útju-

kat a Liszáig (Lysá 1069 m; Hartmann Béla nem említi közvetlenül a csúcsra felvezető útnál kiálló sziklakövet, az Oltárkőt, amelynek történetét Tompa Mihály azonos című regéje ír le), ahol éjjelre táborot vertek. Bejárva közvetlen környékét, délután négykor kezdték meg a lemenetelt, hogy elérjék még Kisszebenben az Eperjesre–Kassára induló vonatot, amellyel hazatértek.

A cserkészcsapat túrakörzetébe természetesen beletartozik a Magas-Tátra, a húszas években Wallentínyi Samu, Frenyó Lajos és Peskó Ödön vezetésével több napot töltenek keleti régiójában. S hasonló célzattal vesznek részt, társulnak a Kárpátegyesület (Karpathenverein) akcióiban (az egyesület eperjesi osztályának elnöke ekkor dr. Flórián Károly volt jogakadémiai tanár).⁵

Nem tértünk ki a Branyiszkó mindkét oldalát övező terepre, amely – akárcsak a felsoroltak – a természeti mellett telítve van történelemmel is. Élményszerű leírását olvashatjuk az *Új Világ* egyik tárcájában (Oszvald György: Háromnapos táborozáson a főgimn. cserkészcsapat 1921. augusztus 9–10–11-én. *Új Világ*, 3, 1921, 34, 2–3 [augusztus 21.]). „Csak úgy aludtunk azon éjszakán, mint hamu alatt a parázs. És glédába állva a hajnali vonat előtt, lángra lobbant harminc cserkész szemében a tűz indulást jelző szent parancsa: »Légy résen!«” – kezdi beszámolóját szerzője, aki akkor a gimnázium ötödik osztályának épp végzett tanulója (eperjesi születésű, s 1924-ben érettségizett, Wallentínyi Samu az osztályfőnöke, s bár a leírásban senkit sem nevez meg – ez bontaná a stílust, illetve a műfajt –, parancsnokaik személye kétségtelen. Útvonaluk pontosan kijelölhető, az utolsó szakasz kivételével; ahogy Mednyánszky pátriájából, amelynek mély tónusú, víztükreiben az alkony fényeit összegyűjtő, rozsdavörös árnyalatait, egyöntetűbb jellegét vásznairól ismerjük, áttérnek a *Branyiszkó* hágójától a *Dluhy-patak* (*Dlhý potok*) mentén a *Smrekovica* alá, a fekete áfonyával benőtt kítaruló nyereghez. A domború *Smrekovica* keskeny gerincösvényéről belátni az egész Szepességet, a *Magas-Tátra* tarajáig; az írásban a *Vysoka hora* a magassági adat szerint a mai *Pátria*, meredek nyugati áthatolhatatlan fenyesével igazi Szepesség, akárcsak (s itt nem épp a közigazgatási határról van szó) a *Smrekovica* felé vezető, nappal is vörhenyes félhomályt őrző erdei fenyős gerinc. A „nyeregnél” magasló domborodáson akkortájt még nem volt meg a zárt üvegverandás *Lieskovsky-menház*, s míg a letörésben, il-

letve ösvényein alatta a sárosi oldalon lejutottak a singléri útra (ma *Kopytovská dolina*, *Kopitói-völgy*), valóban „pfadfinder” (Pfadfinder = úttörő, pionír) feladat lehetett. De ez már a *Szinyelipóci-völgy* tárolkozásával együtt Szinyei Merse Pál fénnel teli és üdezőld ecsetvilága, s a szemközi vonulat mögött áll Jernyén romos családi kastélya s kúriája, s ott van a sírja. Az élménycserkészést érzékelendő foglaljuk be e helyütt vázlatunkba a tárcza szövegét:

„...Alig vettük észre, hogy hűvös szellő fujdogál, mert szívünket meleg öröm töltötte be: valóra vált a régi vágyunk: három napig kint tanyázunk a szabad ég alatt. Szepesváraljára vitt el minket a vonat. Ki ne ismerné – legalább hírből – ezt a régi, hányt-vetett sorsú várost, dombtetőn nagy, szép gót templomával, melynek mély harangszava még a porlandókat is felébreszti a híres temetőkertben. Ki ne látta volna azt a nagy múltú várat, mely magasan őrködik ott messze vidék felett, s melynek ma ugyan már erősen omladozó falai (azóta részben helyreállított – Z. L.) még mindig szívetdobbantóan visszhangozzák sok-sok csata zaját? A délelőttöt a városban töltöttük. Poggyászsunkat az evangélikus elemi iskola egy osztályában helyezve el, a főtéri templomban közösen fohászkodtunk a »Cserkész Istenhez«-hez, s azután megnéztük az egész várost parancsnokainkkal, akiknek magyarázatai még maradandóbbá tették bennünk e művészettel megépített, ősi, megszentelt falakra való emlékezőt. Hazaszálltak a hírvívó képeslapok, s azután indulóink hangjára kitárult sok ablak, s fehér keszkenők lengtek a vidáman tovább menetelő kis csapat után. Délre zajos lett a vár. Ijedten s vijjogva röpködtek felettünk a magas őrtorony szárnyas lakói (vércsék – Z. L.), míg mi bejártunk minden zeget-zugot a négy fallal körülvett fellegvárban; meghallgattuk útmutató könyvecskénket, mely a vár történetével ismertetett meg, s rövid pihenő után a *Paradicsomnak* nevezett *Sziklakerten* át *Hadkőcra* vettük utunkat, ahol hátizsákjainkon igyekeztünk könnyíteni. Örömmel ültük körül térképeinket, melyek a körülöttünk terpeszkedő dombsorok között megmutatták további utunk irányát a branyiszkói menházhoz. Lassan kanyargott fel vidám daloló csapatunk az odavezető szerpentinen, s az este ropogó tűz mellett talált minket ott. Mohával, fenyővel párnázott ponyvasátraiink pihenőre hívtak, takarodót fújt a trombitásunk, s óránként váltakozó őrök s a ragyogó millió csillag vigyáztak álmaink felett.

Másnap a *Dluhy-patak* vize lett az útitársunk. Ez mosta ki szemünkől az álmot, ez vezetett a *Vysoka Hora* (1172 m) alatt a néhány évvel ezelőtt leégett *Smrekovica* (1193 m) lábához. Gyönyörű fenyvessel borított hegyek között poroszkáltunk, bódított a tűző nap s az illatozó fenyők, nagy keletje volt az üdítő, dúsan termő borovnyicának. A sűrű erdőt csak néha váltották fel kisebb-nagyobb legelők, melyeken a nagy szárazság dacára is buja fűben dúskáltak szétszóródott csordák. Úttalanná tette az erdőt az idő, igazán »Pfadfinder«-ek voltunk, míg Singlér faluban a kitűnő savanyúvíz-kút (*Szultán* – Z. L.) körül letelepedhettünk. Szakácsaink nehezen tudtak csak megfelelő mennyiségű ételre szert tenni, de mégis két bogrács birkahússal, kenyerekkel, rizzsel felpakolva mentünk be a *Szinyelipóci-völgybe*, hogy ott majd sátorfánkat felüssük.

Ebben a völgyben híres, sokszor megénekelte mondák születtek. Magasan felettünk *Bánk bán* vára, a messze földön ismert *Kőasszony* (*Kamena baba*), a *Virágos-kertnek* nevezett sziklacsoportozat, *Mózes oszlopa*, az *Ölelkező pár sziklája*.⁶

Ebben a vadregényes környezetben töltöttünk mintegy huszonnégy órát. Úgy éltünk, mint az indulónk mondja: »Alsunk, ahol helyet kaphatunk, eszünk, amit főzünk mi magunk«. Fenyőfából két nagy sátrat építettünk, jól megszerkesztett tűzhelyünk csak úgy ontotta a sok jó főztet, igazi otthon teremtettünk magunknak. Őrtüzünk messze világított, s szálló pernyék a csillagokig emelkedtek belőle. Horkolásunkat szerte fújta a hűvös égi szellő. A felkelő napot vidám nóta köszöntötte itt és ott a magasban. Hárman közülünk kötelek segítségével eljutottak a megközelíthetetlennek hitt *Kőasszonyhoz*, többen *Bánk bán* várába mentek fel, mások a *Vratnica* sziklakaput és a *Komin* barlangot keresték fel. Bejártuk a völgyet, a ma ártatlanul a mélyben csörgedező kis völgyi patak évezredes munkájának, szeszélyes játékának maradványait. Fáradt, elcsigázott csapatot hozott este a vonat haza, megérdemelt pihenőre az otthoni ágyba.” (Csak az eperjesi-orlói vasútvonalról lehet szó, de azt Héthárstól Kisszebenig bármely közbeeső község megállójánál érthették el, újabb alapos gyaloglással... – Z. L.)

Az eperjesi cserkészcsapat megalakulását Bodnár Gábor: *A magyarországi cserkészlet története* című könyvében (Püski, Budapest, 1989) az evangélikus főgimnázium csapataként az 1914-es évre teszi (17); működésének azonban a világháború alatt nincs nyoma, új-

ból csak *A Mi Lapunk* 1920/21-es évfolyamában olvashatunk róla, amely fiúcsapatának és leánycsapatának létszámát közli (105 és 37).

A csapat történetének megírása ma már körülményes, a másutt szereplő adatok és beszámolók anyagát azonban kellő módon egészítik ki az *Új Világ* közlései, amelyek a csapat mindennemű tevékenységéről, természetjárásáról, táborozásairól, kulturális rendezvényeiről tudósítanak.

„Cserkészavatás. F. hó 8-án Savanyúvízre és Cemétére rendezett kirándulás keretében avatták fel a kollégiumi főgimnázium ifjú cserkészzeit.” (*Új Világ*, 3, 1921, 20, 3 [május 15.])

„Cserkészek Ceméten. F. hó 28-án kedves látványnak lehetett tanúja a véletlenül az utcán tartózkodó közönség. A kollégiumi főgimnázium cserkészei, tanáraik vezetése alatt, fiúk és leányok vegyesen ródlikirándulásra mentek Cemétére. (...) összesen mintegy ötvenen húzták maguk után a karakterisztikusan karcsú svéd szánkókat. Csakhamar hangos volt a cemétei erdő. (...) A gyerekhad kint is ebédelt a »Zabjánán«, ahonnan egy páratlanul jól sikerült sportkirándulás kellemes emlékeivel tértek haza a késő délutáni órákban” (*Új Világ*, 4, 1922, 1, 2).⁷

„Cserkészek – Kiállítás és hangverseny – A kiállításon famunkák, favésések és égetések, lombfűrész-, háncs- és agyagmunkák voltak kiállítva. Azonkívül rajzok, festmények, fényképek, kézimunkák, virágasztalok, állványok. Az ipari részben az oktatást Bárdossy tanító látta el, a cserkészlányok papírmunkaműhelyét, ahol háncskosarak, sztaniolképek, árnyképek és egyéb dísz tárgyak készültek, Gömör Jánosné, a koll. igazgató neje, irányította. (...) Könyvet kötnek saját műhelyükben, a cipésmesterséget, szabóipart tanulják, van teljesen felszerelt famunkaműhelyük.” (A kiállítást a gimnázium tornatermében rendezték meg 1922. május 6-án és 7-én. *Új Írás*, 4, 1922, 18, 4 [április 30.]; a fenti leírást és a következőket pedig *Új Írás*, 4, 1922, 21, 2–3 [május 21.]).

„Május 13-án és 14-én a kollégium cserkészcsapata kétnapos szlovák és magyar műsorú hangversenyben mutatta be kulturális tevékenységét valóban meglepő eredménnyel. A kollégium tornacsarnokát mindkét alkalommal zsúfolásig töltötte be előkelő közönség, szülők, rokonok. A zsupán képviselőjében ott volt dr. Gallay Vladimír zsu-

páni tanácsos. (...) Zene, dal, szépirodalom, költészet mind oly interpretálásban került érvényre, mely messze felülmúlja egy gimnáziumi önképzőkör kereteit, és a célirányos munka, fokozott önképzés és nevelés által adott hivatottságot árul el. (...) Frenyó Erzsébet, Körtvélyessy István magyar nyelvű, Bleuer László és Neuwirth Márta szlovák nyelvű szavatai sok tapsot aratnak.” Kovács Bözske Wienarszky *Legendáját* adta elő hegedűn Steinhaus Ilona zongorakíséréte mellett. A cserkészfiúk egyfelvonásos színművet mutattak be. „A csellón Hol-lénia Zdenkó mutatkozott be mint ifjú virtuóz, ifj. Ghillányi László kísérte zongorán, aki mint dalszerző két hangulatos magyar dalával aratott őszinte sikert.”

A műsoros estre eljöttek a kassai cserkészek is, mintegy hatvanan. A kiállítás és a hangverseny tiszta jövedelme a szegény sorsú cserkészgyerekek felruházására és segélyezésére fordított.

„Ugyancsak megható jelenet tanúi voltak azok is, akik a kollégiumi cserkészdiákok hálájával tudtak együtt érezni, amint ők tanáraik vezetése alatt kivonultak az ev. temetőbe, ahol elhunyt mestereik, nevelőik sírjára tették le a hála, kegyelet és megemlékezés kedves koszorúját.” (*Új Világ*, 4, 1922, 45, 3 [november 5.].)

„Sikerült Petőfi-ünnepélyt rendezett a kollégium cserkész-ifjúsága f. hó 18-án esti 6 órai kezdettel az őszi Kollégium nagytermében. Az ünnepélyen jelen volt a város egész magyar társadalma. Az ifjúság alapos fölkészültséggel hódolt a nagy költő emlékének, értékes fölolvadásokkal, dallal, szavallattal és zenével.” (*Új Világ*, 5, 1923, 9, 3 [február 25.].)

„A helybeli koll. gimnázium cserkészeinek kirándulása. Késmárkról írják: Frenyó Lajos és Wallentínyi Samu vezetése alatt 32 gimnáziumi cserkész érkezett Késmárkra szombaton este, ahol megháltak, és másnap a Magas-Tátrába vonultak. Megszemlélték a fürdőket, és miután az Itatón megháltak volt, másnap a Zöld-tóhoz rándultak. Miután az időjárás e kirándulásnak nagyon kedvezett, a kirándulók a legszebb emlékekkel tértek ismét vissza Eperjesre.” (*Új Világ*, 5, 1923, 23, 3 [június 3.].)

„A Karpathenverein Prešovi Osztálya a koll. főgimnázium cserkész-csapatával együtt f. hó 19-én, vasárnap, az iparvasút igénybevételével társaskirándulást rendeznek a Szigordi-völgybe és esetleg a dubniki opálbányába.” (*Új Világ*, 5, 1923, 34, 3 [augusztus 19.].)

„Hazajönnek a cserkészek. Közel öthetes táborozás után, muzsikás jókedvvel, szombaton este érkeznek haza cserkészeink, akik a páratlanul szép gromosi táborban töltötték el az idei szeszélyes nyarat. (...) Harmincöten táboroztak az idén Kocsák főparancsnok és Flórián Laci ifjúsági parancsnok vezetésével a csodaszép gromosi táborban, és feltestvériesültek a cserkészelet parancsolta magasabbrendű emberszeretet nagy összefogásában. (...) A mi városunk közönsége sokat látogatta a tábort, melynek mintaszerű vezetése, berendezése, fegyelme s sok évi tapasztalatokon nyugvó példás élete mindenkit, aki kint volt, elbájolt, elbűvölt. (...) Hangos nótával vonulnak majd be ma este a fiúk a városba, és a tábor lebontott sátrainak helye már elhagyottan néz bele a gromosi éjszakába.” (*Új Világ*, 17, 1935, 32, 1 [augusztus 11.].)

„Az ifjúsági vezető Weiszer Pali, aki a volt ifjúsági parancsnokkal és jelenlegi titkárral, a nemsokára katonai szolgálatra bevonuló dr. Flórián Lacival együtt azon igyekezik, hogy a fiúk »Béla bácsijá«-nak mentül kevesebb gondja legyen a gyerekekkel.” (*Új Világ*, 18, 1936, 28, 2 [július 12.].)

Az 1937-es táborozásról már szó esett. Látogatás az eperjesi magyar cserkészek palocsai táborában: „... egy hétre jön 14 cserkészlány”, vendégek érkeznek Eperjesről, Kassáról, Ólublóról és Lőcséről, a Poprádban fürödnek, majd a kürtszó hallatára térnek a táborba ebédhez (rántott csirke). „Az ügyeletes napostiszt, Weiszer Pál parancsnokhelyettes előzékenyen a vendégek rendelkezésére áll, és körülvezeti őket a táborban. Budapesti vendégek is vannak. (*Új Világ*, 20, 1938, 30, 3 [július 23.].) A tudósítást F. L. jegyzi.

Ősszel, az államünnep alkalmából a cserkészcsapatot szereplésre kérték fel, a Zöld-fa udvarterén azonban a tábortűz fényében már csak némajátékkal léphettek fel (Scholze László játszotta a „királyleányt”).

De talán cserkészakcióként tarthatjuk számon a „költői verseny” emlékoszlopának megmentését, amelyet a Széchenyi-kör emeltetett 1883-ban. Azt ugyanis 1939-ben ledöntötték, de a fiúk egy éjjel elásták, s így a háború utáni kedvezőbb viszonyokban vissza lehetett helyezni talapzatára.⁸

Maléter Pál rajparancsnok 1936. szeptember 24-én érettségizett Eperjesen a szlovák kollégiumi gimnáziumban, osztályfőnöke ekkor

dr. Stanislav Felber, az I. és a II. osztályban azonban még Wallentínyi Samu, mivel a II. B osztály koszorújának szalagfelirata szerint temetéskor ő volt az osztályfőnökük, s a búcsúszavakat Suhajda Vilma mondta el, aki Maléterrel együtt érettségizett. Nyolcvanadik születésnapja előestéjén, 1997. szeptember 3-án az eperjesi *Večerník* ismerteti életpályáját (*Maďarský hold prešovskému rodákovi* [Magyar tiszteletadás Eperjes szülöttjének]), s szeptember 4-én a város polgármestere, Juraj Kopčák mérnök részt vett az ez alkalomból a Budapest melletti Tököl községnél levő katonai repülőtérnek, ahol 1956-ban Malétert letartóztatták, mint Maléter Pál Repülőtérnek a névadó ünnepején. Sírjára a köztársasági elnök, a honvédelmi miniszter és az Országgyűlés képviselője után a polgármester szülővárosa nevében helyezte el a kegyelet koszorúját. S itt adta át Keleti György akkori honvédelmi miniszternek a város In memoriam Maléternek adományozott emlékérmét, amellyel Eperjes első írásbeli említése 750. évfordulóján a hagyományait gazdagító kimagasló tudományos, művészi, közéleti és sportbeli eredményt, érdemeket szerzett személyiségeket tüntették ki; a csatolt videokazettán a család Fő utcai lakhelye, háza is látható. A koszorúzás után Göncz Árpád megköszönte a részvételt, megjegyezve, hogy „az számunkra is megtiszteltetés”. Maléterné Gyenes Judit úgyszintén személyesen mondott köszönetet, és fejtette ki, mennyire örül annak, hogy eljöttek az ünnepségre Pál szülővárosából is. Ő 1954-ben volt Eperjesen, s a város igen tetszett neki. Kezdetben arra gondolt, hogy férje földi maradványait apja mellé, a kassai Maléter-sírboltba temetteti, de úgy hallotta, hogy azt felforgatták, kifosztották. Most azonban úgy hiszi, hogy a legigazibb, ha itt marad bajtársai között (M. Országgh tudósítása szerint. *Prešovský večerník*, 1997, 170, 8–9 [szeptember 9.]; a fentiek ugyanott 8, 1997, 166, 5 és 169, 1).

Maléter Pál újratemetésén a 301-es parcellán ott volt dr. Weiszer Pál, aki nála egy évvel korábban érettségizett, s akivel a prágai egyetemi évek alatt együtt laktak, valamint volt osztálytársai közül a Budapesten élő K. Suhajda Vilma s az akkor pozsonyi Tőszögi Iván építésmérnök, koszorújukkal az egykori eperjesi cserkészcsapatot is képviselve. Maléternek az Egyesült Államokban élő egyik leánya 1994 nyarán Eperjesre látogatott, hogy felkeresse nagyanyja sírját.

A volt eperjesi cserkészcsapatnak ma (2000-ben) még 11 tagja él Eperjesen, egy Kassán, ketten Pozsonyban (s kettőnek Pozsonyban van a sírja), egy cserkészlány Prágában, ezenkívül néhányan Magyarországon és az Egyesült Államokban. De a csapat tagja volt a Poprádon lakó Bornemisza István is; legutóbbi kötetében (*I. Töredékek az életemből*. Madách-Posonium, Pozsony, 2002) a Maléter Pál-fejezet jelentős hozadék a cserkészcsapat, a palocsai tábározás és a nevezett életútjának a megmutatásában (lásd 72–81).

A Kollégium főgimnáziumának keretében 1924-től Andrej Slád-kovičről elnevezett önképzőkör működött. A Kör által előadott színdarabokban többször szerepelt Flórián László és Sáfrán Pál, aki az 1932/33-as tanévben az önképzőkör elnöke volt, s mindketten kitűntek előadásaiikkal is. Ónodi Olivért a Kör irodalmi kísérleteiért és előadásáért dicséretben részesítette, akárcsak az *Új Világ*ban és *A Mi Lapunk*ban tökéletes verselésű költeményekkel jelentkező Eisert Árpádot (1929-ben érettségizett, a Károly Egyetemen orvosdoktori diplomát szerzett; egyikük sem volt cserkész, e felsorolásból azonban nem tartjuk célszerűnek kihagyni őket). A magyar cserkészcsapat rajparancsnoka Berndt Richárd az 1935/36-os iskolaévben alelnök, egy évre rá, az érettségi évben a Kör elnöke volt.

Sáfrán Pált 1939-ben avatták a prágai Károly Egyetemen orvosdoktorrá. A holocaust áldozata lett, emlékét az eperjesi Raymann-kórház első pavilonjának előcsarnokában márványtábla őrzi. Budai László a Don-kanyarban maradt; két testvérünk többéves szovjet deportálásból tért vissza.

Jegyzetek

1. Az S. L.-jelzet Sándor Lászlóé, a későbbiekben a szlovenszkói magyar irodalommal is foglalkozó ismert publicistáé, kritikusé és műfordítóé. Itt idézett „festését” *A Mi Lapunk*ban (a továbbiakban: *AML*) is olvashatjuk (Este a táborban. Sándor László [Kassa] naplójegyzeteiből. *AML*, 1930. szeptember, 167). Arról is beszámol, hogy az eperjesi cserkészcsapat táborba szállásakor július 10-én az állomáson csatlakozott három kassai cserkész, akik éppúgy, mint tavaly velük tartottak (*AML*, 1930. szept., 171–172). Az eperjesi–kassai kapcsolatokra ismételtelen rámutattunk. A kassaiak létánfalvi (Letanovce) táborában már 1923. július 24-én első

találkozót adtak egymásnak a kassai, eperjesi, losonci fiú- és leánycserkészek vezetői, s megtárgyalták az együttműködést – Konrády Lajos (Kassa), dr. Buczkó Emil (Kassa), dr. Wallentényi Samu, Frenyó Lajos és Scherer Lajos (Losonc).

2. Frenyó L.: Tátrai diák turisták a XVII. században. *Eperjesi Lapok*, 35, 1910, 24, 1 [június 1–2.]; 25, 1 [június 19.]; Kirándulás a Nagyszalóki-csúcsra 1664-ben (Öreg turista. *Prágai Magyar Hírlap*, 9, 1930). – Peéry Rezső mint könyvtárost látogatta meg az ősi Kollégiumban (Az eperjesi tanár. In: uő: *A végzet bábjátéka, avagy peremmagyarok az idő sodrában*. Kalligram, Pozsony, 1944, 346–349).
3. „Testvéri köszöntés a jubiláló magyar cserkészekhez... A köréje sereglett első cserkészek nyomán”, „A mi vágyainkban a cserkészlet az egész életet jelentette.” J. M. leánygimnáziumi hittantanár (i. h.) A felvidéki csapatok alapításáról már 1913-ban lásd *AML*, 1929. június, 145.
4. A Fogarassy-kötet lajstromaiban Michalidesz Béla, Veselics Jenő, Tauth Aranka, Ljach Erzsébet, Papp Sándor, Engler Miklós nevével találkozunk még (58, 59, 112).
5. A Kárpátgyűlés túraprogramjaiban benne vannak a Sóvári-hegyek, a Csergő vonulata, Palocsa, Ólubló vára, a dunajeci Vöröskolostor. Távolabb délnyugati irányban a Király-hegy, Dobsina, az Uhornai-tó, Stósz, a Szádelői-völgy, a Kojsói havasok, az Erika-menház, a Hernád-áttörés, a Szlovenszói Paradicsom, Kizsel (Kysel) szurdoka a Pawlasz-vízeséssel (Pawlasz József dr. ügyvéd itt halálos balesetet szenvedett; a helyet emléktáblával jelölték), ma az Óruzsini- (Ružíni-) víztározó szakaszává duzzasztott Hernád fölötti Sivec, átellenben a Branyiszko-hegység s természetesen a Magas-Tátra.
6. A terület Sirokától az Eperjest északkeletről övező két Strázs-hegyig, valamint a tőle délre fekvő Kende község határáig Bánk báné volt. Kegyesztése után került a Keczerék és Szinyeiek birtokába. Szinyelipóci várának már csak nyomai vannak, romja növényzettel elfedett. A *Kőasszony* mondáját Tompa Mihály dolgozta fel regéiben, olyan változatban, hogy amikor a várúr fiának mást választott mátkául, annak falubeli szerelme gyermekével a mélybe szándékszik ugrani, s megkövül („De a kőasszony áll a bérc felett, / Fogván ölében a kis gyermeket”). Frenyó összegyűjtötte a monda változatait (*Eperjesi Lapok*, XCIV, 1919 – megkérdőjelezve a Repčák-féle bibliográfiájában).

A Branyiszko-hágón volt menház előterében a cserkészek kirándulásokra még állhatott az 1849. február 5-én lezajlott csatának honvédek emlékműve. Ebben a magyar honvédekkel együtt a szlovák zászlóalj katonái is hősiiesen harcoltak. Podhoránszky (Erdősi) Imre piarista tanár és gróf Kreith József majdani görög katolikus kanonok, 48-as honvéd,

tábori lelkészek feszülettel a kezükben a csapatok élén vezették őket támadásra.

7. A *Zabjánán* emlékoszlop jelöli az 1881-i kettős pisztolypárbaj helyét, amely báró Luzsénszky József számára halálos kimenetelű volt; a nagysárosi sírkertbe temették. Egyébként Ceméte-fürdő a 16. századtól adománylevéllel is megerősítve a város tulajdona volt. Majálisoknak, az egyikén 1892-ben Jókai Mór is részt vett (a táncmulatságon pedig ugyanebben az évben József főherceg is), érettségi találkozónak, az ETVÉ Anna-bájlainak, cserkészavatásnak, év végi iskolai kirándulásoknak színhelye. Márai Sándor, aki gimnáziumi tanulmányainak utolsó évét járta a városban (1916/17), a *Négy évszak* (Révai, Budapest) egyik írásában választja témaként, visszaemlékezésként. Fürdőházában „A vendég fakadokban fürdik”. S „ha megmarad az erdő, az őzek és a málnák, továbbá a fakadak mellett, emlékezetemben szép jövőt jósolok Cemétének” (i. h. 125–126).
8. Petőfi Sándor születésének 150. évfordulóján a Csemadok rendezésében a Szlovák Írószövetség részvételével 1973 tavaszán tartott ünnepelés során az ősi Kollégium előcsarnokában Jancsó Adrienn Petőfi-verseket szavalt, s a résztvevők felkeresték a cemétei Petőfi-bükkfát és a költői verseny emlékoszlopát az egykori tulajdonosa szerint elnevezett Willecsh-hegyen (eredetileg Szent László-hegy, magyar település volt templommal és kolostorral, Róbert Károly korában azonban elpusztult, s helyén vendégfogadót építettek, gyógyító kénes forrása kiapadt, de a hely az ötvenes évekig kedvelt maradt a kirándulók által, a Borkút felé vezető út mentén. Az emlékoszlopot ledöntéséig vaskerítés vette körül).

A költői versenyről dr. Máriássy Béla az Eperjesi Széchenyi-kör Tompa-emlékünnepe 1902. október 5-én előadást tartott, ez kiadványként is megjelent (*Tompa Mihály Eperjesen*. Kósch Árpád Könyvnyomtató-intézetéből, Eperjes, 1902). A költő 1844/45-ben tíz hónapot töltött a városban. Ifj. Péchy Tamás nevelőjeként, mentoraként s annak bátyjával, a joghallgató Péchy Istvánnal együtt a Fő utca 60-as számú házában laktak három hónapig Thomka ügyvédnél teljes ellátásban. Az ügyvéd az utcára néző emeleti szobákat lakta, a fiúk a nyirkos és sötét udvari szobát, ezért a Windische Gasse, a mai Szlovák utca egyik földszintes épületébe költöztek át (7-es szám). A Fő utcai homlokzaton márvány emléktábla (1902) örököltette meg a költő ittlétét, ezt azonban 1938 őszén eltávolították, akárcsak a 82-es számú házban 1878-ban leleplezett Kerényi-táblát s a szomszédos ház két emeleti ablaka közti Petőfi-táblát (Kerényi két szobát bérelt benne, s itt lakott egy hónapig nála Petőfi). A költői verseny tárgyát (*Erdei lak*) Irányi ajánlotta hármuknak. Sebesi Ernő az eseményt versben örököltette meg – *Emlékezés az „Erdei lakra”*:

„S szerény Kerényi jött utánuk fázva; / E versenyben jól tudta: úgyse győz” (*Új Világ*, 19, 1937, 27, 2 [július 24.]). Moyzes Miklós (Mikulás) nyugalmazott tanítóképezdei igazgató *Tompa Mihály költő* címmel férfikarra szerzett partitúrát (szövege megvan szlovák fordításban is; kézirat, Löffler J. másolata, 1920).

A belső keleti kapu fölött ívelő, gótikus bejáratával az utcára nyíló ház volt a tábla (Szedria). A Kerényi-ház kapualjából azt a gótikus ajtókeretet ismerjük, amely fölött a város első (és mai) háromrőzsás címerét látni s tőle jobbra stilizált, pajzsán epercsomót tartó kezű „másolatát” (a kézfej Vak Béla epret tapogató kezét jelképezi). Kerényinek a Szebeni úton (a későbbi Meliorisz-kert) és Kálvária mögött is kertje volt, ezeket gyakran látogatták, az utóbbi a Kern-kert (Kernufka) a városnak a 18. században tisztiorvosa szerint nevezett, édesvízű forrással, ahol két táblába vésett versszöveg díszelgett, Horatius és Kerényi verse (a kőtáblát Gallotsik Vilmos, a város orvosa, akinek a kert tulajdonába került, kerettel és üveg fedőlappal látta el, de az emlék elveszett):

Horatii votum

„Hoc erat in votis: / modus agri non ita magnus, / Hortus ubi et tecto vicinus ingus / aquae Et paulum silvae / super his fons foret”

Horác kívánsága

„Ez volt szívem egész vágya: / nem éppen nagy szántóterület, / Ott, hol kert simul hozzá és / hajlékomhoz közel bő vízű forrás / S hol ezen felül egy kis erdő / részlet volna.”

(*Satiram liber II, Satira VI*). Ehhez társult Kerényi *Hárs alatt* című saját verse – „E hársfa alatt terem nekem dalra a gondolat...” kezdetű.

A kert e részén át a forrását is elfeledve napjainkban autóút épült.

Könyvekről toldalékkal

Gyakran találkozunk azzal a véleménnyel, hogy a holocaust irodalma zsúfolt. Ezt azonban az alábbiakban ismertetendő köteteket tekintve – átfedődéseik ellenére – sem tarthatjuk mérvadónak. Azonosságuk az „el nem múló múlt”, „történet, amelyet nem lehet meg nem történtté tenni”, s amely mindegyik közösséget megismételhetetlenségében és egyedülvalóságában, azaz sajátosan sújtó tény. „A deportálás története kimeríthetetlen téma” – írja Sas Andor (*A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945*. Kalligram, Pozsony, 1993, 264 p.; 171). A részletre összpontosuló vagy az összefüggéseket többé vagy kevésbé átfogó, stílusként felfogható nézőpont és értékelésmód által kivehetőbbé válnak az egyes változatok és műfaji tipológiájuk. Az egyik pólust jelentheti a pusztaszámbavétel, a tények időrendi felsorolása és statisztikai jellemzése mint „zérus fokú” stilizálás. Így iktatja könyvében Simon Wiesenthal az elmúlt két évezrednek a zsidók pusztítását célzó eseményeit és akcióit – naptárszerűen (*Le livre de la Mémoire Juive*. Édition Robert Laffont, S. A, Paris, 1986; *Jeder Tag ein Gedenktage. Chronik jüdischen Leidens*. Bleicher Verlag, Gerlinger, 1988; 2. Auflage, 1989). A benne feltüntetett hónapok és napok egymásutánjában jelölt évszám a napokat pusztasá rögzítésként is megrázó emléknappá avatja.

Sas Andor ahhoz a tanárnemzedékhez tartozott, amelynek még teljes volt a képzettsége. Nyelvtudása egyaránt terjedt ki a világ- és a klasszikus nyelvekre, beleértve a hébert; utalhatnánk zenei műveltségére stb. Irodalomtudósként belátja az irodalom filozófiai dimenzióit, amint arról például Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetében* idézett *Madách és Hegel* című dolgozata tanúskodik (Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár 1926, 396). De érdeklődése a kezdetektől fogva a történeti anyag szabatos levéltári kutatására, feltárására irányul, ahogy azt kötetünk anyagára nézve a szerkesztő (Csanda Gábor) jegyzetében kellőképpen kiemeli. (A hivatkozott irodalom és a forrásmegjelölés elhagyása a könyv olvashatóságát szolgálja, bár a kutató

számára nem fölösleges, ha feltételezheti, hogy van egy dosszié, amely ezt is tartalmazza, s amelyet egy könyvtár, levéltár vagy a Zsidó Kultúra Múzeuma őriz.) A történész Sas Andor természetesen nem hagyhatja ki a visszatekintést a szlovákiai zsidóság múltjára s ezen belül egyetlen helyszínnek, a pozsonyi gettónak, vagyis a Zsidó utcának és történetének megidézését (20 skk.). Ennek kapuja 1840-ben nyílt meg, s az élet benne a korlátozások ellenére a polgárjogi státusz és az egyenjogúsítás felé fejlődött. Paradox kontrasztként merül fel, hogy „ez a régi gettó nyomott hangulatával, korlátozásaival, elkülönítettségével együtt még mindig több életlehetőséget engedett lakóinak, mint a szlovák állam törvényei 1939 és 1945 között. Nem elég azt mondani, hogy a régi pozsonyi gettó 1939-ben mintha kilépett volna a múltból, mintha visszahelyeződtek volna régi kapui és emberei. Ennél sokkal rosszabb történt” (23); a „zsidó népcsoport... egy fasiszta csatlósállamnak nem polgára, hanem gyűlölettel és megvetéssel kezelt fosztogatási objektuma lett. A szlovákiai zsidóság 1942-ben 57 000, 1944-ben további 15 000 hozzátartozójának deportálásával fizette meg ezt a sorsfordulatot” (25).

A szerző a történész és a jogász tárgyas, szakszerű, esettanulmányként ható leírásából (Sas Andor három doktorátusa közül az egyik a jog- és államtudományi volt) következőleg s azt keretezve fogalmazza meg ítéletét. A dokumentumok közlésével, jegyzőkönyvek részleteivel, a résztvevők tanúságát, vallomását tartalmazó fejezetekkel, a statisztikai adatokat egyáltalán nem csupán kiegészítésként alkalmazva, hanem azokat értelmezésükkel együtt a középpontba helyezve, komponálása és fogalmazásmódja a kötetet mindvégig rettetében is lebilincselő olvasmánnyá avatja. (Jelentőségét illetően lásd Tóth László: A csehszlovákiai magyar művelődés kezdetei 1945–1948 között. In: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Kalligram, Pozsony, 1993, 273–274.) Fejezeteinek tömörsége és logikája pedig a könyvnek feszes kompozíciót kölcsönöz. Ezek lexikonszerűen sorolják fel és jellemzik a körülményeket és a tényezőket a német és a megszállt keleti területeken kívül a zsidóüldözés legkíméletlenebb változatában (A Zsidó Központ, A Pracovná skupina, Morávek és a Központi Gazdasági Hivatal, A szlovák állam elnöke – J. Tiso, A szlovák parlament, A jogfosztást legalizáló jogszabályok, Az egyház szerepe, A sajtó szerepe és mások). A Zsidó Központot

(Ústredňa Židov, ÚŽ) a hatóságok hivatalos áttételeként létesítették, „az üldözést támogató és megkönnyítő eszköz helyett” azonban „annak hathatós enyhítőjévé és elhárítójávé” (240) vált. Keretében szerveződött az illegális Munkacsoport (Pracovná skupina). Eközben a Lengyelországba szállítás általában a gyűjtőtáborokból történt, míg az úgynevezett munkatáborokban az ittmaradókat koncentrálták családdostul is. Lakóik ipari tevékenységet folytatva – állami megrendelésre és rabtartóik számára – kísérelték meg az átvészélést, a deportálás elkerülését. Amint tudjuk, a deportálásnak két hulláma volt: az 1942-es és az 1944–1945-ös deportálás (mindkettőt a megfelelő fejezet részletezi; lásd 153–173).

A szerkesztő egy helyütt a monográfiának emlékirat-vonásait említi (251). Ez a kötetben, igaz, csak háttéri és lappangó, egy-két részletben sejlik fel. A kötet zárásaként az elhurcoltak valóságélményének és az ittmaradók reflexiójának idézésében az utóbbi tulajdonképpen vallomás és önjellemzés: „Akiket vagonokba zsúfoltak, deportáltak, s akik mocsaras lengyel tájakon romokat takarítottak, gyárakban robotoltak, hordták halastavakba a krematóriumok áldozatainak hamvait..., azoknak, ha fizikailag bírták a rabszolgamunkát, csak egy gondjuk volt: védekezni a munkavezetők és felügyelők durvasága ellen, ételosztásnál egy-két kanállal több leveshez jutni, egy falattal több kenyeret szerezni... Aki azonban otthon maradt, és végignézte az otthoni üldözést, majd bujdokolt és rejtőzött, annak több ideje és idegereje maradt gondolkodni. Nem tudta felfogni, hogyan nem homályosul el a nap az embertelenségek láttára, hogyan süthet közömbösen ennyi gonoszra és gonoszságra” (244).

Még megjegyezhetjük, hogy a könyv „kétnyelvűsége”, a szlovák dokumentumrészletek beiktatása, az intézmények és szervezetek szlovák nyelvű alakja s hasonlóképpen rövidítéseiké célszerű, a tényirodalom hitelességét, az aktualizálást, közvetlenséget fokozza. (De a Junger László szökését taglaló szakaszban a „Sabinovba ment” závaró, magyar szövegben a Kisszeben városnév a szokványos [168]. Ugyanott az »Ostrowianba szökött« lengyel betűje számunkra bizonytalanná teszi a jelölést; valószínűleg itt a Kisszebentől délre fekvő Ostrovany [Ostrovjany; Osztópaták, Osztropataka] községről van szó.)

Juraj Špitzer *Nechcel som byť žid* (Nem akartam zsidó lenni. Kalligram, Pozsony, 1994, 269 p.) című könyvének előszavában azt jelentésként tünteti fel a novákyi (a helység kevésbé ismert magyar neve Nyitránovák) gyűjtőtáborról és a munkatáborról, amelyhez a transzportok leállítása után az előbbit hozzacsatolták. A kiadásnál több mint két évtizeddel azelőtt megírt műben mint elbeszélő, mint az események résztvevője elsősorban a közlés hitelességét tartja szem előtt, művét így tudósításként vagy akár kulcsregényként olvashatjuk (vö. 10). Sas Andor szakszerű feldolgozásában – amint szoltunk erről – követi az események haladványát, sajátsága azonban, hogy az egyes fejezetek a történeteket szinte lexikonként rögzítik, s ekközben a történész tudatában van a közvetlen átélés jelentőségének, amelyből a kortörténet kutatója nem vonhatja ki magát (lásd i. m. 10), J. Špitzernél épp a közvetlen tapasztalat kerül az elbeszélés tengelyébe, minek következtében az atmoszférateremtés, a légkör, a háborús évek hangulatának felidézése, a rabok és rabszolgartatóik portréja, az elmélyülő pszichológiai és társadalmtudományi jellemzés válik erősségévé. A megtörténtnek és emlékének, az eseményeknek és értelmezésüknek egymásba játszódnása csakúgy, mint az egyes fejezetek mottójaként szereplő Josephus Flavius-idézetek a reflexivitást növelik.

Sas leírja a munkatáborok létesítését mint az átvészelés lehetőségét, szabatosan törzskönyvezi ipari tevékenységüket, a bennük kialakult szociális és kulturális életfeltételeket (i. m. 219–224), s kelő mértékben közli a novákyi munkatáborra vonatkozókat is. J. Špitzer emlékiratszerű tárgyalásmódjában a tényszerűnek szerves folytatásaként halmozódnak a részletek. Az ekképpen tanúságtételnek szánt mű ennek folytán s a fentebb vázolt műfaji kihatású sajtóságok jegyében egymástól külön tagolódó, de egyúttal egymást kiegészítő fejezetekből áll. Az irodalomelméleti vizsgálódás a műfaj fragmentumjellegét, részlegességét, töredékességét emeli ki, amelyet csak az – esetünkben átszegmentált – időbeliség foglal epikai egészbe. Köteünkben azonban az egyes fejezetek összefüggése és belső logikája is így hat, azaz erősíti a folytonosságot. A szerző művébe két „kitérést” komponál. Az első, amelyet csak részlegesnek minősít, Jose-

phus Flavius dilemmája. A *zsidó háború* írója belátva a harc folytatásának kilátástalanságát és meddőségét, átállt a rómaiakhoz, ebben vélve az átmentődés esélyét. Magatartását a szerző az asszimiláció formájának tekinti, s egymáshoz méri, illetve egymással magyarázza a történeti helyzeteket (168 skk.). A másik (231 skk.) az ellenállási csoport megszervezése a táborban, amelynek egy harci egység kialakításával megbízott vezetőségi tagja lett. Ez fegyvereket szerzett, tűzoltógyakorlatnak álcázott katonai kiképzést, sőt lövőgyakorlatokat folytatott, s felvette a kapcsolatot más ellenállási góccokkal, partizáncsoportokkal. Az író megállapítja, hogy a novákyi munkatábor szerveződésének és tevékenységformáinak fő célja az átélés összetevőjeként az elszigeteltség és a depresszió leküzdése volt. Az ellenállási csoport léte és akciói pedig azt bizonyítják, hogy a zsidóság, főképpen a fiatalabb nemzedék, nem a hagyományos zsidó fátumot, a beletörődést és hagyatkozást választotta, hanem el volt szánva az „értelmes halálra”. A „jelentés” utolsó harmadában megjelenő „kitérés” kompozicionális tényező, a „művön kívüli időben” szerves előzménye a táborlakók részvételének a szlovák nemzeti felkelésben, a szövegben azonban épp a részvétel kerül zömmel eléje, s az elbeszélés utolsó fejezete, megint csak „előzve”, a tábor felszabadulását, megszünését és a harci egységnek a nemeskosztolányi kaszárnyába vonulását foglalja magában.

Kiváló magyar fordításban (Mayer Judit) jelent meg Juraj Špitzer eszé- és tanulmánykötete, a *Kétség és remény* (Kalligram, Pozsony, 1994, 296 p.). Az előbbiben is felvetett kérdések újabb tisztázására tesz kísérletek, gyűjtőpontjában a zsidó léttel. A zsidóság történeti tapasztalatának összefüggéseit, következményeit és következtetéseit vizsgálja, kitekintést nyújtva a megfelelő irodalomra. Kiindulópontként jelentős mértékben támaszkodik a „puszta” tényekre, amelyek előbbi feldolgozásából sem hiányoztak, s a fejezetek tájolását szolgálják a mottók is. Többször utal a történészek vitájára (*Die Kontroverse*. München, 1964), amelyben összezapott a holocaustot egyedülvalóságában mint a történelemnek kizárólagosan német megoldását szemlélő értékelés azzal, amely „keleti” párhuzamát változatának

tekinti. Mindkét špitzeri kötet álláspontja ebben a holocaustnak egyetemesebb jellegében való felfogása. A *Kétség és remény* előszavában – szerintünk – azzal is, amikor napjaink valóságát bevonva megjegyzi: „...a tények tiszteletben tartásának kötelességéhez hozzátartozik az a jog is, hogy elgondolkodjunk rajtuk, és emberi osztályrészként fogjuk fel őket. Én éltem ezzel a joggal. Az olvasó is megtehetné ezt, és felvethetné magában a kérdést, vajon a szorongásnak és a meghatározhatatlan fenyegetettségnek ma is fennálló érzései nem gyökereznek-e részben a holocaustban is” (12; vö. továbbá 116, 119, 134 és másutt).

Hasonlóképpen vélekedik Koncsol László Engel Alfrédnek a következőkben ismertetendő könyve utószavában (183 skk.), s a kérdést mint egyetemesebb érvényűt válaszolja meg Rákos Péter is (Egy imádság, melynek az első szava „ámen”. In: uő: *Prágai őjrátat*. Kalligram, Pozsony, 1995, 252). De ugyanilyen értelmet tulajdoníthatunk Špitzer szlovák nyelvű művében egy helyütt, ahol Sas Andor Zsidó utcáját ecseteli plasztikus közvetlenséggel, a stílusának fanyar humorával megírt jelenetnek (amikor az elbeszélő a háború után újból erre tér): „ – Mi újság? – kérdeztem az éjjeli mulató előtt ácsorgó férfitől. – Mi volna? – válaszolt kiénekelt pozsonyi akcentussal. – Elvittek a zsidókat, azután a németeket és a magyarokat, ezek pedig itt maradtak. – Fejével intve a két hölgy felé, akiknek küllemük és viselkedésük semmi kételyt sem hagyhatott foglalkozásuk iránt” (i. h. 101).

Huszonhét történész és filozófus nézetét tartalmazza az Augsteint, R. et al.: *Devant l'histoire. Les documents de la controverse sur la singularité de l'extermination des Juifs par le régime nazi* (A történelem előtt. A zsidók megsemmisítésének a náci rendszer által mint sajátosnak a vitaanyaga. Les Édition du cerf, Latour – Maurburg, Paris, 1988; eredetileg: *Historikerstreit*. R. Piper Cmb HS Co. Kg, München, 1987). A kiadványban a német genocídium sajátos, egyedi voltáról vagy ennek tagadásáról, „banalizálásáról” – a kifejezés Gadamer-től származik – olvashatunk. Eberhard Jäckel megjegyzi, hogy közte és a keleti változat közt feltételezik az eltérő ismérveket, s nem tesznek egyenlőségeket köztük, mégis sokan mindkettőt egyazon szintre helyezik. Akik a történelmi kizárólagosságot hangsúlyozzák, a különbséget, különmeműséget a kétféle mögöttes eszmeiségnek tulajdonítják,

s az a színterek (gázkamra, munkatábor) eltérésben is kifejezést nyer. E. Jäckel a német holocaust példa nélküliségét abban látja, hogy „a múltban még sohasem határozta el egy ország, és nyilatkoztatták ki képviselői érdemileg a legmagasabb szinten, miszerint egy embercsoportot, amennyire csak lehetséges, teljességében kell megsemmisíteni, az öregeket, asszonyokat, gyermekeket és csecsemőket beleszámítva”, i. m. XXV. (A kinyilvánítás fedőneve volt a „végleges megoldás”).)

Engel Alfréd: *A dunaszerdahelyi zsidó hitközség emlékkönyve* (Kalligram, Pozsony, 1995, 220 p.) a kiadónak nyilván legrangosabb sorozatában, a Koncsol László szerkesztette Csallóközi Kiskönyvtár köteteként jelent meg a szerkesztő utószavával s gondosan összeállított jegyzetekkel. A könyvről nem írhatunk ismertetést, annyira csupán önmagával, azaz esetleg idézetek gyűjteményével volna jellemezhető. A hitközség történetével ismertet meg minket, keletkezésével és virágzásával, mindennapjaival és ünnepeivel, néprajzával és intézményeivel, s nem hiányzik belőle a zsidó humor eszközeivel megidézett idill sem, miközben az elejétől kezdve egyben a pusztulás végső akkordja is hallik soraiból meg a vád. A választékos, héber és jiddis szókinccsel tűzdelt archaizáló nyelve pátoaszával az örök emlékezést hivatott szolgálni. (A *Jegyzetek* bibliafordításai ezt a szintet tartják, 206–207 s másutt.) A mű a sorozatból nem mellőzhető, a fülszöveg szerint: „Engel nagy történelemismerettel és érző lélekkel megírt könyvének tanulmányozása nélkül hiányosan ismernénk a nagy Duna-sziget múltját, amelybe a zsidóság élete évszázadokra sűrűn beleszövődik.” A történeti anyag beható tárgyalása s a minduntalan felerősödő zsolttárszerű jajszó kettősség: a történész tárgyismerete és résztvevőknek, közelállókknak az emlékektől szabadulni nem kívánó alámerülése. Anyaga és kompozíciója ekképpen változó erősséggel képviseli Sas Andor megállapítását a „kortörténet feldolgozójának” feladatáról, akinek „distanciára lenne szüksége, hogy tárgyilagos lehessen”, de „a megrázó tényekről nemcsak érzékszervein és agyán keresztül szerez tudomást, hanem az átélés pokoli forgószelében sodródik” (i. m. 10). Az olvasmány az előbbiekhez olyképpen is pótló,

hogy „beemeli” a határ másik oldalát. S megtaláljuk benne az 1941-es első magyarországi deportálás említését, amelynek főleg a hontalanná nyilvánított zsidók estek áldozatául Kárpátaljáról, akiket Kamenyec-Podolszba vittek, s legyilkoltak (kb. 20 000 embert; vö. uo. 130).

A könyv olvasása közben és nyomán kiújul bennünk a „letűnt világ” érzete, a vészkorszak utáni úr, amely az átvészelők és a visszatértek elvándorlásával véglegessé vált. Teljesedése és analógiái kiterjedek a Kárpát-medence egészére. Az egyetemességében felfogott holocaust és következményei folytán az érintkező s egymást fejlődési tényezőként átszövő kultúrák, népi, vallási és nemzeti hagyományok együttélése visszaszorult. Az elkülönbözést, becsavarodást és szegényedést követhetjük, amelyet régióinkban a zsidóság, majd a németiség letűnése s a magyarság nemcsak számbeli fogyatkozása okozott. (Gondolhatunk ezzel kapcsolatban például arra, mennyire hiányzik napjaink valóságából a szórványmagyarság abban a szerepében és minőségében, amelyet hajszálpontosan határozott meg *Szórvány magyarok* című tanulmányában Duka Zólyomi Norbert. In: *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkoí magyarság társadalmi rajza 1918–1945*. Összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta Fazekas József. Kalligram, Pozsony, 1993, 237–243, főképpen 239–240 [eredetileg: 1942]. Alaptétele a szórványstátust egy körülhatárolt, élesen kirajzolódó időszakra nézve adja meg, az újabb vizsgálatok azonban a szerepkört ezen túlmenően igazolhatják.)

A kulturális örökség s általa bennfoglalva a multikulturális jelleg a régióban a levéltárak, könyvtárak, képtárak, múzeumok anyagaként, a kövekben, műemlékekben és történetiségükben őrződik meg, megkövetelve, hogy legyen, aki számon tartsa, aki ismeri őket, s közben nem felejtí, hogy az önazonosság feltétele a párbeszéd a másikkal. Ennek tekintetbevétele nélkül fiktív és illuzórikus, s a 20. századi létfilozófia lényegbeli eleme, úgy is, mint etikai függetlenség és önállóság, amely a helyzet követelményeinek és a hagyományoknak állandó szembesítésére készítet; eltérően a keleti egyöntetűségtől ezáltal nyitottabb a rektifikálásra és a fejlődés iránt.

Csanda Gábor filológiai rátermettségéről vall, ahogy a Sas-kötet szerkesztésénél igénybe veszi a tárgykör szakirodalmát, s többek közt Ivan Kamenec *Po stopách tragédie* (Archa, Bratislava, 1991) című monográfiájára hivatkozik (Sas i. m. 251); magyarul kiadott műve: *Trauma. Az első Szlovák Köztársaság* (Aura, Budapest, 1994). Áttekintő és a történész megközelítését példaszerűen képviseli, szinte valamennyi részletre kiterjedő s közben összegező Ladislav Lipscher feldolgozása: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945* (Ostfond, Ústav pro soudobé dějiny ČSAV, Oprint; Print-servis, 1992; eredetileg német nyelven: R. Oldenbourg Verlag, München, 1979). J. Špitzer tanulmány- és esszékötetének *Kényszer és ellenállás* című fejezete a beszercebányai szimpózium beszámolóit tartalmazó kiadványban a novákyi harci egységre vonatkozó bővebb adatolással, melléklettel van ellátva; lásd uő: Možnosti odporu a odboja Židov v rokoch 1939–1945 (A zsidók szembeszegülésének és ellenállásának lehetőségei az 1939–1945 közti időszakban). In: *Tragédia slovenských židov*. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25.–27. marca 1992, Zost. D. Tóth. DATE I, Banská Bystrica, 1992, 247–289, 275 skk. A közzétett dokumentumok három kötete: Hubenák, L. (zost.): *Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939–1945)*. Časť I., SNM – HM, Judaica Slovaca 11, Bratislava, 1994; Časť II. SNM – HM, Judaica Slovaca 14, Bratislava, 1994; Časť III. SNM – MŽK, Judaica Slovaca 15, Bratislava, 1995. A bibliográfiai adatolást szaporítja Nižňanký, E.: *Židovská komunita na Slovenku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. (Universum, Prešov, 1999). E sorok írója nem történész, s a tárgykör irodalmát csak hiányosan ismeri. Megírásuk indítékaként csak az „el nem múltó múlta” hivatkozhat, amely azáltal van emlékeztetőben jelen, hogy volt osztálytársai közül csak ketten tértek, gyermekkori játszótársai, elemi iskolai és gimnáziumi padtársai, valamint családjának ismerősei és barátai közül pedig senki sem tért vissza.

A felsoroltakhoz Peter Kónya – Dezider Landa: *Stručné dejiny prešovských židov* (Az eperjesi zsidóság rövid története). PVT a. s., Bratislava divízia Prešov pre ŽNO Prešov, Prešov, 1995, 120 p.) című munkája a vészkorszakot tárgyaló fejezetével (45–56) és a koncentrációs táborokat megjárt társszerzőnek (az eperjesi zsidó hitközség elnöke, a zsidó hitközségek országos szövetségének alelnöke volt) a visszaemlékezésével kapcsolódik. D. Landa az első, a zsidó fiatalokat deportáló transzportok egyikével (1942. április 2.) először a lublini, majd a következő évekre az auschwitzi, a háború vége felé pedig a mathauseni KZ-lágerbe került, fogságának utolsó színhelye Ebensee és Antrauensee volt. (De nem maradt ki a folytatásból sem, koholt vád alapján elítélve 1951-től négy évet Illaván és a jáchymovi munkatáborban töltött.)

A kötet tökéletesen szerkesztett; áttekinti a zsidóság történetét az Árpád-házi királyok korától kezdve napjainkig, dokumentum- és képanyaga, valamint a hivatkozott irodalom a tárgyaltaakat célszerűen egészíti ki. A történész módszertani állásfoglalása, miszerint „Eperjes históriája az újkorban nagymértékben esik egybe zsidóságának történetével. Kölcsönösségükben pedig azt kell meglátnunk, ahogy a város magas szintű gazdasági és kulturális fejlettsége a zsidó lakosság fejlődésére nézve is kedvező körülményeket teremtett. A zsidóság létszáma olykor a város lakóinak 20%-át is meghaladta, intézményeinek és kulturáltságának, vallási és közéleti tevékenységének a hatása a régi Eperjes képének el nem vitatható részévé vált” (67). A történeti folyamat „a falakon kívül” (3–13), a zsidóság térnyerése II. József uralkodásával a falakon belül, a 19. század első harmadával kezdődő liberalizálódás, a szabadságharc hatása és a virágzás korszaka a kiegyezés óta (31–43) ugyancsak általánosabb, de a keleti régióknak megvannak a sajátosságai, bizonyos különállása a nyugati területekkel szemben kitűnik már abban is, hogy a bevándorlás Galíciából történik.

A galíciai Tarnopolban született 1760 körül Holländer Márk. Mint kereskedő jelentős vagyont gyűjtött össze, amelynek egy részét az udvarnak ajándékozta, miáltal kellő befolyásra tett szert. Az eperjesi városi tanács és főképpen a kereskedőcéh ugyan akadályozni próbálta megtelepedését a városban, ő azonban 1789-ben házat vásárolt a Fő utcán, és vászonkereskedést nyitott. A magisztrátus látva, hogy si-

keres s további árucikkekre kiterjedő üzleti tevékenységéből a városnak egyre nagyobb haszna van, engedélyezte számára a bor- és szeszárusítás jogbérletét, s Holländer lett az első zsidó, akit polgárává fogadott. Hálája jeléül állíttatta fel ezért a főtéren ma is látható Neptunus-szökőkutat.¹

Gazdasági foglalatoskodásai és összeköttetései révén hittársai életfeltételeit kívánta jobbítani, biztosítani érdekvédelmüket. A császárnál kieszközölte, hogy a megye zsidóságának töröljék maradék adóját. A megye valamennyi zsidó szervezetének, hitközségének legfőbb elöljárójává, főnökévé és bírójává – „ros medina” – választották meg (1813); ha kellett, adóikat saját pénzéből fizette ki, s támogatta a szomszéd megyék zsidóságát is. A zsidók egyenjogúsításáért folyó országos mozgalomnak vezető személyiségévé vált. A pozsonyi egyházközség is felkérte, hogy küldöttsége élén forduljon a kancelláriához és az országgyűléshez, s a felpanaszolt sérelmekre valóban jogorvoslást szerzett. Tisztségében mindig újólag megerősítették, 1830-ban úgy, hogy ebben fiával, Leóval osztozott.

Az 1806-ban Eperjesen született Holländer Leó választatott meg az első eperjesi egyházközség elnökének (1830). A Kollégium diákjaként Pulszky Ferencnek és Kossuth Lajosnak volt barátja. Mivel zsidóként az ügyvédi hivatást nem gyakorolhatta, abbahagyva jogi tanulmányait apjával társult üzletei kezelésében. Posztját azonban rövid idő múlva fiának adta át, s ő maga a tudományoknak, a műveltség terjesztésének és a zsidóság emancipációja szolgálatának szentelte életét. A vidéki hitközségek felvirágoztatásán fáradozott, s részese volt az eperjesi zsidóság hitbeli, oktatásügyi, közjóléti stb. intézményei létrehozásának. Pulszky Ferencsel mentek együtt nyugat-európai útjukra. Holländer tanulmányozta az európai zsidóság helyzetét, és ismételten kifejtette elképzelését a magyar zsidóság polgárosodásának útjáról. Rómában az ország zsidóságának jogegyenlősége érdekében a pápa közbenjárását kérte a császárnál. Az országgyűlés alsóháza által elfogadott 1844-es törvényjavaslat a zsidók egyenjogúságáról nagyrészt úgyszintén az ő érdemének tudható be. A két Holländer munkásságát, a történelmi fordulópontok kihatását a zsidóság helyzetére és az adott törvényeket taglalt könyvünk viszonylag teljesebben elemzi. Bár ismertetésünkben csak egy-egy mozzanatra térhetünk ki, nem hagyhatjuk el azt, hogy ne szóljunk Holländer Leó rész-

vételéről a szabadságharcban. A forradalom első napjaitól, hasonlóképpen, mint a vele mindenben együttműködő rabbi, Schiller Salamon, felkereste a vidéki egyházközségeket, méltatta a forradalmat, s mindketten toborozták hitsorsosaikat zászlai alá. Holländer és Schiller maguk is beálltak katonának. Holländert Kossuth őrnagyi rangban a hadsereg főhadbiztosának nevezte ki. A háború végén – Gyula fiával, aki főhadnagyként küzdött – a komáromi erőd védelmében vettek részt, s a kapituláció feltételeinek értelmében szabadon hazatérhettek. Ede fia azonban századosi rangban Dessewfy Arisztid tábornok – az aradi vértanú – szárnysegédje volt, s Világos után bujdosni kényszerült.

Holländer Leó² a későbbiekben is nem lankadó odaadással folytatta munkásságát, az 1860-as évektől dr. Austerlitz Mayer rabbi segítségével. Személyisége feloldhatatlanul kapcsolódik az egyházközség intézményeinek gyarapodásához és kiépüléséhez, kezdeményezője volt az első eperjesi zsinagóga építésének is (1847–1849), s 3500 arannyal járult hozzá.

Eperjes első rabbija az óbudai születésű Schiller-Szinessy Salamon Márk dr. volt (Szinessy a forradalomkor magyarosított neve). Mint utász és a honvédsereg rabbija több ütközetben vett részt. A Szeged melletti Szöregnél ötven társával együtt sikerült a császári sereg hátában felrobbantania a Tisza-hidat. Ezáltal elvágták a császáriak visszavonulásának az útját, s csapataik az ütközetben vereséget szenvedtek. A harcban Szinessy fogságba esett. Temesvárra szállították, de egy hitsorsosa segítségével sikerült megszöknie, s Fiumén keresztül Angliába jutnia. A hadbíróság távollétében halálra ítélte.

Schiller-Szinessy tanulmányait Gyöngyösön kezdte, filozófiai képzettséget Pesten, Halléban és Jénában szerzett (ahol 1844-ben doktorált). Az eperjesi hitközségnek 1844-től rabbija; 1847-ben a Kollégium tanárának hívták meg. Angliában először rabbiként működött Birminghamben, később Manchesterbe költözött; 1863-ban elfogadta a cambridge-i egyetemi könyvtár megbízását a héber kéziratok rendezésére, 1866-tól az egyetemen a rabbinikus irodalom magántanára, majd a világhírű egyetemnek 1878-ban nyilvános rendes tanárává nevezték ki. Több tudományos jellegű művet és prédikációgyűjteményt jelentetett meg. Amikor 1887-ben Eperjesen tűzvész ütött ki, amelynek a zsinagóga és a Kollégium épülete is martaléka lett, Ang-

liában az eperjesi zsidók megsegítésére nyilvános gyűjtést rendezett; az összegyűlt összeg felét az új zsinagóga felépítésére, másik felét a Kollégium újjáépítésére adományozta (1890-ben halt meg Cambridge-ben).

A Holländerek és Szinessy portréjának a kötet anyagát kivonatoló taglalásával arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a kiadvány (más, általunk nem jegyzett részleteivel nemkülönben) magyar vonatkozásaival a magyar vagy magyar nyelven olvasók érdeklődésére tarthat számot – amennyiben magyar forrásban is megjelenne (Budapesttől Izraelig és Los Angelesig; az amerikai várost olyan összefüggésben említve, hogy a Los Angeles-i Zsidó Központ és az amerikai kongresszus illetékes hivatala 1989-ben az akkori csehszlovák szervekhez folyamodott az eperjesi zsinagóga megvásárlása és Amerikába szállítása ügyében, feltehetően az Eperjesről elszármazott zsidó polgárainak ösztönzésére is. A város előjáróságának és a helyi zsidó hitközségnek és elnökének tiltakozására az alku nem jött létre, a rendkívül becses freskókkal rendelkező s napjainkban az egykori Zsidó Múzeum maradék anyagának is helyt adó műemlék a helyén maradt). A kötetnek magyar, német és angol nyelvű összefoglalása van, kellő szövegezésben. (A magyarban csak a „neológ”-hoz rendhagyóan kapcsolt „-us” képzőt és a „hitközség”-nek ismételten mint „közösségnek” a jelölését kifogásolhatjuk; a 97. lapon a Magyarraszlavica, Tótraszlavica bontódik, a korábbi helyesíráshoz igazodva.)

A kötetek történeti anyagát még két adalékkal egészíthetjük ki. Rá kell mutatnunk arra, hogy az eperjesi zsidóság történetében alig hiányozhat a „nagyvitézi tragédia” megemlézése. Amikor 1919. június 12-én a csehszlovák hadsereg újból bevonult a térségbe, Nagyvitéz (Vítaz) községben öt cseh katona a Lefkovics és a Fleischer család hét férfi tagját a falu határában agyonlőtte és kirabolta. Az akció – szerintünk – pogromjellegű volt, s helye volna S. Wiesenthal „naptárában”. (Leírását lásd *Új Világ*, V, 20, 2 [1923. május 13.].)³

A másik esemény felemelő. Az eperjesi neológ hitközség szentegylete az első világháborúban elesett 14 hősi halottjának avatott emlékoszlopot 1937. május 6-án. Az emlékkő domborművét Mikita Antal ternyei római katolikus plébános készítette. Az avatáson jelen voltak a katolikus és az evangélikus egyház lekipásztorai, részt vett a katonai helyőrség küldöttsége, s beszédet mondott dr. Auszterlitz Ti-

vadar, Fábry Viktor evangélikus lelkész, Schöpflin Géza és német nyelven Eröss Dezső, a 67-es cs. és kir. gyalogezred, a város háziezredének nyugalmazott őrnagya. Austerlitz beszédét szlovák nyelven kezdi, majd magyarul folytatja: „Kettejük híján nem takarja őket az édes otthon pihentető drága földje... Nem apoteozist fonunk emlékükre. Nincsen szépsége a háborúnak, nincsen glória a tömegöldöklésen... Nincsen szépség, sem glória azon, hogy a nép a néptől a jogát csak gyilokkal kérheti számon, és hogy parancs szavára s gépfegyverek golyózáporában rohantak a tűzbe, a halálba... De itt fog állni emléke, symboluma még egy nagy, magasztos eszmének. Alkotó művésze, a nemesveretű, bibliai pap Mikita Antal, szentszéki tanácsos, ternyei római katolikus plébános, lehelte bele itt ércbe művészi ihletén szárnyaló hódolatát a *zsidó* hősök emlékének. Állani fog itt a műve tanubizonyságul, és majd, ha már mi nem leszünk és majd, ha talán más szellem járja, tetemrehívásként, hogy népek csatái után és fajok ádáz harcai közepette, Sáros földje ilyen *embertestvériséget* hirdető, valló és megvalósító isten szolgáját termelte ki magából.” [...] „Mindennapi hitvallásunk: Halljad Izrael, *egy csak egy az Isten!* Mintha most ebből az ércből hallszanék, fölcsendülve és harangzúgásként bongana, kongna tovább ennek az istenes papnak responzuma: Halljad Világ, csak *egy az Ember!*”

Ezután két háborús rokkant, a félkarú dr. Kissóczy József ügyvéd, volt tűzérőhadnagy és a botra támaszkodó Schöpflin Géza nyug. főgimnáziumi tanár, volt honvédszázados babérkoszorúval a kezükben léptek az emlékmű elé, s helyezték el a babérkoszorút Schöpflin szavait kísérelően a talapzatra. (Kissóczy József Ánguthy Erzsébet írónőnek volt férje. [Z. L.]; az ünnepség leírását lásd *Új Világ*, XIX, 1937, 19, 1–2 [május 8].)

Az esemény jelentős visszhangot keltett, s számos méltató levél érkezett utána a szerkesztőség és a rendezők címére. Auszterlitz Tivadar ezekből közölt többet *A temetőt járom* című cikkében (*Új Világ*, XIX, 1937, 31, 1–2 [július 31.]); közülük választottuk a következőt: *Gräfin Eleonora Brandis, Italien* „Mit grossem Interesse und Rührung habe ich im »Új Világ« die Beschreibung der schönen Feier in Eperies gelesen. Heutzutage eine wunderbare Sache, wo sonst überall nur der Hass regiert zwischen den Menschen.” (Nagy érdeklődéssel és megihatottsággal olvastam az „Új Világ”-ban a szép eperjesi ünnep-

ség leírását. Manapság csodálatos esemény, amikor mindenütt másutt csak a gyűlölet uralkodik az emberek közt.)

Igaz, amiről szoltunk, rejtve maradó s könnyen feledésbe merülő „levéltári anyag”, de amire vonatkozik, azt sem lehet meg nem történné tenni... (A *Rövid történet*ben olvashatjuk, hogy a neológ temetőben még tíz elesett katona sírját emlékmű foglalja egybe; az elsőt 1929-ben állították fel; Bárkány Jenő tervezte [39, 93]. Az ortodox temetőben tizenhat hősi halott földi maradványai porladnak.

Amint kivehettük, kötetünk írásaiban alapvetően támaszkodtunk az 1919-től 1940-ig Eperjesen megjelenő *Új Világ* hetilap közleményeire. A folyóirat felelős szerkesztője és tulajdonosa 1920-tól 1937-ig a szépirodalommal is kísérletező Spányi Artúr volt. A lap nemcsak a városbeli és regionális érdekű változásokról nyújtott szakszerű és tárgyilagos tudósítást, hanem ugyanakkor olyan ráfigyeléssel és tájékozottsággal kísérte az országos, sőt az európai és a világszintű eseményeket, s követte a megfelelő összefüggéseket, hogy mindezek folytán a csehszlovákiai magyar sajtó élvonalába kell soroljuk. A kezdetektől fogva a csehszlovákiai magyarság kisebbségi jogainak érdekvédelmét, a hagyományok, a kulturális folytonosság megőrzését szolgálta, egybeesőleg a helybeli zsidóság részesedésével benne.

A könyv bevezető mottóját dr. Auszterlitz Tivadar ismertetéséből vettük, Gömör Jánosnak *Rövid történetéről* (XV, 1933, 16, 5 [április 16.]), s neve hivatkozásainkban ismételtén visszatér. Személyének, valamint a Kollégiumnak együttes említését rámutatásként foghatjuk fel vagy akár csak mint alkalmoszerű és esetleges utalást az iskolának és a zsidóságnak összefonódottságára.

Az evangélikus iskolák színvonala és beállítottsága, a tanulók egyéniségének, személyének figyelembevétele az oktatásban és a nevelésben, az eszmei és a progresszió iránti nyitottságuk az Ótestamentum és a héber nyelv összekötő hagyományával együtt kedvező feltételeket teremtett a zsidó származásúak számára is. A Tiszai Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület Tátra-Lomniczon 1901. évi szeptember 10–13. napjain megtartott Közgyűlésének Jegyzőkönyve (Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc, 1902) szerint a hat egyházkerületi főgimnázium közül a nyíregyházi és az eperjesi főgimnáziumban a zsidó tanulók száma meghaladta az ágostai evangélikusokét (155 : 96; 162 :

92), arányuk összegezőleg valamennyiben 26,8% volt, s az eperjesi Jogakadémia 204 hallgatója közül 40 (19,6%) volt izraelita (i. h. 71–72). Az 1919/20-as tanévben az eperjesi Kollégium főgimnáziumában a zsidó vallásúak aránya 48,5%. Az iskola és a képzettség révén kialakult együvé tartozás közrejátszhatott abban is, hogy az államfordulat után a kapcsolat még szorosabb lett. Az ősi kollégium díszterme és a Rózsa utcai evangélikus iskola nagyterme gyakori színhelye a zsidó származásúak gyűléseinek, összejöveteleinek, kulturális előadásainak, műsoros estjeinek, a nagyterem a purim-mulatságoknak is. De mint kapcsolattartó tényező a Kollégium zsidó származású egykori tanárainak (Sziinessy, akinek német nyelvű szónoklataira még a 48-as szabadságharc előtt a város nem zsidó polgárai is eljártak az imaházba; Horovitz Simon) működése, valamint (bár a felekezetiesség közvetlenül nem befolyásolhatta) a zsidó értelmiség tevékenysége a hajdani Széchenyi-körben, amelynek a kollégiumi tanárok szinte mind tagjai-tisztségviselői voltak, számításba jöhet. (Horovitz 1874-től a Jogakadémia tanára, királyi tanácsos, egyszerre több választmányban tevékeny.) A Körben igazgatóválasztmányi (Rosenberg Theofil dr.) vagy szakválasztmányi tagok (Rosenberg Mór dr., Ferbstein Mór dr., Fleischmann Mór, Ferbstein Károly dr., Horovitz Gyula dr. s mások), s feltűnő az arányuk családtagjaikkal együtt a vidéki fiókokban, főleg Kiszeebenben és Hétháronon.

Amennyiben különválasztjuk az *Új Világ*ban a közvetlen, alig tartós hatású közleményeket, a bűnügyi rovatot stb., s rangsoroljuk a politikai-társadalmi és kulturális anyagot, megmutatkozik irányultságának jellege, amelyet már munkatársainak a névsora is meghatároz – Maléter István, Flórián Károly, Gömöry János, Wallentínyi Samu, Borsody István, Fábry Viktor. A vezércikkek, jellemzések és felhívások stb. lehetnek jelöletlenek is, szakszerűségük és fogalmazásmódjuk azonban s a lapszerkesztés egészében ekkor is a csehszlovákiai magyar publicisztika magasra emelt mércéjéhez igazított. Az *Új Világ* ekképpen nem volt „vidéki lap” (nem túlzás tehát, amikor önreflexiójában „*hogya a mi évfordulónk*” kultúrünnepe az itteni egész magyar közönségnek” kitételrel él; A tizedik forduló”. X, 1928, 1, 1 [január 1.]). A belhoni és a külföldi fejleményekre késedelem nélkül reagált, s értesültsége elsőrangú. Stílusa a közlendő tényszerűségét, a teljesebb

látókört és a több szempontú értékelést érvényesíti; mellőzi a művi válaszfalakat, mindenkor a nemzetiségi és felekezeti megértés és kölcsönös tisztelet vezérli. Hangvétele ezért e tekintetben csak ritkán „sérelni”. Ha egy-egy számát kézbe vesszük, észrevehetjük, hogy tág teret nyújt a polgári életfelfogásból, a régió múltjából és európai orientáltságából következő szemléletnek, nem térve ki a korszak gazdasági, szociális s másfajta visszasságai elől, s nem palástolja az ártalmakat, nevén nevezve a rosszindulatú szándékot. A német, francia, angol vagy szlovák nyelvű hirdetések (sőt Horovitz Simon dr. nyugalmazott jogakadémiai tanár német nyelvű költeményei [1924]) az olvasók többnyelvűségére utalnak. A mélyebb gyökerű, az „aktuálist” meghaladó magyarságvállalását még olyan közléseiből sem hagyta ki, mint a helybeli izraelita magyar iskola utolsó igazgató tanítójának, Fleischmann Mórnak az elhalálózásáról szóló (X, 1928, 1, 2).

Az eperjesi magyarságot is érintő politikai erővonalak közvetlen alakulására vet fényt dr. Rosenberg Mór ügyvédnek a lap hasábjain napvilágot látott nyilatkozata: *Néhány megjegyzés Dobránszky Jánosnak az eperjesi zsidósághoz intézett nyílt levelére és dr. Ferbstein Károly „válasz”-ára* (X, 1928, 4, 3 [január 22.]: 5, 2–3 [január 29.]). Az ügyvéd urat, „az itteni magyarság régi exponensét” 1939 márciusában (korrekt feltételek mellett s két napra) elsőként internálták a Stéfánik-laktanyában (XXI, 1939, 11, 2 [március 18.]).

Az új rendszer iránti bizalmatlanság a „konszolidációt” megelőző években eléggé elterjedt. A neológ zsinagógában a királyért imádkoznak, s csak 1925-ben cserélődik a fohász fel az „imával az elnökért” (de Rosenberg Mór az ima tartamára a zsinagógából kivonult; VII, 1925, 15, 3 [április 10.]).⁴

A demokratikus változások (főleg a környező államokhoz viszonyítva), a jogbiztonság és a törvényesség megszilárdulása, a gazdasági fellendülés és a vállalkozás és kereskedelem bővülésének lehetősége azonban kedvezőbb légkört teremtett, amiben az elnök személye jelentős szerepet játszott. A város Fő utcáján, parkja előtt 1931-ben bronzszobrát állították fel, s az e célból rendezett gyűjtésben ismert helybeli magyar személyiségek is adakoztak. A leleplezés alkalmával a Fekete Sasban tartott ünnepségen személyét Fábry Viktor evangélikus lelkész méltatta, s beszédére Slávik belügyminiszter magyarul válaszolt (a zavaró mozzanatot „kifelejtjük”; XII, 1931, 19, 1–3 [má-

jus 10.]). Az elnöknek fenntartás nélkül hódolt könyvében Engel Alfréd is (i. m. 15, 27).

A német nyelv mint anyanyelv, társalgási és tárgyalási nyelv, liturgikus használata a zsidóság körében a 19. században, az ortodox zsidóságnál a 20. században is általános. A 19. század utolsó harmadában főleg a vidéki és a mezővárosi ortodox zsidóság német nemzetiségűnek is vallja magát. A magyar asszimilálódás a szabadságharctól kezdve erősödik, s a „kongresszusi” vagy neológ zsidóság ebben élén jár. A neológ istentisztelet az államfordulat utáni időszakban s nagyrészt az imák (például a Kol Nidré) magyarul hangzanak el. A neológ temető 20. századi sírfeliratai túlnyomó többségben – felváltva a héber és német feliratokat – magyar nyevűek.

A német nemzetiség a városban 1930-ban nem éri el az 5%-ot. A 19. század első harmadában még bizonyos rétegeződés szerint négy-nyelvű város, később már csak háromnyelvű lesz, eközben a magyar felerősödése a negyvenes évektől a világháború végéig a legszámottevőbb. A németiség (eltérően az erdélyitől) az északkeleti városokban beolvadt a magyarságba, s a német nyelv „lecsengése” épp a zsidóság által fékeződik. Megmarad mint beszélt nyelv és a kommunikáció bizonyos funkcióiban, kötődik vele a kitekintés, kapcsolatteremtés és informáltság. A zsidó társadalmi szervezetek, egyesületek által meghívott főképpen külföldi, de hazai előadók is természetsszerűleg választják. Hogy az összefüggéseket akár csak részlegességükben világítsuk meg, s ne hagyjuk ki a „tartalmat” sem, idézhetjük az *Új Világ* híranyagából, hogy Max Brod író és zeneszerző, Franz Kafka barátja és felfedezője, posztumusz műveinek gondozója és első életrajzírója (1937), Werfel barátja és a zsidó nacionalizmus híve (1939-ben Palesztinába ment) 1920-ban német előadásban igyekszik megmagyarázni ennek célkitűzéseit: *Dr. Max Brod felolvasása. Dr. Max Brod író, a prágai zsidó nemzeti tanács elnöke január 22-én este 8 órakor a Fekete Sas nagytermében a »Zsidó nacionalizmusról« tart előadást* (II, 1920, 3, 4 [január 18.]). Mintegy „lapszálen” jegyezzük meg, hogy az ideának ez idő tájt még nem volt előkészített talaja, bár a cionista rendezvények később felszaporodtak, de mint kiutat a veszélyeztettség fokozódásával csak a fiatal nemzedék ismerte fel. S a fiatalok érdeklődését jelzi, hogy a Deborah kultúrestjén a Rózsa utcai iskolában egy német (Dr. O. Neumann) és egy magyar (Strausz János)

előadás érinti filozófiai és történelmi távlatban 1929. január 15-én (XI, 1929, 3, 2). Úgyszintén a Deborah leányegylet rendezte dr. Pataki József előadását a Szentföldről és a zsidó irodalom fejlődéséről. Az „illusztris publicistát, költőt és mestert” a helybeli zsidó nemzeti alapon állók vezére, dr. Péter Artúr üdvözölte; „Az előadást héber költők műveinek nagyszerű magyar fordításával színezte a kitűnő előadó” (X, 1928, 51, 3).

Az eperjesi ortodox orgánum, a *Jüdische Nachrichten* 1930–1937 között jelent meg, a kelet-szlovákiai zsidóság tájékoztatását, a helyi, országos és a határokon túli változásokról való értesültségét biztosítva. Német nyelvű híradásán kívül prózai alkotásokat, esszéket, továbbá héber versanyagot is közlétesz. Ezek a nyelvtől függetlenül egy egyetemes, vallási motiváltságú zsidó irodalom kategóriájába sorolandók. (A szerzők egyike Lau M. Chajm, a lengyelországi származású és később Lengyelországba távozó eperjesi főrabbi.) Politikailag a folyóirat az állammal szemben a lojalitást hirdeti, amely a Zsidó Pártnak is alaptétele. Eszerint az ország törvénye éppolyan szent, mint a Talmudé. A próféta a zsidókat még a babiloni fogságban is arra intette, hogy az ország javát szolgálják, mivel az ország jóléte az övéké is.

Az *Új Világban* a történeti visszatekintés hagyományörző témaköre a társadalmi-politikai témakörön kívül a legerősebb. A „Városunk magyar múltjából” című rovat Eperjesnek, a szomszéd városoknak (Bártfának, Kisszebennek) és a környéknek régi és újabb történeti anyagát, a várak történetét tárja elénk, a céhrendszer kiépülését, az ősi családok szerepét, életvitelét, a városiasodás szakaszait s a történelemnek az országgal egybevágó fejezeteit (szabadságharcok, a vértörvénytörvények stb.). A régi nyomtatványok, levéltári és kéziratos anyag felkutatásában (amely azóta részben elveszett) Kövényi Frenyó Lajos precíz munkássága és megbízható közlései az élenjáróak. A helytörténet rendszeres művelője Kvitkovszky Ignác pénzügyi igazgató is, az *Az eperjesi polgári lövészegylet múltja és egy emlékkő története* (XII, 1930, 24, 2–4 s folytatásai a 28. számig) a városiasultság elengedhetetlen intézményének-társulatának és a Zabijanán felállított oszlopnak a történetét teszi számunkra ismertté. (A lövészegyletnek Holländer Leó is tagja volt.)

A szépirodalom közvetlen szerepeltetését már nem mondhatjuk az előbbihez mérhetőnek. Az *Új Világ* tudósít az irodalmi élet, a szlovenszkói magyar irodalom eseményeiről, például a „szentiványi kúriáról”, és ismerteti a kiadványokat, még a bécsi *Tűz* számainak tartalmát is (lásd IV, 1922, 31, 2 és 1923, 5, 2), de tárcáinak színvonala változó. A város írója-költője Sebesi (Fried) Ernő többnyire alkalmi versekkel szerepel, s amikor a Társadalmi Egylet előadóestjén lép fel, a nem jegyzett kritikus nyomban megállapítja, hogy „Sebesi a novellista sokkal erősebb és jobb, mint Sebesi, a poéta” (XI, 1929, 21, 3). Novelláit és drámáit azóta is számon tartjuk, az *Új Világ* ír hazai és külföldi színrevitelükről, s hozza párhuzamosan a *Nyugatban* is közölt *Előítélet* című novelláját (1930). Az, a műfaj követelményeit a sokkoló kifejtéssel, mesteri párbeszédeivel, légkörteremtésével és nyelvkezelésével teljesítve, mindmáig megőrizte érvényességét. Egy részletet kiragadva: a korszakot és helyzetet megidéző katonai zsargonja, Geller százados németül szerkesztett magyar mondatai, amennyiben a mű keletkezésekor a tárgyszerűnek és a frontélmény hitelességének elemei, annyiban fogjuk fel ma mint egy kísérleti nyelvkezelést is (*Új Világ*, XII, 1930, 22, 2; folytatása a következőkben; szlovák fordítását: *Predsudok* [ford. Albin Schein] lásd *Šariš*, II, 1931, 35, 2–5.).

A versanyag eszerint „helybeli”, illetve azon csak néhány Ásgúthy és Mécs László-vers mutat némileg túl (sőt Mécs költészetéről terjedelmesebb „tanulmányt” is olvashatunk az 1939-es karácsonyi mellékletben).

A kritikai rovat az 1926-ban megalakult Deborah zsidó leányegyesület 1928. január 4-én tartott művészestjét úgy jellemzi, hogy azt Szenes Erzsí részvétele irodalmi eseménnyé avatta. Első számként Petr Bezruč egyik melodramatizált költeménye került sorra, a közbeiktatott zeneszámokkal váltakozva, a második Morris Rosenfeld két alkotásának (*A csavargó* és a *Die Werkstatt*) szavalata volt. Ezután a nagymihályi Szenes Erzsí lépett dobogóra, s verseinek sorozatait mondta el; mindegyik után szünni nem akaró tapsot, fellépésével elsöprő sikert aratva (X, 1928, 2, 2).

Mihályi Ödönnel kapcsolatban csak a Kassai Autóklub megbízhatósági versenyén történt halálos balesetéről szerzünk tudomást (XI, 1929, 25, 1 [július 7.]). S ez annál inkább hiány, mert a közeli Somoșon (Drienov) született, gyermekevei is ott teltek el, s férfikorában

Sárosbogdányban gazdálkodott – „Maradandó versei Bogdányban gyökereznek” (Mihályi Ödön: *Felszökő föld* [Mihályi Ödön hagyatéka]. Pantheon, Budapest, 1930; Ignotus, Lesznai Anna és Márai előszavával; korábbi köteteiből és hagyatékából Márai állította össze; a megállapítás Lesznai Annáé, i. h. 10). Ott „paraszt”, onnan szól az „Üzenet”, ott figyel „Ander” szavára, s a háttéri hegyvonulatra – „Talpad alá langyos délutánok esőt permeteznek, Néhol / felnőtt egy domhát, / Sárosi táj ez.” (*János*). Mind a négy felföldi és keleti költő „találkozik” a *Kassai Napló Vasárnapjában*, a *Nyugatban*, Mihályi és Sebesi a *Tettben* is. (A Pallas Kiadónál megjelenő *Irodalmi Szemle* [1933–1937] feltáratlan.)

Az *Új Világ* a mai olvasónak egy társadalom- és kultúrtörténeti szakaszt elevenít fel (a visszaemlékező olvasónak élményszerűen). Anyagának sem átfogó, sem részletesebb osztályozásába nem bocsátkoztunk. Nem mellőzhetjük azonban a fentebb vázoltak folytatásaként az előadó-művészet s ezen belül a színielőadások körét.

A világháború utáni kulturális élet megindulásakor a külföldi együttesek és művészek vendégszereplése hathatós, Törzs Jenő társulata már 1922. július 18-án és 19-én játszik a városban, s a Jüdisches Nationaltheater egy hónappal korábban (IV, 1922, 25, 3); később és ismételten a világhírű Tomasevskij-féle zsargonszínház (1930).

Fehér Artúr szavalóművész az Olympia moziban 1923. december 5-én, a városi színházban 1930. március 31-én, az izraeli hitközség kultúrtermében 1933. január 31-én, az ősi Kollégium dísztermében 1937. május 8-án szólaltatja meg a magyar líra nagyjait Petőfitől Adyig és a *Nyugatig*, Gellért Oszkárt is. Programjába már az első alkalommal Krčméry verseinek magyar fordítását foglalva be, s Budapesten a fiatal német és szlovák lírát tolmácsolta. A *Nyugat* képviselőjében Móricz, Karinthy és Ascher találkoznak Eperjes közönségével a városi színházban (1930); ugyanott önálló előadóesttel lép fel Karinthy (XI, 1929, 18, 2) és Ascher Oszkár (1930. március 31-én).

Hubay Jenő 1924. január 9-én, tanítványa Zathureczky Ede április 1-jén hangversenyeztek. Bartók Béla kétszer jött el, másodszor 1930. január 22-én, amikor Beethoven, Chopin, Kodály Zoltán és saját szerzeményeit játszotta a Vigadóban.

A külföldön élő eperjesi származású művészek, zeneművészek és operaénekesnők a világot jelentő deszkákról hazalátogatva teszik

vendégszereplésükkel színesebbé a város művészi életét. A New York-i dr. Herz Ottó zongoraművész és Zathureczky hangversenye 1930. január 2-án hangzott el.

A képzőművészet pedig „kimeríthetetlen”, s egyáltalán nem „lap-széli”, hogy a Berlinben, New Yorkban alkotó grafikusművész, Berger Oszkár is a város szülöttje; az amerikai köztársasági elnökökről készült karikatúrái világszerte ismertek.

Amikor a magyar nemzetiségűek aránya lecsökkent, a magyarországi színtársulatok nem léphettek fel többé. Az előadások megszervezése ezáltal teljességében a műkedvelőkre hárult. S az Evangélikus Diakonissza Nőegylet és Ifjúsági Csoportja, a Társadalmi Egylet, az Izraelita (Jótekonny) Nőegylet és más egyesületek egyre sikeresebben oldották meg a feladatot. Egyedülálló jelenség, hogy a magyar cserkészek közreműködésével a kollégium dísztermében franciául vitetik színre Molière *Az úrhatnám polgár* (Le bourgeois gentilhomme) című vígjátéka 1923. január 20-án (egyik felvonása; *Új Világ*, V, 1923, 3, 3 [január 14.]; 5, 3 [január 28.]).

Az Evangélikus Nőegylet *A Gyurkovics-lányokkal* kezdi az évadot a Rózsa utcai iskola nagytermében (1924. január 26., 27., 28.), s a városi színházban zsúfolt ház előtt mutatja be a *Postáskisasszonyt* (1929. január 11., 12., 13., 14.). Az *Új Világ* színikritikái pedig most már ünneplők: *A magyar műkedvelés hőskora” Ilyet még nem láttunk az eperjesi színpadon* (XI, 1929, 4, 1–2 [január 20.]).

A Társadalmi Egylet rendezvényei közül a *Kiskirály* (1924. április 22., 23., 24., 26.) részesül elismerésben (VI, 1924, 18, 1 [április 27.]). Az Izraelita Nőegylet Gárdonyi háromfelvonásos vígjátékát – *Ida regénye* – a városi színházban adta elő kiváló szereposztásban és nagy sikerrel (1929. december 23., 24., 25.), s fellépései folytatódnak. A felújított Sárosi Jótekonny Nőegylet a *Fruskával* színparkoztat a színházépületben (1931. január 3., 4., 5.), s a kritikus az „östehtesség” Ásgúthy Erzsébet játékától van leginkább elragadtatva (XIII, 1931, 2, 2). Színre kerül táblás ház előtt Mikszáth–Harsányi háromfelvonásosa (*Új Világ*, VI, 1924, 28, 1), *A vén gazember*, s Liptay *A kölyök* című egyfelvonásosával bizonyít újból az Izraeli Nőegylet (*Új Világ*, XV, 1933, 1, 4; 1933, 2, 2).

A színielőadásokkal kapcsolatban a ladiveri intersceniumok továbbélő hagyományát kell látnunk abban, hogy a magyar előadással

együtt, azt előzve vagy utána, szlovák nyelvű játék, jelenítés kerül sorra. A Gárdonyi-vígjátékot szlovák dialógus vezeti be, s a Társadalmi Egylet fentebb idézett előadását két szlovák egyfelvonásos követi. A zsidó főiskolások műsoros estjein, farsangi programjában magyar és szlovák szavalat, bohózat váltja egymást (lásd *Új Világ*, XI, 1929, 35, 3 és másutt).

A többnyelvű és többkultúrájú örökséget a kereskedők ipartársulata oly módon ápolja, hogy amikor kulturális rendezvénysorozattal áll ki a közönség elé, abból természetesen nem hiányozhat a „szlovák est”, amely „zsúfolt nézőtér előtt pergett le”. Előadónak Jozef Koreň tanárt kérték fel, akinek A szimbolizmus a szlovák irodalomban című mélyenszántó s amellet közérthető fejtegetéséről a tudósítás fölötté méltányló (*Új Világ*, XV, 1933, 50, 4 [december 10.]); a tanár úr a városban az 1931-ben alakult Angol Klub elnöke volt, ebben Maléter István és Flórián Katalin választmányi tagok.

Az *Új Világ* toldaléknak szánt tallózásában (a lap mint neológ lap van vezetve) felekezeti válaszvonal szerint nem igazodhatunk, hisz például a színjátszó csoportokban a kölcsönzés a másik etnikumútól, vallásútól, az átjárhatóság mindkét irányból lépten-nyomon kimutatható. A Társadalmi Egylet önmagában pedig éppúgy kettős, mint a sportegyesületek. A PTVE-ben és a Törekvésben mind a sportolók, mind a tisztségviselők egy része mindig zsidó származású volt, bár a Makabbi egyesület már 1922-től létezett. S hasonló volt a helyzet a magyar cserkészeknél, 1923-ban 39 izraelita valású (vö. Fogarassy: i. m. 67, 27-es jegyzet).

A régió három rangos költőjénél, írójánál sem lehet származásuk másképpen osztályozható, mint ahogy azt Rákos Péternek a kérdést módszertanilag megalapozó előadásaiból (Prága, 1999; Budapest, 1999) ismerhetjük meg.⁵ Szlovenszkói magyar írók s az egyetemes magyar irodalom (jelentős) képviselői, egyéniségei. Ha például egy Szenes Erzsínél költészetében zsidó motívumok meglétéről kívánnánk értekezni, az is csak stíluselem marad (talán van ilyen sajátsga képalkotásának, ami művészileg értékelendő, de éppúgy csak „kellőképpen”; mint Komlós Aladár észrevétele, miszerint verseinek ritmusa az óhéber zsoltárok prózaritmusára emlékeztet).

Az eperjesi Zsidó Múzeumot Bárkány Jenő építésszámár, kultúrtörténész és festőművész kapcsán említettük. Az *Új Világnak*

fellapozásakor azonban még egyszer s kiegészítőleg vissza kell térnünk hozzá. Miközben az aradi származású Koch János, a város ismert mű- és díszfestője az Árok utca akkori 23. számú ház helyiségeit festésre készítette elő, az egyikben a vakolat alól héber felirat vált láthatóvá a Teremtő nevével, tetragram s más kultikus jelek. Bárkány és Austerlitz helyesen ítélték meg, hogy az épületet már a 18. században titkos imahelyként használták, s Bárkány annak múzeummá történő alakítását kezdeményezte. Első teendőként gyűjtőútra indultak a szlovenszkoí hitközségekbe, s egyébként is gyűjtést hirdettek, s később kapcsolatba léptek külföldi intézményekkel. Az összegyűlt irományok és tárgyi-kultikus, valamint műemlék jellegű anyagot kiállító Múzeumot 1928. július 29-én nyitották meg. A létesülő Múzeumegyletnek Bárkány elnöke, Austerlitz alelnöke lett. Az Árok utcai tárlathely azonban csakhamar szűknek bizonyult, s a város e célra a Vízmű-bástyát (Kumstot, Kunstot) ajánlotta fel. Bárkány tervei szerint a bástyatoronyhoz hozzáépítettek még két helyiséget, s az újbóli megnyitásra 1930-ban sor került. A tulajdonát képző, a 15. századig visszanyúló emléktárgyak, kegyeleti tárgyak, régi nyomtatványok stb. tözetes leírását megtaláljuk Austerlitz cikkében: *Das jüdische Museum in Prešov (Ostjüdische Rundschau*, den 21. Mai 1931; lásd *Jahrgang*, Nr. 1, 12; a kéthetenként megjelenő független folyóirat rövid életű volt, számai csak májustól ugyanez év augusztusáig követték egymást). Megvolt benne a városban elsőként letelepedett zsidó családok lajstroma, az időrendi egymásutánba rendezett gyűjteményben Schiller rabbinak 1845 és 1848 között kiadott szónoklatai, Austerlitz Mayer rabbi kéziratban maradt és nyomtatásban megjelent munkái; a városparancsnok felhívása a részvételre a szabadságharcban, a „Nemzeti Őrseregbe” lépő zsidó polgárok névsora stb., Einstein, Sir Montefiore, Stephan Zweig, Kiss József s mások kéziratát őrizte. Anyaga a második világháború alatt a bástyában maradt, mivel azonban az épületet vissza kellett szolgáltatni, s a gyűjtemény sorsa bizonytalanná vált, Bárkány azt 1948-ban ládába csomagolva az Országos Prágai Zsidó Múzeumba küldte; megóvott állományának egy része némi kerülővel az állam szétválásakor visszakerült; a volt ortodox zsinagóga múzeumrészlegében tekinthető meg.

A kötetünk zárásaként választott könyv- és folyóirat-ismertetés fel dolgozásunkban lezáratlan. De nem e le nem zártságának elfedése vé-

gett, hanem a témakör elméleti mélyítése végett e helyütt Marencsin Zoltán az *Új Világ*ban megjelent „tárcájának” részletét vesszük fel, melyben a zsidóság pártolásának ad hangot.

Dr. Horovitz Gyula ügyvéd és festőművész, a folyóirat képzőművész-kritikusa (Omega) 1933-ban a Németországban beállt helyzetről írt, s ez Marencsin Zoltánban kiváltotta a kérdés történeti-bölcseleti válaszadásának kényszerét. A bizakodás benne ma az olvasóra diszharmonikusan is hathat, mivel megélte az „előtte és utána” korszakot. Azaz ami megtörtént, azt Marencsin fejtegetése megírásakor még elképzelni sem tudta senki. A Kollégiumban érettségizett holocaust-áldozatoknak az iskola alapításának 300. évfordulója alkalmából kiadott *Památnica* (1966, Emlékkönyv) kegyeleti fejezete átfedődés Dezider Landa *Storočnica* című könyve hasonló összeállításával. Mindkettő a zsidóság és a Kollégium történetét egybeforrasztó emlékezés.⁶

Jisróél vőhaggojim*

„Így húsvét táján, amikor a papi ember amúgy se tud megbirkózni gondolataival, magam is beleesem a tavaszi élet feltörő áramaiba, s azon veszem magam észre, hogy megfigyeléseimet nem tudom elsikatlyázni.

Mikor Omegának két hét előtti kitűnő vezércikkét olvastam »A német helyzetről«, hát bizony nekibúsultam én is, mert mint lelkész, aki az Ótestamentum rendkívüli írásaiból eddig is rengeteg kincset merítettem, olyan értéket, amit a világirodalom egyetlen terméke sem adhat még megközelítő pontossággal sem, most kénytelen vagyok megállapítani, hogy ha valamit tudok, s némileg rendben érzem magam; ha van sejtelmem saját magamról s az emberiség rendeltetéséről és útjairól, ezt elsősorban a Bibliának: az Ó- és Újtestamentumnak köszönhetem.

Ezért van az, hogy mindig nagy előszeretettel gondolok a zsidókra. Mert bizony, hogy némileg bele tudok illeszkedni a mai élet formáiba, s mindennek dacára meglehetősen kedélyes képet alkothatok

*Zsidók és keresztények

magamnak a világról s emberekről, ezt túlsúlyban a zsidóságnak köszönhetem, s nélkülök a kultúra legelemibb s leglényegesebb problémáival sem lehetnék tisztában, s a büszkeség, hogy keresztény vagyok, szappanbuborékká foszlana széjjel.

A német zsidók helyzetét momentán nem irigylem, s részvételt vagyok irántok. Tudom, hogy az ősi, hagyományos átok, amit én ősi és hagyományos áldásnak szeretnék nevezni, megint rajtuk van; rajtuk van azért, hogy az emberiség megint egy lépést tegyen előre, s valamivel bölcsőbb legyen.

A világ figyelme újból a zsidóságra terelődik, beszélni kezdenek róla, kénytelenek látni, hogy a zsidóság a számkivetésben nagyhatalommá lett, tényezővé, aminek jelentése nem helyi érdekű többé.

Ha a zsidóság hazájában marad, szűk kereteiben, kitéve a szomszéd harcias népek támadásainak, akkor a zsidóság már letűnt volna végleg a történelem színpadáról; legjobb esetben csak tengődne, s hajdani dicsőségét siratná, mint a görög nép. Nálánál nagyobb, jelentősebb népek mentek a Földközi-tenger medencéjében tönkre, ő sem maradt volna kivétel. A zsidóság azonban szétszóródott, s itt kezdődik a feltámadása.

»Ezen a kis népen, amit magamnak választottam, mutatom meg a világnak, hogy vagyok« – mondotta Isten. – »Tudom, mit csinálók, szétszórom őket, a világ vérkeringésévé teszem őket, s örökké fognak élni!« S amit kimondott az Isten, azt a történelem hepehupás vándorútján be is bizonyította, mert a zsidóság tényleg él.

Ha csak vegetálna, senki sem törődne vele, de dominál, s itt a baj. Szenvedése tehát nagy vitalitásában van. Ha fekete lenne, senki sem látná, de fényes, ezért néz rá a világ népe, s valljuk be, nem kis irigységgel.

Pedig az a talizmán, amivel a zsidó nép rendelkezik a többi népek felett, nem a szellemi felsőbbség, nem is az adott helyzet kiaknázása s az alkalmazkodási képesség, hanem mindenekfelett a mózesi hagyomány, eleven átérzése annak, hogy testvérek akkor is, ha a történelem szét is szórta őket. Mózes öt könyve, annak varázsigéi, a héber nyelv s ennek mai napig való élete, a kifürkészhetetlen s a zsidóságban speciális módon megtestesült Isten, s a zsidóság szívében rokonszenvesen csengő imádságok azok a belső adottságok, melyek a zsidó népet, a világtörténelem eme eleven csodáját fenntartják az

örökkévalóságnak. Így nyert a zsidóság egyéniséget, mely konzerválni tudja a népet az idők végezetéig. Más népeket nagy dimenziójuk, nemzeti öntudatuk, nyelvük, politikájuk, szerencsés helyzetük véd meg a pusztulástól, a zsidókat szétszórta, szervezetlenül s kis létszámukban ezek az elvek nem védik. Még a zsidó nyelv mint nemzeti motívum sem visz szerepet itt, hiszen ez manapság csak mint szent nyelv éli a maga titkos életét, bővítve nemigen életképes cionisztikus megmozdulásokkal. A döntő tényező itt Mózes, a testet öltött Isten, aki láthatatlanul, de annál súlyosabban most is vezeti népét; porai-ból, mint a fönixmadár kikél, s útja mindig a pusztából Kanaán felé visz. Ez azt jelenti, hogy a zsidóság egy rosszabb pozíciót örökösen felcserél egy jobbal, s ebben a feltörésben akadályokkal kell megküzdenie. [...]

Mind a zsidóság, mind az ideálisan értelmezett kereszténység a nemzeti egységekre bomlasztó hatást gyakorol. Éspedig azért, mert a zsidó és a keresztény Isten nemzetközi Isten, tehát nem nemzeti Isten, s így a Szentírásban foglalt sugalmi egységesítők, s épp a legkevésbé sem alkalmasak arra, hogy paragrafusokat kovácsoljunk belőlük a határozárlatra s politikai elszigeteltségre. Épp ezért a zsidóság életfilozófiájában sokkal konzekvensebb, mint mi keresztények, s így nem csoda, ha összeütközésbe kerül a szigorúan vett nemzeti impulzusoknál a politikai vezetőkkel. A zsidóság Németországban még politikájában is vallásos; a kereszténység pedig még vallásában is politikus. Ezért a meg hasonlítás.”

Amint láthatjuk, Marencsin Zoltán írása bizakodó hangvételű, még „holocaut előtti”; a szerző, akinek válaszolni kívánt, a holocaut áldozatául esett.

Jegyzetek

1. Holländer Márkot a város nem fogadta polgárává az 1780-as évek második felében, ahogy azt a szakirodalomban állították, de polgárjogot nyert 1790-ben a pécsújfalusi Jubelier Izsák, akit azonban a következő évben kizártak (lásd Kónya, P.: Výchyn a zmeny konfesijných pomerov v Prešove v 16.–19. storočí [a tartalomjegyzékben a cím módosított]. In:

- Obyvateľstvo Karpatskej kotliny I.* Zost. P. Kónya – R. Matlovič. Univerzum, Prešov 1997, 128–164; 153–49.).
2. A két Holländer tevékenységét és családtörténetét ismerteti P. Kónya (*Marek Holländer a vznik židovskej náboženskej obce v Prešove*. Zost. D. Landa – P. Kónya. Židovská náboženská obec Prešov, 1999). Apa és fia (1806–1887) együtt vannak eltemetve a régi zsidó temetőben a város fölött, nyughelyüket tíz méter magasságú obeliszk teszi távolról is láthatóvá.
 Serédy P. Lajos örökölte meg, hogy Holländer Leó „tündérszép leánya Malvin iránt” Kerényi Frigyes lobbant lángra, s a városban már frigyűkről regéltek (Kerényi kedély és szívvilága. In: *Az eperjesi Széchenyi-Kör Évkönyve 1891–1892*. Szerk. Latkóczy Mihály. Eperjesen, Kósch Árpád könyvnyomtató-intézetéből, 1893, 104–116; 113).
 3. Az ügyet 1920-ban tárgyalta először a kassai hadosztálybíróóság. Az *Új Világ* az ismétlődő tárgyalásokról rendszeresen tudósít. Kiderült, hogy a főbűnös, a különítvényt vezénylő volt légiós káplár az áldozatokat saját maga lőtte agyon revolvérével, s szabaddlabon maradvá, Amerikába szökött. Abban bízva, hogy a büntett miatti vád alá helyezése elévült, tíz év múlva visszatért. A kassai, pilzeni, prágai tárgyalások a harmincas évek közepéig húzódtak el, s a bűnöst felmentették (*Új Világ*, III, 1921, 24, 3; III, 1921, 43, 3; V, 1923, 20, 2; VI, 1924, 44, 2; XIII, 1931, 19, 3–4; Pandanja akadt a Fleischer-tragédiának Berthóton, XIII, 1931, 21, 1 [egy áldozattal]; XIII, 1931, 24, 1; XIII, 1931, 26, 4; XIII, 1931, 28, 2; Hét megtorlatlan gyikosság. Írta Fridrich Bill Az Emberi Jogok Ligájának ügyésze. A *Morgenzeitung*ből átvett közlemény – XIII, 1931, 29, 3; 37, 1; 40, 1; 50, 2. Az esettel az amerikai sajtó is foglalkozott).
 4. A „fenegyerekeskedő” dr. Rosenberg Mórt, aki a városi Önkéntes Tűzoltó Egylet alapító tagja volt, 1928 őszén meghívják jubileumuk ünneplésére, és „zászlószöggel” tüntetik ki. Ő azonban az *Új Világ*ban teszi közzé a következőket: „Minthogy azonban az egyesület jubileumát a köztársaság 10 éves fennállásának a jubileumával kötötték össze – én pedig semmi lelki szükségletét nem érzem annak, hogy ezen évfordulót ünnepeljem: kénytelen vagyok legnagyobb sajnálatomra az ünnepélytől elvi okokból távolmaradni” (X, 1928, 44, 3 [október 28.]). Továbbiak: XI, 1929, 17, 1; 43, 4; XII, 1930, 18, 1.
 5. Rákos Péter Prágában cseh nyelven és Bupadesten magyar nyelvű előadásában tisztázta a kérdés megközelítésének tényezőit és módzatait. Nyomtatásban lásd *Zsidó írók a magyar irodalomban. Bohemia et Hungaria*. Szerk. Berkes Tamás. Osiris, Budapest, 1998, 87–91; Židovští autoři v maďarské literatuře. In: *Židovští autoři v literaturach*

evropských zemí. Red. M. Pojer. Židovské Muzeum, Praha, 1999, 9–10, 91–98.

6. Az eperjesi ortodox hitközség 1897–1898-ban épült zsinagógájának százéves fennállását, illetve építésének megkezdését ünnepelték 1997. augusztus 17-én. Ez alkalommal jelent meg Dezider Landa *Storočnica 1897–1997, 5657–5757 AV. Život a práca židov v Šariši v posledných troch storočiach* (Židovská náboženská obec v Prešove, Prešov, 1997, 181 p.) című könyve. Tartalmas anyaga által nemcsak betekintést nyerünk a régió zsidóságának történetébe, hanem megismerhetjük az egyházközség jeles személyiségeit is, tudósokat, művészeket, kutatókat, orvosokat, akik külföldön világ- és európai szintű központokban, intézetekben működtek vagy működnek. Nagyrészt az eperjesi kollégiumi gimnázium egykori végzettjei.

A névsort, a portrékat kiegészíthetjük a héthársi születésű Neumann Henrik (1874–1939) orvosprofesszor személyére is visszaemlékezve, aki úgyszintén a kollégiumban kezdte el tanulmányait (1884), de mivel szülei Miskolcra költöztek, s ő követte őket, nem érettségizett Eperjesen. Egyetemi stúdiumait Bécsben végezte, ahol az orr-fül-gége szakorvosi klinika igazgatója lett. Munkásságának elismeréseként és értékeléseként IV. Károly a háború alatt nemesi rangba emelte, és a „héthársi” előnév használatát adományozta számára. A professzor 1922-ben a spanyol trónörököszt mütötte meg sikeresen, 1936-ban pedig VIII. Edward windsori herceg, angol királyt kezelte. Az „Anschluss” után kénytelen volt intézetétől megválni, elhagyta Ausztriát, és amerikai előadókörútra indult, New Yorkban érte tragikus hirtelenséggel a halál (*Új Világ*, 1939. 46, 4). 1938-ban az orvosi Nobej-díjra javasolták.

A *Storočnica* című kötetben felsorolt egykori kollégiumi érettségizettek-holocaustáldozatok névsorában nincs megkülönböztetve a megnevezettek születési helye és lakóhelye, továbbá az érettségi évének a feltüntetésében is gyakori egy évszámmal az eltolódás (az osztályra egészében s nem egyes tanulók érettségi vizsgájára vonatkozó adatolás folytán).

E jegyzetünkbe foglaljuk végül azt is, hogy a zsinagóga külső falán elhelyezett táblán szerepel az építmény jeles díszfestőjének a neve – Andreas Gratzl (Linzből jött a városba). S ugyancsak ő az ősi Kollégium nagytermének a festője is (1896), amelyet azóta mint dísztermet említnek.

Gymnasiologia

Summary

The title of this book is an allusion of Joann Rezik's work, a rector of the Collegium Prešov (Eperjes) in the 17th century. Simultaneously, it is also the title of the first chapter, representing the arrangement of the history of the city and its school by János Gömör. The next chapter deals with the life and work of Sigismundus Gelous Torda, a famous humanistic author, who was a rector of the old city school.

The initial chapter is followed by parts III through V, showing portraits of three noted professors of the Collegium (Otto Ludmann, Samu Wallentínyi, Géza Schöpflin). Géza Schöpflin translated the poem of Hviezdoslav (The Forester's Wife), which is here the subject-matter of an analysis of translation to the Hungarian language.

The 300th and 330th anniversaries of the Collegium foundation serve an overview with regard to the multicultural and multilingual character of the Collegium. The current project of the Collegium is now incorporated in the PHARE Program – „Collegium in Prešov (Eperjes), its Place and Relations in the Development of the European Thought”.

Another chapter, „Élménycserkészés” (Scout Experiences), is a record of the Hungarian Scout group in Eperjes. Pál Maléter was also its member.

The final part is devoted to some works about the holocaust, of which some Jewish professors, high school graduates, and students of the Collegium and the former Academy of Law were victims.

Many professors and high school graduates of the Collegium became members of the Hungarian Academy of Sciences.

Az ősi Kollégium épülete (19. sz.)

Az ősi Kollégium épülete (20. sz.) a Caraffa-vértanúk emlékművével

A főgimnázium új épülete (1911) (a háttérben a Divald-ház)

Dr. Wallentínyi Samu síremléke

A palocsai cserkész tábor levelezőlapja

A palocsai várrom

Weiszer Pál és ifj. Kocsák Béla cserkésztisztok

Levélírás a gromosi táborban, középen Weiszer Pál táborparancsnok-helyettes

A „leghosszabb” és a „legrövidebb”: Maléter Pál fogadja a legfiatalabb kiscserkész jelentését

Tábortűznél 1938-ban. A felső sorban balról az ötödik Kocsák Béla táborparancsnok, a középső sorban balról a harmadik Weiszer Pál táborparancsnok-helyettes, balról a hatodik Maléter Pál rajparancsnok

1956-ban a húszéves érettségi találkozón a gimnázium udvarán. Balról a harmadik Maléter Pál

1956-ban a húszéves érettségi találkozón az osztálytársak egy csoportja a gimnázium udvarán. A kép bal oldalán Maléter Pál

Eperjes első ábrázolása a 17. században (1662)

A városközpont – az ősi Kollégium, az egykori evangélikus magyar templom, a városi iskola, valamint a plébániatemplom

Ezüst pálmaág Gömör Jánosnak (1931)

Kossuth Lajos és Greguss Ágost emléktáblája az ősi Kollégium előcsarnokában

A vörös színű épület Petőfi lakhelye Kerényinéi (Fő utca 80.)

A cemetéje Petőfi-bükk

*A költői hármaverseny
emlékoszlopa a Willecz-
hegyen*

*Gótikus belső portál
a 82. sz. házban*

A Rákóczi-ház, tőle jobbra a második a Kerényi-ház (Fő utca 82.)

A Neptunus-szökőkút

A Kálvária Szent Kereszt-temploma

Az I. Ferdinánd adományozta címer 1558-ból

A Fórum Kisebbségkutató Intézet

P.O.BOX 52

931 01 Šamorín

forum@foruminst.sk

www.foruminst.sk

ZEMAN LÁSZLÓ
Gymnasiologia

Első kiadás

Felelős szerkesztő: *Fazekas József*

Borítóterv: *Juhász R. József*

Nyomdai előkészítés: *Kalligram Typography, Érsekújvár*

Kiadta és terjeszti: *Lilium Aurum Könyvkiadó, Dunaszerdahely*

Nyomta: *Expresprint, Partizánske*

Dunaszerdahely, 2003

LÁSZLÓ ZEMAN
Gymnasiologia

Prvé vydanie

Zodpovedný redaktor: *József Fazekas*

Návrh obálky: *József R. Juhász*

Tlačiarenská príprava: *Kalligram Typography, Nové Zámky*

Vydanie a distribúcia: *Vydavateľstvo Lilium Aurum, Dunajská Streda*

Tlač: *Expresprint, Partizánske*

Dunajská Streda, 2003

ISBN 80-8062-183-7

150,- Sk